

Nyíri Kristóf

Konzervatívnak lenni az internet korában

Karácsony András

Konzervatív beállítódás az „információ” korában
(adottságok mint lehetőségek)

Balázs Zoltán

Konzervatizmus és információs társadalom

Horkay Hörcher Ferenc

Prudencia, kairosz, decorum

A konzervativizmus időszelemléletéről

Információs Társadalom

Konzervativizmus
az információ korában

Szerkesztette: Demeter Tamás

2006. VI. évfolyam 4. szám

Információs Társadalom

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Alapítva 2001-ben

Szerkeszti: Pintér Róbert – főszerkesztő

Horváth Andrea

Rohonyi András

A lapszám felkért szerkesztője: Demeter Tamás

A kutatási jelentés című rovat szerkesztője: Molnár Szilárd

A Konferencia beszámoló rovat szerkesztője: Székely Levente

A Szemle című rovat szerkesztői: Kollányi Bence – Rab Árpád

Lapterv: Szépkilátás Stúdió

Kiadja:

Az ITTK (Információs Társadalom és Trendkutató Központ)

Az INFONIA (Információs Társadalomért,

Információs Kultúráért) Alapítvány – Gondolat Kiadó a

Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács együttműködésével

Szerkesztőbizottság: Nyíri Kristóf – elnök

Alföldi István

Berényi Gábor

Bertini, Patrizia

Demeter Tamás

Kolin Péter

Lajtha György

Larsson, Mimi

Molnár Szilárd

Pintér Róbert

Prazsák Gergő

Székely Iván

Tolnay, Adam

A szám megjelenését az NJSZT támogatta

Szerkesztőség: 1111 Budapest, Stoczek u. 2–4. I. em. 108.

Tel.: 463-2526; fax: 463-2547

e-mail: infarsfolyoirat@infonia.hu

Megrendelhető a Gondolat Kiadónál

Tel.: 486-1527

e-mail: gondolat@gondolat.axelero.net

Éves előfizetési díj: 3000 Ft

Készült az Erfo Kht. Nyomdaüzemében

Felelős vezető: Horváth László

ISSN 1587-8694

BEVEZETŐ

KONZERVATIVIZMUS AZ INFORMÁCIÓ KORÁBAN

Nyíri Kristóf

Konzervatívnak lenni az internet korában

Ha nem pusztán az újításokkal szembeni ösztönös ellenszenvet vagy elmúlt, személyünkben általában meg sem élt, sőt valójában soha nem is létezett korok iránti nosztalgiát értünk rajta, akkor a konzervativizmusnak a megőrzés funkcionális elméletét kell alkotnia spontán avagy szándékolt társadalmi változások közepette. Mai világunk bizonyos olyan elemeinek funkcionálitása és ezáltal megőrzésre méltó volta mellett szeretnék itt érvelni, amelyeket a globális számítógépes hálózottság, vagyis egy új kommunikációs technológia uralkodóvá válása fenyeget – miközben ezeket az elemeket hosszabb távon voltaképpen az új technológia sem tudja nélkülözni. Azonban a szó szoros értelmében vett hagyományok ma sem nem lehetségesek, sem nem kívánatosak. A szerző alternatív vonatkoztatási keretet javasol: nem hagyományok, hanem olyan sajátos *stabilitások* keretét, amelyeket a hálózott kommunikáció specifikus illékonyságaival/virtualitásaival szemben artikulál. Ezek a stabilitások: valódi helyek/helységek, változatlan dokumentumok, személyes kapcsolatok.

Kulcsszavak: konzervativizmus, hagyomány, kommunikációs technológiák, másodlagos szóbeliség, internet, stabilitások

9

Karácsony András

**Konzervatív beállítódás az „információ” korában
(adottságok mint lehetőségek)**

Korunkban megalapozottan állíthatjuk, hogy a kommunikációs technológiák és szokások megváltozásával az ember új társadalmi szituációban találja magát. A tanulmány a konzervativizmus helyzetét és lehetőségeit vizsgálja ebben a megváltozott társadalmi helyzetben. A vizsgálódás nem a konzervativizmus politikai kontextusára koncentrál, hanem azt mint a mindennapi életben megvalósuló meghatározott viselkedést vizsgálja, összekapcsolva a cselekvés mögött álló világgéppel. A konzervativizmusban mindig alapvető jelentőségű a múlthoz való viszony, és e tekintetben korunkban paradox helyzet állt elő. Egyfelől az új kommunikációs technológiák a múlt megőrzésének nagyszerű lehetőségét nyújtják, másfelől viszont a korszellem egyáltalán nem érdeklődik a múlt iránt. Ebben a helyzetben a konzervatív nem tehet mást, mint hogy a korszellemmel, az uralkodó világgéppel szemben az emlékezőskultúra ápolásának fontosságát hangsúlyozza, mivel a múlt jelen idejűvé tételével tisztábban látjuk jelenünket.

Kulcsszavak: konzervativizmus, emlékezés, felejtés, kommunikáció, információ, idő, hagyomány

18

Szepešsy Péter

**Posztmodern és információs társadalom – konzervatív nézőpontból
Avagy: Lehetséges-e információs konzervativizmus a posztmodernben?**

A tanulmány a posztmodern gondolkodásmód többféle lehetséges olvasatát tárgyalja. A posztmodern új utópiaként, antiutópiaként és a modernitás új változataként is felfogható. Az információs társadalom hipotézise a különböző értelmezésekben különböző hangsúlyokat kap. A tanulmány

megpróbálja feltérképezni, hogy a konzervativizmus milyen szerepeket játszhat a posztmodern világképben. A konzervativizmus mint a töredékes információt rendező eszme egyrészt új utópiaként, másrészt a modernitás korrekciójaként felfogott posztmodern narratívában tölthet be konstituáló funkciót.

Kulcsszavak: posztmodern, utópia, információs társadalom, narratíva, legitimáció, konzervativizmus

28

Ropolyi László

Internethasználat és hálólét-konstrukció

A tanulmány szerzője az internet összetett természetének leírására egy arisztotelészi internetfilozófiai megközelítést javasol. E szerint az internet felfogható technikai rendszerként, kommunikációs csatornaként, kulturális médiumként és önálló organizmusként is. A kiterjedt internethasználat következtében mesterségesen megvalósuló öncélú, plurális, szabad értékválasztású közösségek a társadalmi létre ráépülő hálólétet alakítanak ki. A hálólét mint a természeti és társadalmi létet követő harmadik emberi létszféra örökli a korábbi létszférák értékvilágának számos meghatározottságát.

Kulcsszavak: internet, internetfilozófia, hálólét, kiberkultúra, saját világok konstrukciója

39

Balázs Zoltán

Konzervativizmus és információs társadalom

A szerző álláspontja szerint a modern információs társadalom nem hozott magával teljesen új problémákat, mivel az ebben a fogalomkörben felvetett jellegzetes kérdések gyakorlatilag egyidősek a nyugati civilizációval. Ennélfogva a konzervatív gondolkodás számára is jól ismert, klasszikus kérdésekről van szó, tehát semmiképpen sem igaz, hogy a konzervatív felfogás számára az információs társadalom elvileg is új kihívást jelent. Mindezt a tanulmány a konzervatívok szemében általában kiemelten fontos négy kérdéskör, *a hagyomány, a rend, a funkció és a tudás* (a tudomány) jelenségsorozatjainak elemzésével támasztja alá. Az igazi konzervatív gondolkodás semmiképpen sem ellenséges vagy gyanakvó az információs technológiák fejlődésével és terjedésével szemben. Mivel lényeges társadalmi változások nem rajzolódnak ki a horizonton, a szerző következtetése szerint fennmaradnak a klasszikus kérdések, és érvényesek a klasszikus válaszok is.

Kulcsszavak: konzervativizmus, információs társadalom, hagyomány, rend, funkció, tudás

47

Horkay Hörcher Ferenc

Prudencia, kairosz, decorum

A konzervativizmus időszemléletéről

Az információs társadalomban az idővel kapcsolatos elképzelések elbizonytalanodtak. E jelenség kísértő tünete egy hamis dichotómia megjelenése a politikai filozófiában, ami szembeállítja a múltba révedő konzervativizmust és a jövőre orientált baloldaliságot. A dolgozat – Tiziano „A prudencia allegóriája” című képének elemzését felhasználva – amellet érvel, hogy a konzervatív szemléletet leginkább az a fogalmi „bokor” jellemzi, amely az antik *kairosz, prudencia* és

decorum fogalmakkal írható körül, s amely az idődimenziók közül egyiket sem tekinti kitérítettnek. Az érvelés során a szerző történeti és analitikus érveket sorol fel, s végül arra a konklúzióra jut, hogy a gyakorlati okosság erénye igen kifinomult „időérzéssel” párosul, ami nem merül ki a múlt fetisizálásában.

Kulcsszavak: konzervativizmus, idő, politikai filozófia, prudencia, kairosz, decorum, gyakorlati okosság, Tiziano

61

OLVASÁS KÖZBEN

Faragó Péter

Nagy Elmélet helyett

„Az információs társadalom dimenziói” címmel a Gondolat–Infonia kiadásában megjelent tanulmánykötetről készült recenzió a könyvnek nemcsak tartalmi, hanem formai jellemzőit is értékeli. A szerkesztő az információs társadalom magyar nyelvű szakirodalmából válogatott. Jól sikerült és tudományosan gyengén megalapozott művek egyaránt olvashatók a tematikailag egyébként jól szerkesztett kötetben. A Nagy Elméletek iránti vágy ismét lázba hozott egyes társadalomkutatókat, de e cél elérésére a közeljövőben – a kötet összes erényét figyelembe véve is – aligha van lehetőség.

81

Maren Hartman

Mobil megértés

Kristóf Nyíri (szerk.) *Mobile Understanding: The Epistemology of Ubiquitous Communication*. Bécs, 2006, Passagen.

A mobil kommunikációval kapcsolatos filozófiai értekezések jól ismert szerzője és számos kötet szerkesztője, Nyíri Kristóf nemrégiben adta közre a *Mobile Understanding: The Epistemology of Ubiquitous Communication* című kötetet. Az esszégyűjtemény megpróbál új és kevésbé felhasználóközpontú szemszögből közelíteni a „mindenütt jelenlévő kommunikáció” témájához, s gyakran jár sikerrel. Megéri elolvasni ezt a könyvet – nem csupán a mobil kommunikáció kutatóinak, hanem mindazoknak, akiket a jelenlegi társadalmi változások általában érdekelnek. Azáltal, hogy néha zavarba ejtő, gyakran provokatív és minden esetben kétségtelenül gondolatébresztő ismeretelméleti tanulmányokat közöl, a kötet jelentősen gazdagítja a téma irodalmát, és nagymértékben hozzájárul a szakterület dinamikus fejlődéséhez.

88

Benedetti Gábor

Az informatikai robbanás bővületében

Thomas L. Friedman: És mégis lapos a Föld

(A 21. század rövid története)

Thomas L. Friedman magyarul nemrég megjelent könyve, az *És mégis lapos a Föld* informatikai érdeklődésű, ám laikus olvasók számára bizonyára érdekes olvasmány. Az informatikában és a számítástechnikában jártas olvasók számára nyilván keveset nyújtanak a néha kissé iskolás hangvételű közölt alapfokú ismeretek. Ugyanakkor bárki számára élvezetes lehet bizonyos statisztikai

adatok megismerése a jórészt informatikai robbanással összefüggő gazdasági változásokkal kapcsolatban; de az ezek alapján levont általános elméleti következtetéseket meglehetősen óvatosan kell kezelni. Ennek az az oka, hogy Friedman leplezetlenül elfogultan és *alapvetően egyoldalúan közelít a globalizáció problémájához*. Sem politikai nézeteit, sem az amerikai gazdaságért érzett aggodalmát nem rejti véka alá – *a globalizáció szinte valamennyi kérdését az informatikai robbanás háttérfeltételeként, mellékhatásaként vagy következményeként tárgyalja.*

093

KUTATÁSI JELENTÉS

Pándi Boglárka – Takács Gyula

Mennyiség, eloszlás és minőség – helyzetkép az eMagyarország pontokról 2006 tavaszán

A Kopint-Datorg Zrt. 2006 tavaszán az Informatikai és Hírközlési Minisztérium megbízásából kutatást végzett, a kialakított eMagyarország Pontok (eMoP-ok) támogatási rendszerének alátámasztására. Az Európai Unió irányelvi értelmében az ilyen típusú közösségi internet-hozzáférési pontok (*Public Internet Access Points, PIAPs*) – mint a kohézió több szinten ható eszközei – nem vesztettek jelentőségükből. A külföldi gyakorlatból leginkább azoknak az országoknak (pl. Észtországnak és Szlovéniának) a politikája tanulságos számunkra, ahol a PIAPs-okat átfogó, a készségeket és a tartalomszolgáltatást egyaránt felölelő koncepció alapján hozták létre és fejlesztették. Az eMagyarország Pontok elég jól – a fejletlenebb térségeknek kedvezve – lefedik az ország egész területét, számuk elegendőnek látszik. Ugyanakkor ez a hálózat az infrastruktúra, a fenntarthatóság, a szolgáltatás-kínálat és a kereslet tekintetében is igen heterogén képet mutat. A legnagyobb problémát a lehetőségek nem megfelelő kihasználása jelenti.

Kulcsszavak: digitális szakadék, kohézió, közösségi internet-hozzáférés, PIAPs, tudásalapú társadalom, eMagyarország pont

104

KONFERENCIA BESZÁMOLÓ

Csótó Mihály

Az állatorvosi ló – kórisme és terápia

129

Kollányi Bence

Médiaművészet az egyszerűség nevében

131

Pintér Róbert

Társadalmi informatika – információs társadalom mindenkinek?

134

SZEMLE

English summaries of the original Hungarian studies

142

Kedves Olvasó!

Végére értünk egy újabb évfolyamnak, és ez nekem mint új főszerkesztőnek kétszeresen is indokoltá teszi a számvetést. Úgy érzem, jó úton haladunk a lap megújításában, az elmúlt hónapokban bevezettünk jó néhány – tulajdonképpen apróbb, de annál fontosabb – változtatást, például átalakítottuk a *Szemle* rovatot, és kibővítettük a recenziókat közlő *Olvasás közben* rovatunkat is. Ezt a változássorozatot ebben a számban is folytatjuk, ismét új rovatokkal, új rovatszerkesztőkkel jelentkezünk: olvasóink mostantól találhatnak például *konferenciabeszámolókat* is a lapban. Terveink szerint ezentúl minden alkalommal beszámolunk néhány, az információs társadalom szempontjából fontos, érdekes konferenciáról. A rovat műfaját és terjedelmi korlátait tekintve nem alkalmas ugyan a kiválasztott konferenciák teljes körű leírására, de arra igen, hogy egy-egy izgalmasabb kérdést vagy előadást bemutasson. Ebben a számban három beszámolót olvashatunk: ellátogatunk Linzbe az *Arx Electronica* rendezvényeire, Athénba a szélessávval foglalkozó *BReATH* műhelytalálkozójára és Mariborba a hetedik *HCC*-konferenciára, amelynek a társadalmi informatika állt a fókuszában.

Ugyancsak ettől a számtól indítjuk el *Kutatási jelentés* című rovatunkat is, amely – az Információs Társadalom- és Trendkutató Központ (ITTK) hasonló névvel évek óta közreadott periodikájának továbbéléseként – az információs társadalom magyarországi fejlettségével kapcsolatos kutatások és elemzések eredményeit közli, vagyis ebben a rovatban lényegében egy más formában már megkezdett munka integrálódik a folyóiratba.

Tartalmi jellegű döntéseket is hoztunk az év során, elsősorban azzal, hogy egyre inkább tematikus lapszámok összeállítására törekedtünk, s ennek megfelelően minden 2006-ban megjelent számunkban egy-egy témára összpontosítottuk a figyelmünket. Először az információs társadalom fogalmát jártuk körbe (2006/1.), majd a szociális informatika kérdéseivel foglalkoztunk (2006/2., „Információs Társadalom Szakmai Napok” szám), legutóbb pedig a kutatás-fejlesztés és az innováció kérdései voltak terítéken (2006/3.). Végül ebben a számunkban – az év elején tett ígéretünkhöz híven – az információs kor és a konzervativizmus kapcsolata áll érdeklődésünk homlokterében (erről külön beköszöntőben szól a szám felkért vendégszerkesztője, Demeter Tamás). Ami a jövőt illeti, további változtatásokat tervezünk, így a következő számtól kezdve az ITTK Szakmai Klubjának eseményeiről is szándékozunk majd beszámolni ezeken a hasábocon, valamint elképzelhető, hogy az Intézet elektronikus kiadványa, az „Infinit Hírlevél” is szerepet kap a folyóirat tartalmának kialakításában.

Nagyjából már most kikristályosodni látszik a jövő évi számok témája, bár biztos vagyok benne, hogy kisebb-nagyobb változások a mostani terveinkhez képest is lesznek még, attól függően, hogy a folyóirat milyen támogatásokat tud elnyerni pályázatok útján az elöttünk álló év folyamán. Biztosnak tűnik azonban, hogy a 2007/1-es szám újra az e-Kormányzat témájával fog foglalkozni, felkért szerkesztője pedig Molnár Szilárd, az ITTK „e-Kormányzat” kutatócsoportjának vezetője lesz. Ezen túl már körvonalazódik az információs társadalom jövőjével foglalkozó tematikus számunk, továbbá egy elméleti kritikai szám tematikája, és máris összegyűlt számos olyan doktori tézis, amelyeknek a témája pontosan egybeesik folyóiratunk szakmai érdeklődésével.

Végül – kellemes kötelességgként – hadd számoljak be a múlt évi publikációs pályázatunk végeredményéről, amelynek eredményhirdetésére az előző számunk lapzártaja után, a nyár elején került sor. A folyóirat rovatszerkesztőiből álló zsűri egyhangú döntése alapján első díjat nem adott ki. Második helyezést ért el *Mikecz Dániel*, akinek „Az internet szerepe az alternatív mozgalmak dinamikájában” címmel írt tanulmányát később közöljük. A harmadik helyezett Korondi Kinga volt. Az irodalmi kategória díját megosztva kapta Dobos Istvánné Szabó Szilvia és Némethy Mária, akik verseikkel érdemelték ki az elismerést. Minden díjazottnak gratulálunk, és minden pályázónknak köszönjük a munkáját.

Pintér Róbert
főszerkesztő

Bevezetés

A konzervativizmusról gyakorta úgy tartják, hogy alapvetően elméletellenes, mivel abból indul ki, hogy az átfogó elméletalkotás igénye az ész mindenhatóságába vetett hit, a racionalizmus következménye, vagyis abból a meggyőződésből következik, hogy a dolgok természetét és viszonyait kellőképpen meg tudjuk ismerni és át tudjuk látni ahhoz, hogy azután őket manipulálva kívánatos eredményeket idézzünk elő. A konzervatív gondolkodók nézőpontjából az elméletek kultuszában egyfelől a dolgok komplexitásával szemben érzett alázat hiánya, másfelől a dolgok organikus rendjébe való beavatkozás szándéka mutatkozik meg. Mivel a dolgok történetileg kialakult rendje sokkal összetettebb annál, semhogy elméletekkel megfelelően reprezentálni tudnánk, az elméletalkotás jelentőségébe vetett hit nem kellően megalapozott. Az ész hatalmának eltűnése szolgál annak az elbizakodott meggyőződésnek az alapjául, hogy mivel képesek vagyunk a dolgok rendjét átlátni, egyúttal a „jó” irányban befolyásolni is tudjuk azokat, s a világ átalakítása a racionális elméletek fényében egyenesen kívánatosnak tűnik. Ez a következtetés azonban az ész mindenhatóságának hamis premisszáján alapul, s ezért az elméletalkotás gyanús tevékenységnek számít.

A konzervatív attitűd ugyanakkor nemcsak az elméletek kritikájában, hanem általánosságban is megmutatkozik, elsősorban a bevett gyakorlatok megőrzésére helyezett hangsúlyban. A konzervativizmus ösztönös szimpátiával vonzódik a fokozatos és természetes módon történetileg kialakult struktúrákhoz (intézményekhez, hagyományokhoz, életformákhoz stb.). Rokonszenve tehát nem *általában a fennállóhoz* vonzza, hanem ahhoz, ami *organikusan* jött létre, és ekként gyökeresedett meg. Mivel e struktúrák történeti gyökerei a messzi múltba nyúlnak, hasznosságuk gyakorta nem látható át, egyrészt az ész korlátozott képességei miatt, másrészt pedig azért, mert fő érdemeik gyakorta nem abban állnak, amit előidéznek, hanem abban, amit megakadályoznak. Jótéteményeik sokszor csak akkor válnak láthatóvá, amikor maguk a struktúrák eltűnnek, ekkor azonban többnyire már késő. A hagyományok védelme tehát a konzervativizmus szívügye: ha ezek akár az elméletalkotó ész tevékenységének következtében, akár forradalmi változások hatására eltűnnek, többé már nemigen restaurálhatók. Az organikus fejlődés iránti szimpátiája ilyen körülmények között tétlenségre kárhozhatja a konzervatív szemléletű polgárt: az ész hatalmával szemben mutatott szkepszise arra szorítja, hogy kívárja, amíg újfent kialakulnak azok a struktúrák, amelyek érdemesek a megőrzésre.

A konzervatív gondolkodás a fentiekből következően jellemzően reaktív: akkor kristályosodik elméletté, ha valami ellen védekeznie kell. Ebből a nézőpontból fogalmazható meg az Olvasóinknak most átnyújtott összeállításunk célkitűzése is. Ebben a számunkban a konzervativizmus kiváló elemzői arra vállalkoznak, hogy e felől a gondolkör felől közelítve vegyék szemügyre azokat a kihívásokat, amelyeket az új informá-

ciós és kommunikációs technológiák elterjedése – hangzatosabban: „az információ kora” – támaszt mindannyiunkkal szemben. Persze az olyan kifejezések, mint „az információ kora,” az „információs társadalom” és társaik jelentése korántsem egyértelmű, és az, ahogyan ezeket szerzőink kezelik, olykor nem mentes bizonyos idioszinkretikus vonásoktól. Ez természetes is, hiszen a konzervatív eszmekör és az információs társadalommal kapcsolatos problémák érintkezési pontjai korántsem nyilvánvalóak: attól függetlenül látszanak élesebben vagy homályosabban, hogy milyen jelentéssel használjuk ezeket a kifejezéseket. Éppen ezért az „információs társadalom” fogalmának árnyaltabb elemzése iránt érdeklődő olvasót 2006/1. számunk tanulmányaihoz utaljuk.

Hasonló a helyzet a konzervativizmus fogalmával kapcsolatban is. E tanulmányok jellemzően a konzervativizmus jelenének és jövőjének bizonyos aspektusait tárgyalják, de értelemszerűen csak azok a kérdések jelennek meg itt, amelyek az információs társadalom problémakörének szempontjából relevánsnak tűnnek. Érthető tehát, ha az egyes tanulmányokból az olvasó csak töredékes képet kaphat a konzervatív eszmeköréről. Az ez iránt eszmetörténeti szempontból érdeklődő olvasó mélyebb betekintést kaphat Nyíri Kristóf idevágó tanulmányaiból, amelyek összegyűjtve könnyen hozzáférhetőek a http://www.hunfi.hu/nyiri/nyiri_konz.htm oldalon.

Azok a kérdések, amelyeket az itt közölt tanulmányok tárgyalnak, igen széles tartalmi skálán helyezkednek el, az elvont filozófiai kérdésektől az életforma átalakulását érintő általános elméleti megfontolásokon keresztül egészen a mindennapi élet problémáig. Kézenfekvőnek tűnhet az a gondolat, hogy az információs társadalom számos olyan struktúra forradalmi átalakulását vonja magával, amelyek a konzervativizmus szemszögéből értékesek és megőrzendők. Ebből a perspektívából vizsgálva az információs társadalom aligha tarthatna számot a konzervativizmus szimpátiájára. Az itt közölt tanulmányok egyik – és talán legfontosabb – tanulsága az, hogy ez nem szükségképpen van így: a korunkban zajló változások számos aspektusa összhangba hozható a konzervativizmus vonzódásaival.

Demeter Tamás

Nyíri Kristóf

Konzervatívnak lenni az internet korában*

Ha nem pusztán újításokkal szembeni ösztönös ellenszenvet, vagy elmúlt, személyünkben általában meg sem élt, sőt valójában soha nem is létezett korok iránti nosztalgiát értünk rajta, akkor a konzervativizmusnak a *megőrzés funkcionális elméletét* kell jelenítenie spontán avagy szándékolt társadalmi változások közepette. Ebben a szellemben definiálta Gerd-Klaus Kaltenbrunner a konzervativizmust „az ép intézmények és katasztrófamentes szociális átalakulás feltételei felismerésének, miközben annak anyagát, ami éppen intézményes vagy átalakul, a konkrét történeti helyzet adja”.¹ Ebben az szellemben vélte Robert Musil, hogy csak ha teremtőek vagyunk, szabad konzervatívnak lennünk;² hogy a gyógyulást nem kereshetjük úgy, hogy hátratekintünk. A kötelekeiktől megszabadult embernek, írja Musil 1923-ban *A német ember mint szimptóma* című esszéjében, a régi kötelekeket ajánlják: „Hit, tudományelőttiség, egyszerűség, humanizmus, altruizmus, nemzeti szolidaritás, állampolgári alávettség: a kapitalista individualizmusnak és mentalitásának feláldozása. [...] Azt hiszik, hogy hanyatlást kell gyógyítaniok. – Egészen ritkán döbbennek rá, hogy ezek a jelenségek új problémát jelentenek, amely még nincs megoldva. Alig ismerek olyan feldolgozást, amely a jelenek ezt a problematikáját egyszer mint problémát, mint valami újat fogná fel, és nem mint elhibázott megoldást.”³ És ebben a szellemben utalt Hermann Lübke 1983-ban a

* Jelen szöveg annak a német nyelvű előadásomnak a fordítása, amely a Collegium Budapest 1999. jún. 28–29-én rendezett konferenciáján hangzott el. Az eredeti szöveg megjelent *Vernetztes Wissen: Philosophie im Zeitalter des Internets* című kötetemben (Wien, 2004, Passagen Verlag).

Előadásom egyfajta visszatérést jelentett ahhoz a beállítottsághoz, amelynek megfogalmazására először „Wittgenstein új tradicionalizmusa „ című esszémben (*Világosság*, 1975/10.) tettem kísérletet, és amelyet még 1986–87-ben is képviseltem, első Alexander von Humboldt ösztöndíjas tartózkodásom során a Ruhr-Universität Bochumon. 1990–91-ben, ugyanott, második AvH-ösztöndíjas időszakom adott alkalmat *Tradition and Individuality* című kötetem (Dordrecht, 1992, Kluwer) összeállítására, amely már más irányba mutatott, és nem zárta ki az újbóli váltoállítást lehetőségét. Ahogyan a kötet előszavában írtam: „Arra a meggyőződésre jutottam, hogy az egyéni, kritikus gondolkodás terét, történetileg és pszichológiailag, az írás közege teremti meg. Ám kétséges, hogy milyen messzire terjed ez a tér; hogy az írott szó milyen mélyen hatja át a társadalmi interakciókat, s hogy vajon a jövőben is megtartja-e azt a szerepet, amellyel most bír. És annak mértékében, ahogy a kommunikáció preliterális marad vagy posztliterálissá válik, a tradicionalizmus problematikája még mindig él.”

¹ Gerd-Klaus Kaltenbrunner: „Der schwierige Konservatismus”. Lásd Kaltenbrunner (szerk.): *Rekonstruktion des Konservatismus*. Freiburg i. B., 1972, Rombach, 45. o.

² Robert Musil: *Tagebücher, Aphorismen, Essays und Reden*. Szerk. Adolf Frisé. Hamburg, Rowohlt, 219. o.

³ Robert Musil: *Gesammelte Werke in neun Bänden*. Szerk. Adolf Frisé. Reinbeck bei Hamburg, 1978, Rowohlt, 8. köt., 1357. és 1382. o. – Vagy ahogyan az 1922-ben írt „Das hilflose Europa „ című esszéjében olvasható: „Ha azt hirdetik!.., hogy korunkból hiányzik a szintézis, vagy a kultúra, vagy a vallásosság, vagy a közösség, akkor ez alig több, mint a »régii szép idők« dicsérte, hiszen senki sem tudná megmondani, hogyan fessen ma a kultúra, vagy a vallás, vagy a közösség, ha a laboratóriumokat és repülőgépeket és a társadalom mamuttestét valóban fel akarjuk venni a szintézisbe, és nem pusztán meghaladotként előfeltételezzük.” (uo., 1087. o.)

maga konzervatív felfogására: „mivel a hagyományok a dinamikus civilizációkban szűkös javaknak számítanak”, óvatosan kell bánnunk az olyan tradíciókkal, amelyek „még elevenen maradtak”. Lübbe korántsem javasolja, hogy visszanyúljunk immár „rég föloldódott” hagyományokhoz. Ahogyan írja: „A konzervatív kultúraelmélet kiindulópontja éppen az a felismerés, hogy a társadalmi és kulturális fejlemények dinamikáját kiegészíti a sebesség, amellyel ma a hagyományok elavulnak. Jelen életvilágunk bizonyos részterületeiben gyorsabban avulnak el, mint amiképp képződni tudnak új tradíciók, vagyis olyan, a tapasztalat próbáját kiállt életformák, amelyek nemzedékeket átívelő érvényességük folytán végül elnyerik a kulturális magától értetődés státusát.”⁴

Mai világunk bizonyos olyan elemeinek funkcionálitása és ezáltal megőrzésére méltó volta mellett szeretnék itt érvelni, amelyeket a globális számítógépes hálózottság, vagyis egy új kommunikációs technológia uralkodóvá válása fenyeget – miközben ezeket az elemeket hosszabb távon voltaképpen az új technológia sem tudja nélkülözni. Ehhez először is Lübbéhez képest valamelyest szűkebbre kell vonnom a *hagyomány* fogalmának határait. A hálózott kommunikáció és egyáltalán az elektronikus kommunikáció ahhoz a kultúrához tartozik, amelynek jellemzésére a *másodlagos szóbeliség* megjelölés vált szokásossá. Ez a kultúra, negyedik történeti szakaszként, az *elsődleges szóbeliség*, az *írásbeliség* és a *könyvnyomtatás* három szakaszára épül. A kommunikációs technológiák története egyszersmind a társadalmi tudás megőrzésének és átadásának a története is.⁵ Elsődlegesen szóbeli kultúrákban, melyekben az írás technikája még egyáltalán nem játszik szerepet, vagy csak egészen kezdetleges módon, mint emlékeztető – *aides-mémoire*, mint mondjuk az inka csomóírás –, a szó kizárólag mondott és hallott; a társadalmi tudás könnyen memorizálható formulákban, autoritatív szövegek állandó ismétlése, vagyis *hagyomány* által rögzül. A hagyomány természetéhez tartozik, hogy igazságtartalma nem vonható kétségbe – hiszen a kétely a közönségnek, a hallgatónak éppen azt a teljes odaadását rombolná szét, amely nélkül a hallottak bevétele csak hiányosan mehetne végbe. A közvetített szöveg kétségbevonhatatlanságát a *nemzedékről nemzedékre való változatlan továbbadásnak*, sőt végső soron az *isten eredetnek* a fikciója törvényesíti, s az ünnepélyesség és ritualitás elemei teszik hangsúlyossá.

A szó szigorú értelmében vett hagyomány tehát nem más, mint a tudásmegőrzés funkcionális intézménye az írásbeliség előtti kultúrákban.⁶ A hagyományos tudás mindazonáltal *kritikátlan*: hiszen az élőszóban átadott szövegek belső – illetve egymáshoz viszonyított – koherenciája csak nagyon korlátozottan ellenőrizhető. Ehhez képest az *írásbeliség* – az a technológia, amely először teszi lehetővé a kimondott szó rögzítését, a különböző szövegek egybevetését, a kijelentések szigorú azonossága vagy különbsége kérdésének fölvetését – az ellentmondás és a koherencia eszméjéhez, kritikus-racioná-

⁴ Hermann Lübbe: „Neo-Konservative« in der Kritik”. *Merkur*, 1983/6, 624. sk. o.

⁵ Itt mindenképp Walter J. Ong munkáját követem: *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. London, 1982, Methuen. Lásd még Eric Havelock műveit: *Pre face to Plato*. Cambridge, MA, 1963; *The Greek Concept of Justice: From Its Shadow in Homer to Its Substance in Plato*. Cambridge, MA, 1978; *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences*. Princeton, 1982; *The Muse Learns to Write: Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present*. New Haven, 1986; valamint Jack Goody és Ian Watt „Consequences of Literacy” című tanulmányát a Goody által szerkesztett *Literacy in Traditional Societies* című kötetben. Cambridge Univ. Press, 1968.

⁶ Részletesebben lásd Nyíri Kristóf: *A hagyomány filozófiája*. Budapest, 1994, T-Twins.

lis gondolkodáshoz vezet. Ezen új tudat teljes kibontása ugyanakkor a könyvnyomtatás korszakára vár. A kéziratok kora még túlnyomóan szóbeli; az írott szöveg nehézkesen állítható elő és drágán szerezhető be, s inkább az orális kommunikáció végpontját és új kezdetét jelenti, mintsem hogy helyére lépjen annak. A tipográfia korszaka nemcsak az önálló művelődés lehetőségét teremti meg, hanem a könyveknek, a megbízható-azonos textusoknak gazdagságával, standardizált időrendjeivel és taxonómiáival létrehozza a tendenciájában egységes tudomány és egyáltalán a kumulatív-kritikai tudás eszméjét, a modern történeti tudatot. A könyvnyomtatás korában a hagyomány messzemenően elveszíti funkcionalitását.

Mármint milyen szerepet játszhatnak a hagyományok a másodlagos szóbeliség és kivált az internet korában? Az internet az információs társadalom gazdaságának, politikájának, tudományának és kultúrájának fokozatosan mindent átfogó és mindent átható kommunikációs közege. Az internet sok-sok tízmillió oldalnyi írott (gyakran képekkel, sőt hangokkal vegyített) dokumentumot tartalmaz. Ezek a dokumentumok nem mindig „épületesek”. Alapvetően azonban az internet az értékes információk és ismeretek roppant s egyre hatalmasabb tárháza. Egyszersmind a személytől személyhez szóló információk cseréjének is színtere. Feltűnő, hogy az e-mail elterjedése óta a családi és rokoni kapcsolatok, a barátságok, továbbá a személyes kontaktusban létrejött kollegiális kapcsolatok a korábbiaknál sokkal kevésbé szenvedik meg az esetleges fizikai távolságot. S persze sok olyan ismeretség adódik, amely e-mail révén keletkezik, s azután személyes találkozáshoz vezet.

Szembeötlik, hogy az internet írásbelisége a *szóbeliség* bizonyos vonásait is mutatja. A jellegzetes e-mail stílusában kevésbé a levélre, mint inkább a telefonbeszélgetésre emlékeztet. Ahogyan a bécsi filozófus, Herbert Hrachovec fogalmaz: „Az elektronikus posta... villámgyorsan úton van, s ez a tempó visszahat az íróra. Nem tudják kivárni, hogy az »üzenetet« elküldjék. Számptalan gépelési hiba – hogy a gondolatlanságról ne is beszéljünk – bizonyítja, hogy a gyors folytatás fontosabbnak számít, minthogy időt szánnának a javításokra. S alighogy az üzenet elment, már archiválva is van, vagyis múlttá lett. [...] A médium permanens aktualitása a tartalom szakadatlan elavulását vonja maga után.”⁷ Itt alá kell húznunk, hogy a digitális szöveg a kézzel írotthoz vagy nyomtatotthoz képest sokkal illékonyabb. Ha a szerző változtat, a régi szövegrészek nyomtalanul eltűnnek; a szerző *autoritása* is elenyészik, hiszen a szöveget bármikor átírhatja az *olvasó*. A weben fellelhető dokumentumok, hasonlóképpen, csak viszonylagos állandósággal bírnak – s a weboldalak látogatói mindenekelőtt a frissített, új információk iránt érdeklődnek.

A hagyományok, mondtuk, a tudásmegőrzés intézményei az írásbeliség előtti társadalmakban. Sőt, többek is annál: ama „mozdulatlan vonatkoztatási kereteket” alkotják – hogy Halbwachs kifejezését alkalmazzuk⁸ –, amelyek nélkül a kommunikáció fogalmi szinten egyszerűen lehetetlen. A fogalmi gondolkodás a nyelven alapul; a nyelv pedig, mutatta meg Wittgenstein, az életformák egyezésén – valamint *bizonyos meghatározó meggyőződések egyezésén*. Ezt az egyezést valami teljesen eredendőként kell elgon-

⁷ H. Hrachovec: „Intimität in der Mailbox”, lásd U. M. Ernst, Ch. Annerl és W. Ernst (szerk.): *Rationalität, Gefühl und Liebe im Ge schlech ter ver hält nis*. Pfaffenweiler, 1995, Centaurus, 44. o.

⁸ Maurice Halbwachs: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, 1925, Alcan, 20. o.

dolnunk, korántsem olyasmiként, amin, mondjuk, vitatkozni lehetne – inkább úgy áll a helyzet, hogy ez az egyezés mindenfajta vita *alapja*. „Ahhoz, hogy a nyelven keresztül megértsük egymást”, írja Wittgenstein, „nemcsak a definíciókban kell megegyeznünk, hanem (bármily különösen hang zik) ítéleteinkben is”.⁹ Már ahhoz, hogy az ember tévedhessen, hangsúlyozza Wittgenstein egyik utolsó aforizmájában, az emberiséggel *konformitásban* kell *ítélnie*.¹⁰ Mint mondja: „Bizonyos tekintélyeket el kell ismernünk ahhoz..., hogy egyáltalán ítélhessünk”;¹¹ tekintélyeket, mint például *iskolánk*,¹² vagy áthagyományozódott világgépünk;¹³ *alapokat*,¹⁴ amelyekkel szemben minden kétely üres.¹⁵ Wittgenstein „tengelyekről” beszél, amelyeknek „helyben kell maradniok”, tényekről, amelyek „nyelvünk alapjaiba vannak ötözve”.¹⁶ Ilyen bizonyosságok alkotják az irányt, mely felé haladva „mintegy találkozára sietünk a többiekkel”.¹⁷

Mármost Wittgenstein érvei, általánosságban szólva, inkább a tisztán szóbeli, semmint az írott nyelvre vonatkoznak,¹⁸ és azt állítottuk, hogy a hagyományok az írásbeliség kialakulásával és kivált a könyvnyomtatással messzemenően elveszítik jelentőségüket. A hagyományok állandóságát a nyomtatott szöveg állandósága helyettesíti. Ma azonban éppenséggel a nyomtatott szöveget szorítja ki a digitális dokumentum és az audiovizuális média. Utóbbiak korántsem állandók, sokkal inkább változókéonyak, cseppfolyósak és múlandók. Vajon azt jelenti-e ez, hogy az elektronikus hálózottság új világában a *hagyományok* megint egyszerre lehetségessé, kívánatosá vagy szükségessé válhatnak? Válaszom: a szó szoros értelmében a hagyományok ma sem nem lehetségesek, sem nem kívánatosak. Nem lehetségesek, mert olyan nemzedékek közötti viszonyokat feltételeznek és a tekintélyelvűség olyan viszonyaira épülnek, amelyek mai posztmodern világunkban elképzelhetetlenek lennének. És nem kívánatosak, mert a racionális gondolkodás ellenében hatnának. David Riesman volt az, aki már az ezerkilencszázötvenes években felhívta erre a figyelmet. A szóbeli átadás és a *mozi* közötti párhuzamokat vizsgálva, így írt: „az a távolságtartás és kritikus attitűd, amelyet a könyvek teremtenek meg, nem lehetséges a beszélt szóra alapozott társadalomban. Esetenként újragondolhatunk egy szónoklatot, de nem hallgathatjuk meg visszafelé, és megint előlről, amint azt könyvek olvasásakor tesszük – vagyis az író oly módon ellenőrizhetjük, ahogyan a szónokot vagy a filmkészítőt nem lehet. Az a társadalom, amely csak arra hagyatkozhat, amire az egyének emlékezni tudnak, aligha fogja elkerülhetni a demagóg és a költő fogásait: a rímet, ritmust, dallamot, ismétléseket.”¹⁹ A nyolcvanas évek közepén pedig Milan Kundera arról az úgymond el-

⁹ Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. I. rész, 242. §.

¹⁰ Ludwig Wittgenstein, *A bizonyosságról*, 156. §.

¹¹ Uo., 493. §.

¹² Uo., 47. és 664. §.

¹³ Uo., 94. §.

¹⁴ Uo., 449. §.

¹⁵ Uo., 312. §.

¹⁶ Uo., 343. és 558. §.

¹⁷ Ludwig Wittgenstein: *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik* Frankfurt/M., 1974, Suhrkamp, 195. o.

¹⁸ Lásd „Írásbeliség és a privátnyelv-argumentum” című tanulmányomat *A hagyomány filozófiája* című kötetemben.

¹⁹ David Riesman: *The Oral Tradition, the Written Word and the Screen Image*. Yellow Springs, Ohio, 1956, Antioch Press, 8. o.

lenállhatatlan folyamatról beszél, melynek során az előítéletek és átvett frázisok computerekbe írva s a tömegkommunikáció által terjesztve azzal fenyegetnek, hogy hamarosan minden eredeti gondolatot maga alá gyűrő hatalommá válik, elfojtva ezzel a modern európai kultúra lényegét.²⁰ Mindazonáltal: nem kell-e azt mondanunk, hogy az ellilánó változatlanóságok világában a *hagyományok*, mégis, *szükségesek*? A válasz – újra – úgy szól, hogy az állandó, vagy legalább viszonylagosan változatlan vonatkoztatási keretek iránti átél igény, az olyan keretek iránti igény, amelyekben önazonosságunk, értékeink és preferenciáink lehorgonyozhatók, ne vezessen hagyományokhoz a szó átörökített értelmében. Alternatív vonatkoztatási keretet javaslok: nem hagyományok, hanem olyan specifikus *stabilitások* keretét, amelyeket a hálózott kommunikáció specifikus illékonyágaival/virtuálitásaival szemben artikulálok. Ezek a stabilitások: valódi helyek/helységek; változatlan dokumentumok; személyes kapcsolatok.

Az első pont tehát: a lokalitások állandóságának problémája. Szögezzük le mindjárt, hogy a lokális is globálisan konstituált. Utóbbi állítás különösnek tűnhet, hiszen „lokális” annyit tesz, mint helyi; s a hely, gondolhatnánk, éppenséggel földrajzilag és fizikailag definiált, nem pedig távoli viszonyoktól meghatározott. A látszat csal. Ha „hely”-en többet értünk, mint a pusztá geodéziai koordinátákat, úgy csakhamar belátható, hogy a helyek-helységek társadalmi konstrukciók. A szülőfalu, a kedves kisváros, a szépséges természeti táj: mind emlékekből, ismeretségekből, tevékenységekből és eszményekből épülnek föl. Anyagukhoz persze kövek, folyók stb. is hozzátartoznak; ám valamely ősi rom építőanyaguk meg műemléknek is fölfogható; s a Dunakanyar aligha maradna ugyanaz a hely, ha ama vitatott erőművet ott mégis megvalósítanák. A helyet fogalmilag találkozási pontként, tevékenységi terek, kapcsolatok és eleven viszonyok, befolyások és mozgások érintkezési pontjaként ragadhatjuk meg. Doreen Massey megfogalmazásában: „Ami valamely helynek a maga különösségét kölcsönzi, az... az a tény, hogy meghatározott pontban találkozó s ott egymást keresztező társadalmi viszonyok egyedi konstellációjából épül föl. [...] A helyeket nem határolt területeknek kell elképzelnünk, hanem társadalmi viszonyok és fölfogások hálózata artikulált momentumainak, ahol is ezen viszonyok, tapasztalatok és fölfogások jóval nagyobb felszínre terjednek ki, mint a hely, amelyet most esetlegesen definiálni óhajtunk.”²¹

Noha a helyek/helységek globálisan és társadalmilag konstituálódnak, egy *új lokalizmus* esélyei korántsem illuzórikusak.²² A globális hálózat viszonyai közepette új közösségiség jön létre: egyfelől a virtuális térben – másfelől fizikálisan is, vagyis a helyiben.

²⁰ *The New York Review of Books*, 1985. jún. 13., 11. o.

²¹ D. Massey: „A Global Sense of Place”. *Marxism Today*, 1991. júniusi szám, 28. o.

²² Kitűnő megfigyelések ehhez különösen Raimondo Strassoldónál. Ahogyan írja: „A posztmodernizmust... a lokalizmus újjáéledése fémjelzi. A lokalizmus az egyik lehetséges kiút a modernítésra jellemző anomióból, elidegenedéssből és azonosságvesztésből. Az Új Lokalizmus menedék keresését jelenti a tágabb világ nyugtalanító zavarai elől. [...] A posztmodern ember, éppen mivel olyannyira beágyazódott a globális információk áramlásokba, szükségét érezheti annak, hogy újjáélessze az ismerősség, intimitás, biztonság, érthetőség, szerves-érzékeny interakció kis enklávéit... Azáltal, hogy az egész világ könnyen, kevés idővel és pénzzel elérhető, új jelentést nyer az igény valamiféle szubjektív középpont – az otthon, a közösség, a hely – iránt, amelyből elindulhatunk, és amelyhez visszatérhetünk megpihenni. [...] A neolokalizmus... persze... eltér a régi lokalizmustól. Két lényegi különbségre mutathatunk rá. Az első: míg a régi lokalizmus »őseredeti«, gondolatlan volt, az új szabad akarat, tudatos választás eredménye; előbbi »szükségyszerű és természetes«, utóbbi önkéntes és szándékolt (racionális). A második különbség: a régi lokalizmus arra irányult, hogy minimalizál-

Tekintsük először a virtuális tartományt. Már jeleztük, hogy az e-mail kapcsolatoknak egyáltalán nem kell személytelennek lenniök. Egyszer s mindenkorra le kell söpörnünk az asztalról azt a mítoszt, miszerint a szenvedélyes hálózathasználó a valóságban remete vagy különc volna. Ellenkezőleg: minden tapasztalat azt bizonyítja, hogy az odaadó virtuális aktivitás együtt jár az odaadó valós emberi tevékenységgel. Másodszor belátható, hogy a hálózat lehetőséget kínál olyan közösségek létezésére, mint a legkülönbözőbb vallási vagy világi szubkultúrák, vagy etnikai csoportok létezése, amelyek egyébként egyáltalán nem, vagy csak nagy nehézségek árán és rossz hatásokkal jöhethetnének létre, illetve maradhatnának fenn. A hálózat a hátrányos helyzetű kultúrákat és kivált a kis nyelveket inkább védeni, mint elpusztítani látszik. Mint Geoffrey Nunberg írta a közelmúltban: „A minap egy félórás net-séta során több mint hatvan nyelven találtam vitacsoportokat – itt abbahagytam a számolást. [...] Ha az emberek választhatnak, az internetet szívesebben tekintik a ház előtti kispadnak, mint világfórumnak.”²³ A diaszpóra, a bevándorlók, az egymástól határokkal elválasztott kisebbségek – immár valamennyien intenzív virtuális kapcsolatban maradhatnak.

Egyetlen virtuális közösség sem rendelkezik ugyanakkor a valóságos közösségek kohéziós erejével. Gérard Raullet nyolcvanas évekbeli tanulmánya, „Az új utópia”,²⁴ nagy nyomatókkal utalt a szimbolikus „interaktivitás” és a *valóságos közösségi interakció* közötti szakadéokra. A virtuális kommunikáció valóságos alapokat előfeltételez: a McLuhan-i „globális falu” polgárainak végső soron tényleges közösségekhez is tartozniuk kell. Ilyen közösségek, többek között, a *lokális közösségek*. Ha elismerjük is, hogy a lokalitások társadalmi konstrukciók: nem mondhatjuk-e ennek ellenére, hogy a hely, a fizikai territórium különleges a jelentőségű csoport és az egyes egyén életében? Hiszen a mindennapi élet fizikai kerete – részben – éppenséggel helyhez kötött; s csak tartós helyhez kötött erőfeszítések árán alkotható meg és tartható fenn. Épületek, utcák, csatornázás; a tó vízminősége; a környezet közbiztonsága; de a lakosság is – közelebbről az emberek, akiket ott ismerünk, akikkel találkozni szoktunk; a nyelv; s persze a saját történetünk, mely a hellyel összeköt. Viszonylagos stabilitások ezek a globálisan-társadalmilag mindig változóknak a folyamában. Ilyen stabilitásokról van szó, amikor helyi közösségről és helyi politikáról beszélünk.

S most a második pont: a dokumentumok változatlanóságának problémája. Ahhoz, hogy az információ tudásnak minősülhessen, kontextusba kell illeszkednie. A személyes, *face-to-face* kommunikáció esetében ilyen kontextust nyújt a helyzet, amelybe a kommunikáció ágyazódik. Az írott s különösen a nyomtatott szövegek passzusait általában a tágabb szövegekörnyezet, adott esetben a teljes könyv adja, sőt olykor a könyvtár,

ja a külvilággal fenntartott kapcsolatokat, hogy erős zárt határvonalat húzzon, míg az új lokalizmus nagyon is tudatában van a világ egyéb részeinek, és nagyon is nyitott arra, hogy interakciókba lépjen azokkal.” (Strassoldo: „Globalism and Localism: Theoretical Reflections and Some Evidence”. Lásd Zdravko Mlinar [szerk.]: *Globalization and Territorial Identities*. Aldershot, Avebury, 1992, 46. sk. o.)

²³ *The Economist*, 1996. dec. 21., 48. o.

²⁴ G. Raullet: „Die neue Utopie. Die soziologische und philosophische Bedeutung der neuen Kommunikationstechnologien”. Lásd M. Frank, G. Raullet és W. van Reijen (szerk.): *Die Frage nach dem Subjekt*. Frankfurt/M., 1988. „[A]z új »kommunikációs« eszközök”, írja Raullet, „nem jelentik szükségképpen az egyéni és társadalmi identitások gazdagodását és megerősítését..., hanem ki is válthatják azt..., amennyiben lebegő identitásokkal és anomikus viselkedésmódokkal járnak”, 283. sk. o.

amelynek állományához a könyv tartozik. A nyomtatott könyv, ahogyan McLuhan szokta volt mondani, meghatározott nézőpontot közvetít – szerzőjének nézőpontját. Ha könyvben olvasunk vagy szemelgetünk, ha a könyvtár polcai mentén sétálunk, vagy akár a katalógus cédulákat forgatjuk, valamiféle olyan helyzetérzékelésre teszünk szert, amely elektronikus közegben nem adódik. Ahhoz, hogy tudásunk bármiféle érte lemben teljes legyen, tudnunk kell, hogy mit tudunk, valamiféle áttekintéssel, memorizált vázlattal kell bírunk tudásunkat illetően. Fölidézzük az oldal képét a könyvben, vagy a kötet helyét a könyvtárban; emlékezetképünk van bizonyos fontos bekezdésekről. Amikor a szövegeket képernyőn olvassuk vagy futjuk át, ilyen áttekintésre aligha tehetünk szert.²⁵

S itt van azután az időbeliség kontextusa. A könyv vagy könyvek sora a könyvtár polcain, már pusztán fizikai jegyeivel is megteremti azt. Ahogyan Sven Birkerts oly magávalragadóan írja: „múltérzékünk... valamiképpen lényegi módon reprezentáltatik a könyv által és a könyvtárakban a könyvek fizikai sokasodása által. Az egyes kötetnek, vagy a kötetek tömegének szemlélésével képet alkotunk magunknak az elmúlt időről mint lerakódó rétegek egymásra épüléséről; valami mélységet és dimenzionalitást ragadva meg ezzel.”²⁶

Miközben a könyvek a szoliditás, a szilárdság érzését sugallják, az elektronikus szövegek cseppfolyósak, illékonyak. Amiképpen a beszéd, általánosságban, kevésbé koherens, mint az írás, úgy a képernyőn fogalmazott szöveg is kevésbé koherens, mint a kézírásban vagy az írógépen fogalmazott. Ennek oka világos. A koherencia megőrzése azt feltételezi, hogy szövegeket összehasonlítottunk egymással, vagy hogy a szöveg egyik részletét összehasonlítottuk ugyanannak a szövegnek másik részletével. A képernyőn ilyen összehasonlítások csak nagyon korlátozott mértékben végezhetők el. Az elérhető és releváns dokumentumoknak vagy akár csak egyetlen hosszabb dokumentumnak szinoptikus szemlélete nem lehetséges. Az ellentmondások nehezen fedezhetők föl; a szöveg egysége nehezen tartható fenn. A logikai szigorúság csökkenése óhatatlan következmény. A digitális szövegfeldolgozás világában létrejövő gondolkodás cseppfolyós, töredezett, a nézőpont elillanó egysége által jellemzett. A *networking* elterjedésével a problémák csak mélyülnek.

A harmadik ponthoz érkezem, szeretnék itt azonban egy megjegyzést közölni. Fentebb annak a szükségességéről beszéltünk, hogy valódi lokalitásokhoz, helyekhez tartozunk; most pedig annak a szükségességéről, hogy ne adjuk fel a nyomtatott könyvek világát. A könyvnyomtatás egyik leglényegesebb következménye a *nemzeti nyelvek* kialakulása volt, a nemzeti territoriális elvnek viszont, a politikai szerveződés szintjén, éppenséggel az *állami elv* felel meg.²⁷ A konzervatív korollárium, amelyhez ezzel, meglepő módon jutottunk: a globális számítógépes hálózottságnak *nem szabad aláásnia* a nemzetállam intézményét.²⁸

²⁵ Részletesebben írtam erről „Hálózat és tudásegész” című tanulmányomban, lásd Sándor I. és munkatársai (szerk.): *A századvég szellemi körképe*. Pécs, 1995, Jelenkor Kiadó, 117–135. o.

²⁶ Sven Birkerts: *The Gutenberg Elegies: The Fate of Reading in an Electronic Age*. Boston, 1994, Faber and Faber, 129. o.

²⁷ Vö. pl. Michael Mann: „The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results”. Lásd John A. Hall (szerk.): *States in His to ry*. Oxford, 1986, Basil Blackwell.

²⁸ Idézzünk itt egy részt Helmut Schmidt: *Globalisierung: Politische, ökonomische und kul tu relle Herausforderungen* című könyvéből: „Sajnos szükségszerűnek látszik számomra, hogy a globalizációnak a gazdaság-

A harmadik pont tehát, rövidebben, mint szükséges volna: az *emberi kapcsolatok* állandóságának problémája. Utaltam már Raullet a virtuális interaktivitást a tényleges társadalmi interakcióval szembeállító elemzésére. Idézzük fel továbbá empirikus vizsgálatok imponáló skálájának ama lényegében konzisztens eredményeit, melyek értelmében a telekommunikációknak, bármily sűrűek és sokdimenziójúak legyenek is a hálózatok, nincsen meg az a kognitív hatékonysága – az érzelmi hatásról már nem is beszélve –, mint a személyes találkozásoknak.²⁹ Annak idején megállapították, hogy noha olyankor, amikor más kapcsolatra nem volt lehetőség, a telefonkapcsolatok nagyon is számítottak,³⁰ de ezeknek, szemben a személyes találkozásokkal, csekély erejük volt új kapcsolatok teremtésére. A telefonkapcsolatok akkor hatékonyak, ha korábbi személyes találkozások háttér-információira támaszkodhatnak, s ha ilyen találkozások révén rendszeres megerősítést nyernek.³¹ Ugyanez a minta marad érvényes az e-mail és a telekonferencia megjelenésével.³² A videokonferenciák hatékonysága csekély, ha háttérükben nem állnak tényleges összejövetelek; az e-mail levelezés abbamarad, ha nem egészül ki személyes találkozásokkal, vagy ha legalább telefonhívások és/vagy videokapcsolatok nem élénkítik.

Összefoglalom a mondottakat. A funkcionális konzervativizmus megőrzésre törekszik annak érdekében, hogy bizonyos kívánatosnak tartott változások valóban a kívánatosnak tartott irányba vezessenek. A globalizáció által elvben lehetővé tett gazdasági racionalitás és ideológiai nyitottság, és kivált a globális információs társadalom kommunikációs közege – vagyis az internet – által kilátásba helyezett multimediális tu-

ban és a tudományban, az interneten és a televízióban, az amerikai angol – úgy is mondhatnánk: az amerikai-angol – dominanciájához kell vezetnie. Aki az amerikai globális dominanciája ellen védekezni akar – akár csak a maga nyelvének megőrzése okán –, az kudarcot fog vallani. Mindazonáltal ki-ki nyelvi hagyományainak megőrzése nem kevesebbet, mint a túlélést szolgálja. Mert ha a magunk nyelve elsüllyed, vagy néhány nemzedék alatt teljesen tönkremegy, akkor a kultúránk tetemes része is elvész – és akkor részben az identitásunk is elvész. De ennek nem kell szükségképpen így történnie” (DVA, 1998, 126. sk. o.).

²⁹ Úttörő tanulmány ehhez Richard L. Meier: *A Communications Theory of Urban Growth*. Cambridge, MA, 1962, MIT Press.

³⁰ Vö. pl. Suzanne Keller: „The Telephone in New (and Old) Communities”. Lásd Ithiel de Sola Pool (szerk.): *The Social Impact of the Telephone*. Cambridge, MA, 1977, MIT Press.

³¹ Vö. kül. Bertil Thorngren: „Silent Actors: Communication Networks for Development”. Lásd Ithiel de Sola Pool (szerk.): *The Social Impact of the Telephone*.

³² A telekommunikációknak a városi és regionális fejlődésre gyakorolt hatását elemezve, Lionel Nicol 1985-ben így fogalmazott: „A telekommunikációról – már a telefonról is – hagyományosan azt mondják, hogy decentralizáló befolyása van. Az alapvető érv úgy szól, hogy a jobb kommunikáció csökkenti a tér ellenállását, vagyis azokat a surlódási erőket, amelyeket a földrajzi tér támaszt a személyek, áruk és információk mozgásával szemben. [...] Ám nem mutatkozik jelle annak, hogy – imponáló előnyeknek dacára – a telekommunikáció kiszorítaná a szállítást... Az ezzel ellentétes állítások egyszerűen figyelmen kívül hagyják ama körülményt, hogy a jobb kommunikáció folytán egyszerűen nő az igény az intézményes vagy kulturális okokból on-line nem létesíthető-fenntartható személyes kapcsolatok iránt.” (Lionel Nicol: „Communications Technology: Economic and Spatial Impacts”. Lásd Manuel Castells (szerk.): *High Technology, Space, and Society*. Beverly Hills, CA, 1985, Sage, 195. o.) Ahogyan Mitchell L. Moss írta: „Noha számos úgynevezett jövőkutató hangoztatja, hogy az elektronikus kunyhó fel fogja váltani az irodaépületet, s hogy a telekonferencia fel fogja váltani a személyes találkozókat, az ilyen spekuláció mindössze a város funkcióinak elégtelen megértéséről tanúskodik... a telekommunikáció nem csökkentette a nagy városi központokban történő személyes tranzakciók értékét.” (Mitchell L. Moss: „Telecommunications and the Future of Cities”. *Land Development Studies*, 3 [1986], 38. sk. o.)

dásgazdagság üres ígéretté válhat, ha fizikai, kognitív és emberi környezetünk nem rendelkezik a specifikus stabilitások valamiféle minimumával. Az ilyen stabilitások megőrzése melletti kiállítás értelmes és realiztikus konzervatív program. Képesek vagyunk arra, hogy valahol állandó otthont rendezzünk be magunknak, hogy szomszédságunk ügyei iránt érdeklődést tanúsítsunk, hogy részt vegyünk a helyi erőfeszítésekben – a helyi művelődést elősegítő erőfeszítésekben is, kivált azokban, amelyek az adott helységet a globális hálózatokhoz kötnék. Képesek vagyunk arra, hogy a magunk intellektuális tevékenysége során a digitális közeg és különösen a *networking* vonatkozásában elsajátított készségeinket a könyvek iránti elkötelezettséggel³³ kapcsoljuk össze, s hogy ragaszkodjunk a *printout* funkcióhoz és a *hardcopy* példányokhoz. Képesek vagyunk arra, hogy a magunk szellemi környezetében fenntartsuk valamiféle irodalmi kánon eszméjét – a „lokális kánonok” eszméjét, Fowler szerencsés megfogalmazásában,³⁴ vagy a „miniatürizált tradíciókét”, amint azt Bolter kevésbé találóan kifejezi.³⁵ És képesek vagyunk arra, hogy egyfajta egyensúlyra törekedjünk virtuális és valóságos találkozásaink között, sőt arra is, hogy utóbbiakat nem ritkán hasznos, tartalmas és állandó ismeretségekké formáljuk.

Nyíri Kristóf

Filozófus 1993-tól az MTA tagja. 1995 és 2005 között az MTA Filozófiai Kutatóintézetének igazgatója. Számos publikációja jelent meg magyarul, németül és angolul a modern filozófiatörténet, az osztrák–magyar eszmetörténet, a nyelvfilozófia és a társadalomfilozófia köréből. Újabb kutatásai a kommunikáció technológiájának történetéhez kapcsolódó filozófiai kérdésekre összpontosulnak. 1997 óta virtuális egyetemi programokat szervez, 2001 januárja óta „A 21. század kommunikációja” című interdiszciplináris társadalomtudományi kutatási program vezetője. Néhány fontosabb magyar nyelvű publikációja: *Európa szélén: eszmetörténeti vázlatok* (1986); *Hálózat és tudásegész* (in *A századvég szellemi körképe*. Szerk. Sándor Iván. 1995); *Globális társadalom, helyi kultúra: Filozófiai vázlat* (in *Információs társadalom*. Szerk. Glatz Ferenc. 2000); *Az MMS képfilozófiájához* (in *Mobilközösség – mobilmegismerés: Tanulmányok*. Szerk. Nyíri Kristóf. 2002).

Honlap: www.hunfi.hu/nyiri

E-mail: knyiri@t-email.hu.

³³ Ebben az értelemben beszél Helmut Schmidt arról, hogy „a globalizáció korában” önnön nyelvi örökségünk megőrzése „a személyes kritikus ítéletképesség s az egyéni öntudat” fenntartásának elengedhetetlen feltétele. (Helmut Schmidt: *Globalisierung: Politische, ökonomische und kulturelle Herausforderungen*, 122. sk. o.)

³⁴ Robert M. Fowler: „The Fate of the Notion of Canon in the Electronic Age” (1994), *Forum*, 9 (1993), 151–172. o., elektronikus formában lásd: <http://homepages.bw.edu/~rfowler/pubs/canon/index.html>.

³⁵ „Pozitív módon is tekinthetünk kultúránk állandó magjának elvesztésére. Noha elveszítjük a koherens kulturális tradícióhoz tartozás megelégedett érzését, annak szabadságát nyerjük, hogy megteremthetjük a magunk miniatürizált tradícióit.” (Jay David Bolter: *Writing Space: The Computer, Hy per text, and the History of Writing*. Hills dale, N. J., 1991, Lawrence Erlbaum Associates, 238. o.)

Karácsony András

Konzervatív beállítódás az „információ” korában (adottságok mint lehetőségek)

Amikor az „információ” korszakáról beszélünk, akkor annak a tapasztalatnak kívánunk általánosított formát adni, hogy az elmúlt évtizedekben mind a kommunikációs technológia, mind pedig – ebből is következően – az információhoz való viszony lényegesen megváltozott. A technológiák terén feltétlenül kiemelendő, hogy a kommunikáció lehetőségét kitágító médiumok száma igencsak meggyarapodott. Sőt! Nem egyszerűen a számuk gyarapodott, hanem a kommunikáció rögzítésének – ami értelemszerűen a kommunikatív kapcsolatok lehetőségét bővíti, hiszen a rögzítés révén a térben és időben nem jelenlévőkhöz is eljuthat a közölt információ – nagyon különböző változatai jelentek meg és terjedtek el. Az írásbeliség több ezer éves és a könyvnyomtatás több évszázados történetének folytatásaként lehetővé vált az állóképek, majd a mozgógépek rögzítése, a hangrögzítés és végül az elektronikus adatrögzítés. Ez utóbbin belül már-már azt mondhatjuk, hogy évente vagy kétevente újabb és újabb kommunikációs technológiai újításokkal találkozhatunk.

Ebből a változássorból feltétlenül kiemelendő az írásbeliség létrejötte. Az írásbeliség kialakulása és elterjedése ugyanis azáltal, hogy a kommunikált tartalmak rögzítését lehetővé tette, átalakította a gondolkodást, és ezen belül alapvetően megváltoztatta a múlthoz való viszonyt is. Erről a nagy horderejű változásról Hajnal István egy fiatalkori munkájában így írt: „Egyszerűen kifejezve: az írás nagyobb közösségeket teremtett; az emberi belsőből felszínre hozta a sajátosságokat, amelyekre a közösség tagjai mint közös, általános és örök emberi sajátosságokra ismertek rá. [...] Az egyén természetesen nem ismerhette el tovább a tradicionális megkötöttségek jogosultságát; magához hasonló embereket érezvén a múlt s jelen embereiben, a maga emberi igényeivel lépett fel a társadalmi s a szellemi élet minden területén.”¹

A modern társadalmat nemcsak az újfajta kommunikációs technológiák létrejötte, hanem az információhoz való viszony megváltozása is jellemzi. Azaz látványosan felértékelődött és központi jelentőséget kapott az információhoz való hozzáférés, az információk fölötti rendelkezés. Ezt érzékletesen mutatja az „információs társadalom” kifejezés karrierje a társadalmi nyilvánosságban. Hogy a társadalomtudomány szigorúbb fogalmiságában milyen kérdések vehetők fel az „információs társadalom” címke adekvátságát illetően, vagy hogy milyen különböző jelentéstartományokban használják e fogalmat, s ebből következően milyen viták jellemzik a társadalomtudomány nyilvánosságát – erre itt nem kívánok kitérni, de nem is szükséges. Ugyanis nem az a kérdés

¹ Hajnal István: Európai kultúrtörténet – írástörténet. In uő: *Technika, művelődés*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993, História – MTA Történettudományi Intézete, 18–19. Hogy az írásbeliség milyen hatással volt a valóságkép átalaklására, erről lásd Kondor Zsuzsanna: Valóság és kommunikáció. In Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés*. Budapest, 2002, MTA Filozófiai Kutatóintézete, 139–165.

foglalkoztat, hogy a tudományosság szempontjából megfelelően írja-e le az elmúlt három-négy évtized időszakát az „információs társadalom” kifejezés, hanem csupán rögzíteni kívántam egy hatóképes megállapítást korunkról. Egy olyan megállapítást, amelybe folytonosan beleütközünk, s amely lehetséges igazodási pontot jelent a társadalmi nyilvánosságban megjelenő elképzelések számára.

Ha már az információhoz való viszony megváltozásáról beszéltem, akkor illendő – legalább a minimális definíció szintjén – meghatározni az információ fogalmának a következőkben használatos jelentését. Információként azt az adatot definiálom, mely az aktuálisan értett cselekvő/átélő (ami/aki lehet konkrét individuum, valamely közösség, vagy éppen a társadalom) addig ismertként tételezett tudáskészletében nincs jelen. Az információ tehát mindig *újként* azonosított adat. Az újdonság mindig kettős módon viszonyulhat a múlthoz: vagy megtöri, vagy pedig megerősíti a múlttal való folytonosságot. Előfordulhat, hogy információként jelenik meg olyan adat is, amely levezethető a már meglévő tudáskészletből. Ebben az esetben, noha implicite nem beszélhetünk új ismeretről, explicite mégis újnak, azaz információnak kell tartanunk, mivel az aktuális levezetés eddig még nem történt meg. Összegezve az eddigieket: az információ olyan adat, amely – akár benne rejlett az aktuális tudáskészletben, akár nem – addig nem volt ismert, és általa bővült a tudáskészlet.

Az, hogy fontosnak tartjuk az ismertként felfogott világra vonatkozó tudáskészlet újdonsággal való gyarapítását, az újkortól jellemzi az európai társadalmakat. A középkorban a tudomány művelői azt tartották fontosnak (értéknek), hogy a jelenükben fenntartsák (azaz megismételjék) a klasszikusként elismert gondolkodók eszméit. Az újdonságra, és ehhez kapcsolódva az eredetiségre (originalitásra) való törekvés nem jellemezte az újkor előtti művészetet sem. A jog területe ekkoriban szintén a megszokott (hagyományos) természetjogi álláspont ismétlődő megfogalmazásával jellemezhető. De hasonló mondható el az erkölcs, a politika és a vallás világról is. Csak az újkorban, és főként a 19. században tömegkommunikációs médiummá vált nyomtatott sajtó, majd ezt követően a 20. században megjelenő újféle tömegkommunikációs formák tették elterjedtté azt a törekvést és egyúttal elvárást, hogy az embereknek folytonosan az újdonságok felé kell fordulniuk.

Kérdés: mi köze van mindennek a konzervativizmushoz?

Konzervativizmusról több összefüggésben beszélhetünk. Szerzők sokasága többnyire eszmékre és pártokra gondolva foglalkozik a konzervativizmus kérdéskörével. Ebben az esetben elsősorban a politikai filozófiában, illetve a politikatörténeti, politikatudományi szempontú kutatásokban vizsgálják a konzervativizmust. Am konzervativizmusról másféle kontextusban is beszélhetünk. Mégpedig akkor, ha a mindennapi életben megvalósítható és megvalósuló beállítottságokat kutatjuk. Ezt a megközelítést *társadalomelméleti* perspektívának nevezhetjük, és az alábbi gondolatmenet ebbe a körbe sorolható. Társadalomelméleti szempontból ugyanis „konzervativizmus” alatt nem elsődlegesen (vagy akár kizárólag) politikai összefüggésben releváns beállítódást érthetünk, hanem a mindennapi életben megvalósuló meghatározott viselkedést, s a mögötte álló világnézet, melynek alapjellemezője a *folytonosság* fenntartására való törekvés a cselekvésmotivációkban. E tekintetben „konzervatív beállítottságról” beszélhetünk például a szóbeliségre épülő társadalmak „természetes” hagyományörzése vonatkozásában. Ebben az esetben a „konzervatív” kifejezés mentes a politikai jelentéstartalom-

tól, hiszen olyan korszakra vonatkoztatva használtuk, amikor maga a „konzervatív” kifejezés mint politikai terminus még nem született meg.

Amikor e tanulmány címében a konzervativizmusra utaltam, akkor egyfelől a társadalomelméleti jellegű megközelítést kívántam kifejezni, ám másfelől azt sem feledve, hogy olyan korszakot vizsgálunk (a jelenünkkel foglalkozunk), melynek a politikai nyelvben is jelen van ez a fogalom. Amikor tehát a konzervatív beállítódás lehetőségét információs korunkban vizsgáljuk, akkor azt kutatjuk, hogy egy olyan tradicionális beállítódás, ami az újkorban politikailag is megneveződött (és ezáltal definiálódott), miként képes fenntartani ebben az újféle miliőben az elmúlt két évszázad politikai nyelvben meghatározott sajátosságait a mindennapi életben (azaz a politikán kívüli világban) is érvényesülő viselkedésformaként?

A konzervativizmus egyébként már megszületésekor konfrontálódott a fentiekben említett „újdomság” problémájával. Gondoljunk csak arra, hogy a felvilágosodás nagyjai fogalmazták meg egy újféle társadalom kialakítására az ígényt, és az ahhoz vezető utat nevezték haladásnak. Ezt a törekvést a francia forradalom gyökereztetette meg a társadalmi-politikai valóságban, és erre a forradalomra adott reakcióként született a konzervativizmus. Ezért is alakult ki a „konzervatív” kifejezés azon alapjelentése, miszerint a konzervatív: reakciós, restaurációs, múltimádó. A helyzet persze, mint megannyi más társadalmi jelenség esetén, itt is komplikáltabb. Noha a latin *conservare* kifejezés a megőrizni, megóvni jelentéssel bír, ami a status quót megőrzőként, azt védőként láttatja a konzervativizmust, ugyanakkor már az első feltűnésekor sem pontosan erről volt szó, hiszen a *Le Conservateur* című lap írásai nem a Bourbon-restauráció védői voltak.² Persze a francia forradalomban testet öltött végletes racionalizmus sem tartozott a lap dicsőített témái közé. A konzervatív beállítódás tehát a megőrzendő múltra tekint, ám ezt többféle módon teheti és tette is. Éppen annak mentén különíthetők el a különböző áramlatok, hogy a megőrzendő múlt alatt mely korszakot és mely jellemzőket értik.

Ezzel elérkeztünk e tanulmány témájához, mégpedig ahhoz a kérdéskörhöz, hogy az információs kor lehetőségfeltételei közepette miként tartható fenn a konzervatív beállítódásnak a múlthoz való sajátos viszonya? Tehát nem a konzervativizmus egy vagy két konkrét változatáról lesz szó a következőkben, de nem is a konzervatív beállítódás általános jellemzéséről (már amennyire ez lehetséges egyáltalán), hanem csak azokról az értelemkeretekről, melyek segítik vagy éppen hátráltatják, hogy az élet része maradjon a múltra irányuló tekintet. A múlt jelenben tartásának legfontosabb eszköze az emlékezés, így az alábbiakban a társadalmi emlékezésről és némiképp a társadalmi felejtésről esik szó.

A konzervatív beállítódásban a múlt felé fordulás, a vonzódás az iránt, ami már megvan, sőt, ami már régóta létezik, együtt jár az alapvető változásokkal, illetve változtatásokkal szembeni tartózkodással. Azaz kételkedés és bizalmatlanság az újdomságokat, változásokat hirdető/akaró eszmékkel szemben. Két idézettel szeretném érzékelteni, hogy milyen elkötelezettséget is jelent a konzervatív beállítottság. A történelemfilozófiai írásaival ismertté vált kortárs német gondolkodó, Odo Marquard az élet

² Gerd-Klaus Kaltenbrunner: *Der schwierige Konservatismus*. Herford, 1975, Nicolaische Verlagsbuchhandlung, 18–19.

bonyolultságából fakadó, mintegy „természetes” konzervatív beállítódást a következőkkel magyarázta: „Hogy »konzervatív«, ezt a fogalmat minden lelkesültség nélkül használom, abban az értelemben, melyről a legjobb a sebészeknél érdeklődni, akik arról döntenek, hogy valamit »konzerválólólag« szükségeltetik-e kezelni, avagy repül a vese, fog, kéz vagy bél: *lege artis* csak akkor vágunk, ha muszáj (ha kényszerítő okok forognak fönn), egyébként nem, és soha nem vágunk ki mindent; nincs operáció konzervatív kezelés nélkül: hisz az emberből mégsem lehet az egész embert kivágni. Amit – akarva vagy akaratlanul, de – szem elől tévesztenek azok, akik a konzervativizmus fogalmától elborzadnak.”³ A konzervatív politikai filozófia nagytekintélyű angolszász képviselője, Michael Oakeshott ezt a beállítottságot így jellemezte: „Azon hajlam körül összpontosulnak, amely arra irányul, hogy az ember azt használja fel és élvezze, ami hozzáférhető, s ne kívánjon vagy keressen valami mást; abban lelje örömét, ami jelen van, s ne abban, ami volt, vagy lehet. A reflexió során fény derülhet egy ennek megfelelő hálára azért, ami hozzáférhető, a múltból származó ajándék vagy örökség elismerésére, de nem arról van szó, hogy a konzervatív beállítottság csupán azt bálványozza, ami elmúlt és letűnt. A jelent is becsüli; és nem a távoli antikvitáshoz fűződő kapcsolatai okán, nem is azért, mert csodálatosabbnak tartja bármely lehetséges alternatívánál, hanem megszokottsága, ismerős volta miatt...”⁴ A jelen megbecsülése úgy is megfogalmazható, hogy a konzervatív attitűd alkalmazkodás a jelenhez. Az alkalmazkodás nem helyeslő elfogadás, hanem a létezés tudomásulvétele. S ha így van, akkor a konzervatív beállítódás nem az új kommunikációs technológiák eleve elutasítását jelenti, hanem inkább azt a törekvést jelzi, hogy mindaz, amit a „konzervatív” ember megóvásra érdemesnek tart, megőrizhető legyen az új feltételek közepette is.

Noha a konzervativizmus eredetileg a francia forradalomra való reakcióként keletkezett, aki manapság használni kívánja e kifejezést, annak elsősorban nem e múltbéli eseményhez, hanem jelenünk kulturális, politikai és társadalmi helyzetére kell vonatkoztatnia a konzervativizmus értelmét. S ha ez elfogadható, akkor abból kell kiindulni, hogy jelenünk (egyébként legalább két évszázados múltra visszatekintő) uralkodó eszméje, a modernség töretlen, lassíthatatlannak tűnő evolúciós dinamikával rendelkezik. Az újra irányuló törekvés átítatja mindennapjainkat és a konzervativizmust az ezzel szembenálló beállítódások között kell elhelyeznünk. Ugyanis a konzervativizmus annak megóvására törekszik, ami a haladás összefüggésében szűkös, amit a haladás véglegesen eltüntethet. Kicsit praktikusabban fogalmazva: a veszteségek minimalizálására. Veszteségnek, végleges veszteségnek pedig nem az számít, ami egyszerűen csak megszűnik létezni, hanem az, amit a társadalom el is felejt. Éppen ezért fontos része a konzervatív attitűdnek az emlékezőskultúra fenntartása.

Egy, a konzervativizmus lehetőségeiről szóló interjúbán Hermann Lübbe a „klasszikusság” ismert meghatározásából indult ki. Klasszikusnak azt tartjuk, ami „régie, de nem elavult”.⁵ Szerinte pontosan ezt a látásmódot kell a konzervatívoknak is érvényre jut-

³ Odo Marquard: Elvbúcsúztató. In uő: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Ford. Mesterházi Miklós. Budapest, 2001, Atlantisz Kiadó, 29.

⁴ Michael Oakeshott: Konzervatívnak lenni. In uő: *Politikai racionalizmus*. Szerk. Molnár Attila Károly. Ford. Kállai Tibor, Szentmiklósi Tamás. Budapest 2001, Új Mandátum, 431.

⁵ Hermann Lübbe: *Struktureller Konservativismus*. In uő: *Modernisierung und Folgelasten*. Berlin–Heidelberg–New York, 1997, Springer Verlag, 330. Radnóti Sándor ugyancsak a vonást hangsúlyozta, amikor

tatnia. Régi értékeknek kellene a mindennapi életben újra hangsúlyt kapniuk, olyanoknak, mint például szorgalom, fegyelem, pontosság. Ezeket nem diszkreditálhatja, hogy például Eichmannt, mint a deportálások szervezőjét, szintén jellemezte a szorgalom, a fegyelmezettség és a pontosság. Teljesen másról van szó! Az említett „rég” értékeket egy általánosabb szinten kell elgondolni, és ez az általánosabb szint azt jelenti, hogy a morális hagyománnyal kell helyreállítani a kapcsolatot.

Lübbe szerint a haladás veszélyeinek a „rég” értékek” mellett a természeti környezet is ki van téve. Épp ezért fontos a természetvédelem, az érintetlen természet megóvása és élvezete, a természeti parkok gondozása – mindez egyébként nem a modernség előtti civilizáció kulturális jellemzője, hanem éppen a modern ipari társadalom kulturális eleme.⁶ Ez úgy hangzik, mintha Lübbe a zöld mozgalommal szimpatizálna. Ez csak részben van így, mert a zöldek – s e tekintetben már Lübbe határozott kritikát fogalmazott meg – nemcsak a természet konzerválására, hanem egyidejűleg a társadalmi rend radikális megváltoztatására is törekednek. Noha a zöld mozgalom e két ellentétes irányt az értelmiség szemében vonzó „természetességel” kapcsolja össze, a konzervatív megáll félúton.

A strukturális konzervativizmus – ahogy Lübbe a saját pozícióját meghatározta – nem a múlt emlékműve kíván lenni, hanem sajátosan modern jelenség. Természetesen nem tekinthet el attól az alapvető problémától, hogy korunk civilizációs dinamikájában nehéz tradíciókat képezni. A hagyomány ugyanis nem más, mint a cselekvést és a beállítódást vezérlő, az élettapasztalatot stabilizáló érvényesség kulturális evidenciája, magától értetődősége. Egy több évtizeddel ezelőtti munkájában Lübbe így fogalmazott: „A hagyományt nem bizonyított helyessége teszi érvényessé, hanem annak lehetetlensége, hogy boldoguljunk nélküle. Amiért is a hagyományt illetően érvényes kell, hogy legyen az ésszerűségét állító sejtés, az explicit megokolás terhe pedig arra hárul, aki a hagyományt elveti.”⁷ A modern kor civilizációs dinamikája éppen e magától értetődőségek kialakulását nehezíti – többek között a *common sense* kompetenciavesztésével, a *common sense* fogalma alatt itt egyszerűen a polgár ítélő erejét értve. És ezt nem pótolhatja az értelmiség által formált közvélemény, sőt inkább veszélyezteti, mint például az elmúlt évtizedekben a „politikailag helyes” kifejezésmód cenzúrájával.

A világról való ismereteink csak kis részben alapozódnak saját közvetlen átélésre, megfigyelésre. Amit realitásként ismerünk, azt a kommunikáció közvetíti számunkra,

így írt: „a klasszikushoz hozzátartozik régisége és még mindig aktuális volta”. Radnóti Sándor: Válasz a kérdésre: mi a klasszikus? *Holmi*, XII. (2000), 832.

⁶ Segesvári Viktor (21. századi konzervativizmus – Tanulmány egy új világgép és társadalom kialakításának szükségességéről. <http://mek.oszk.hu/03500/03537>) is a konzervativizmus fontos elemének tartja a környezetvédelem melletti elkötelezettséget.

⁷ Hermann Lübbe: *Geschichtsbegriff und Geschichtsinteresse*. Basel–Stuttgart, 1977, Schwabe Verlag, 329. Ehhez nagyban hasonló gondolatok, igaz másféle fogalmisággal kifejtve, olvashatók Niklas Luhmannak a diákmozgalmak törekvéseit elemző, 1968-ban megjelent írásában (*Status quo als Argument*), melyben a szerző „a komplexitásból fakadó önkéntelen konzervativizmusról” beszél, arról, hogy teljesítőképességünk végessége miatt egyszerre nem állhat minden rendelkezésünkre, csak lépésről lépésre haladhatunk, és az indoklás terhe arra nehezül, aki változtatni akar (Luhmann: *Status quo als Argument*. In uő: *Universität als Milieu*. Bielefeld, 1992, André Kieserling/Verlag Haux, 16–29. A hagyomány fogalmának egy szűkebb, az írásbeliség előtti társadalmakra vonatkoztatott jelentése mellett érvel Nyíri Kristóf a „Konzervatívnek lenni az internet korában” című tanulmányában (ugyanabban a folyóirat számban).

és ez már egy évszázada főként a tömegkommunikáció révén történik. Ez nemcsak a jellel, hanem a múlttal kapcsolatos ismereteket illetően is így van. Különböző médiumok teremtik meg annak lehetőségét, hogy a későbbi generációk a régmúlt vagy a közelmúlt elfelejtett történéseinek tanúivá válhassanak, vagy hogy ezek az események – ideiglenesen vagy esetleg véglegesen – a feledés homályában maradjanak. Peter Burke az emlékezés szempontjából az alábbi médiumokat tartotta alapvetőnek:⁸

- szóbeli hagyomány,
- a konvencionális történelmi dokumentumok (írott feljegyzések),
- festmények, fotók, álló- és mozgóképek (emlékművek, érmék, temetői kövek, dokumentumfilmek stb.),
- közösségi emlékező rítusok (pl. hazánkban a március 15-én tartott ünnepek),
- meghatározott földrajzi és társadalmi terek (a vallás kontextusában a szent helyek, vagy a politikai emlékezés összefüggésében a kitüntetett helyszínek, mint például a Nemzeti Múzeum, amikor 1848-ra emlékezünk).

Ezt az öt médiumot feltétlenül ki kell egészíteni a modern korban ható tömegkommunikációval és az elmúlt másfél évtizedben robbanásszerűen terjedő internet-használattal. A tömegkommunikáció nem csupán egy lehetséges közvetítője, továbbadója az emlékezésnek, hanem a másik öt emlékező médium hatásának erősítőjeként (és persze gyengítőjeként) is működik. Éppen ezért azt mondhatjuk, hogy a modern világban az emlékezés, a múltnak a jelenbe való átfordítása két lépcsőben valósul meg. Először is a tömegkommunikáció aktiválja a dokumentumokat (azaz a másik öt médium által megőrzötteket), majd ezeket összeköti az emlékezés társadalmilag meghatározott és gyakorlatilag érvényesíteni kívánt értékével. Ez a folyamat persze nem „ugyanannak” a változatlan előhívását jelenti, mert az előhívás mikéntjét a mindenkor jelen határozza meg. Nemcsak az függ a jelentől, hogy mire emlékezünk, hanem az is, hogy hogyan.

Hasonlóképpen mondhatók el az internetről is, azzal az egyáltalán nem lényegtelen két különbséggel, hogy

a) amíg a tömegkommunikáció hatásában, befolyásoló erejében – minden pluralitása ellenére – a véleményformálást döntően meghatározó csomópontok léteznek – gondoljunk csak akár az írott sajtó, akár a televízió világában működő, országhatárok közé nem szorított óriási konszernekre vagy egy-egy országban a politikai sajátosságokból fakadó hír- és véleményképző monopóliumokra –, addig az interneten létrejött központok, legalábbis napjainkban, a véleményformálás ily erejével még nem rendelkeznek;⁹

b) az internet világát dialogizáló, interaktív világgént jellemezhetjük. S itt nemcsak az elektronikus levelezésre kell gondolnunk, hanem a különböző véleménynyilvánítási lehetőséget adó fórumokra, a blogok szerveződésére, sőt arra is, hogy bárki honlapot létesíthet, és ezek a honlapok linkek sokaságával utalhatnak további honlapokra. Amikor az internetfelhasználó a böngészőjében rögzíti kedvenc oldalait, könnyedén üt

⁸ Peter Burke: Geschichte als soziales Gedächtnis. In A. Assmann – D. Harth (Hrsg.): *Mnemosyne*. Frankfurt a. M., 1991, Fischer Taschenbuch Verlag, 289–304, különösen: 292–293.

⁹ Az interneten létrejött központokról lásd Barabási Albert László: *Behálózva*. Ford. Vicsek Mária. Budapest, 2003, Magyar Könyvklub, 79–91.

köztethet különböző forrásokat. Ebben a technológiai környezetben egy téma (hír vagy vélemény) megismerése nem ugyanolyan, mint amikor elolvasom kedvenc napilapom vezércikkét. A vezércikk ugyanis mint „kerek egész” jeleníti meg önmagát, míg az internetről letöltött szöveg végét, ami a témát „egésszé teszi”, az internetfelhasználó érdeklődése definiálja. Újabb és újabb oldalakon keresheti a téma folytatását, azaz a téma végét a szövegnek nem az írója, hanem az olvasója határozza meg. Ehhez hasonló persze a nyomtatott sajtó világában is megtehető, ha valaki minden érdeklődése szempontjából releváns írott lapot kézbe vesz, ám az internet ezt sokkal egyszerűbben, takarékosabban kínálja, sőt arról sem feledkezhetünk meg, hogy az interneten olyan forrásokat is találhatunk, melyeknek nyomtatott változata nem létezik.

Az emlékezéskultúra lehetősége egy társadalomban egyfelől az emlékezést biztosító médiumoktól, másfelől az emlékezés szükségességét fenntartó beállítódás hatóképességétől függ. Az utóbbit röviden világképnek is nevezhetjük. Érdemes a „tárolt” és a „funkcióreleváns” emlékezet megkülönböztetéséből kiindulni, amit az emlékezetkutatás két elismert szakértője, Aleida Assmann és Jan Assmann javasolt.¹⁰ Az előbbi csupán a rögzítettségében megőrzött múltbéli történéseket jelenti, míg az utóbbi azokat a múltbéli eseményeket, melyek az aktuális jelenben is relevánsak. Ezt a megkülönböztetést nevezhetjük az emlékezet passzív és aktív alkotóelemei közötti különbségtételnek is. Az írásbeliség létrejötte előtt e kétféle emlékezet egybeesett, mivel csak azt őrizték meg, amelynek a mindennapi életben valamilyen funkciója volt, és aminek funkciója volt, azt meg is őrizték. Az írásbeliség létrejötte azonban lényeges változást hozott. Az írás az utódokhoz való fordulás. Az írás technikailag nem csupán a térbeli, de az időbeli távolságot is képes áthidalni. Az írásbeliség feltalálásával és elterjedésével az írásjelekkel rögzített tartalomhoz elvileg mindenki hozzáférhetett, már aki persze tudott olvasni.¹¹ S ezzel elvált egymástól a tárolt és a funkcióreleváns emlékezet. Olyan értelemtartalmak is megőrződhettek, melyeknek a következő generáció mindennapi életében semminemű relevanciái nem voltak. Ennek következtében az eljövendő generációk eldönthették, mi az, amit a „tárolt” emlékezetből áttemelnek a „funkcióreleváns” emlékezetbe. Másként fogalmazva: alternatív múltképek váltak konstruálhatóvá és rekonstruálhatóvá. A 20. század különböző technikai találmányai (az analóg módon történő hang- és képrögzítés, valamint a digitális rögzítésen alapuló eszközök) mindmind a társadalmi emlékezés lehetőségét bővítették azzal, hogy a korábbi időszakokhoz képest hihetetlenül megnövelték az emlékezet tárházát. Ám ez csak *lehetőség* arra nézve, hogy gazdagodjon a funkcióreleváns emlékezet. Hogy a lehetőségből valóság legyen, az – miként említettem – döntést kíván. A modernség haladáseszmeje, az újdonság felértékelődése éppen abba az irányba hat, hogy ez a döntés súlytalaná váljon, pontosabban: az *aktuálisan* funkcióreleváns emlékezet – amelyhez képest az újdonság definiálódik – háttérbe szorítja, elfedi annak lehetőségét, hogy egy másféle múltkép is előállítható legyen, ez pedig elerőtleníti a múltra irányuló szellemi munkát.

¹⁰ Aleida Assmann – Jan Assmann: Das Gestern im Heute. In K. Merten – S. J. Schmidt – S. Weischenberg (Hrsg.): *Die Wirklichkeit der Medien*. Opladen, 1994, Westdeutscher Verlag, 121–123.

¹¹ Ehhez persze az is szükséges volt, hogy a „lehetséges hozzáférők” *ténylegesen* is hozzáférhessenek az írottan rögzített értelemtartalmakhoz, magyarán rendelkezzenek az olvasás képességével. Ennek tömegszerűségét a 19. századtól megjelenő tankötelezettség teremtette meg.

A „tárolt” és a „funkcióreleváns” emlékezet elválásának technikai lehetősége, illetve az újféle technikai lehetőségek tudatos használata életre hívta az *archiválást*. Az archiválás mindig kilépést jelent az aktuális jelenből, ugyanis olyan (múltbéli) értelem-összefüggések tárolását is jelenti, melyek a jelenben nem feltétlenül fontosak, ám a jelenben úgy tekintenek rájuk, hogy a jövőben fontosak lehetnek, azaz a jövőben „funkciórelevánssá” válhatnak. Az persze nem látható előre, hogy a jövőben mi válik relevánssá a múltból, épp ezért az archiválás gyakorta mennyiségi megfontolások alapján működik, kísérlet (persze aktuálisan mindig korlátozott eredménnyel járó kísérlet) arra, hogy mindent tároljanak, ami lehetséges. Ez a „mindent tárolás” azonban sohasem jelenti azt, hogy az archiválásban valamely múltbéli valóság egésze – még ha csak egy metszetben is – rögzül, hanem csak az, ami a rögzítők jövőelképzelésén alapul. Az archívumok dokumentumai nem „ásványgyűjtemények”, melyek korszakokról adhatnak viszonylag teljes képet, hanem egyszerűen jobb alkalmat, nagyobb *lehetőséget* adnak a jövő nemzedékei számára, hogy emlékezzenek és gondolkozzanak, hogy *komplexebben* gondolkozhasanak a múltbéli valóságról, ám sohasem hihetik, hogy az archívumokban maga az érintetlen múlt rejtőzik.

A 20. században az emlékezés helyzete igen paradox módon alakult. Ha az emlékezést biztosító technológiákra tekintünk, akkor a bővülés lenyűgöző látványát tapasztalhatjuk. Gondolhatunk a közhivatalok archiválási kötelezettségére, vagy éppen a könyvtárak gyűjteményeire, a különböző magánszemélyek, illetve szervezetek dokumentációs táraira (amelyek egyre inkább az interneten válnak hozzáférhetővé). Mindezek igen komoly lehetőséget adnak az emlékezéskultúra fenntartásának. Ugyanakkor a 20. századi tapasztalat az emlékezéskultúra veszélyeiről is szól:

a) Az elmúlt évszázad európai diktatúrái az emlékezéskultúra elnyomását példázták, noha a diktatúrák az emlékezést fontosnak tartották, ám emlékezés alatt mindig *egy* meghatározott múltkép politikailag *elrendelt emlékezését* értették, ami egyúttal *elrendelt felejtését* is jelentette mindannak, ami a múltra vonatkozó politikai kánonnak nem felelt meg. Egyébként a történelem során létrejött uralmi formák sokféle változata tartotta fontosnak az emlékezést és – ehhez kapcsolódva – a felejtés irányítását. Gondoljunk csak arra, hogy az uralom „magától értetődő” elfogadtatásának (modern kifejezéssel élve: legitimitásának) évezredek óta fontos támasztéka volt az elődökhöz való kapcsolódás, a leszármazás elve, röviden: az emlékezés mint a jelennel folytonosságban álló múltra való visszatekintés. Ám az uralkodók gyakorta arra is törekedtek, hogy a jövőben nagyságukra megfelelően emlékezzenek vissza. Ezt az emlékezés „előrettekintő aspektusának” nevezhetjük.¹² Erre példa a régmúltból a piramisépítés, a közelmúltból pedig a kommunista állambiztonsági levéltárak anyagainak részleges megsemmisítése, illetve a dokumentumok manipulációja.¹³

¹² Az uralomhoz kapcsolódó vissza- és előrettekintő emlékezetről lásd Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. (Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 1999, Atlantisz Kiadó, 70–73.) Az emlékezés és a felejtés viszonyáról lásd továbbá Harald Weinrich: *Léthe*. (Ford. Mártonffy Marcell. Budapest, 2002, Atlantisz Kiadó.)

¹³ Az 1989/90-es kelet-európai átalakulás eseményei azt mutatják, hogy a kommunista diktatúra vezetői jól tudták, a társadalom elnyomását és ellenőrzését biztosító állambiztonsági archívumok – a politikai rendszerváltozás után – arra is alkalmasak, hogy a diktatúra természete feltáruljon, azaz a diktatúra működés módjára való emlékezést szolgálhatják. Éppen ezért tartották fontosnak a dokumentumok megsemmisítését, illetve a forrásanyag manipulációját. Ez lehetővé tette számukra, hogy a jövőben kialakuló múltképet döntően befolyásolják.

A diktatúrákban a politikai uralom stabilitásának egyik alapvető tényezője a múlt uralása volt, ami az emlékezés elnyomásával járt. A múlt uralása azt jelentette, hogy az uralkodó párt a saját uralmának fenntartása érdekében az iskolai oktatás és az irányított tömegkommunikáció révén olyan múltképet (kulturális emlékezetet) konstruált, amelyből – szándéka szerint – nem volt levezethető az adott uralommal szembehelyezkedő eszme. A propaganda száműzte a politikailag nem kívánatos emlékezetet. A diktatúra vezetői ugyanis abból indultak ki, hogy az ellenőrizetlen múlt veszélyekkel jár a politikai uralom (diktatúra) számára. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ezekben a berendezkedésekben az emlékezés tartalma és mikéntje mindig közvetlenül érintette az uralmi rendszer legitimitációját. Az állami ünnepek hivatalos megemlékezései a politikai rend legitimitációját erősítették, ugyanakkor az alternatív, azaz nem hivatalos megemlékezések – amikor ezek is megjelentek – ezt a legitimitációt rombolták. Ezek a helyzetek nagyon élesen mutatták, hogy a megemlékezésekben kifejeződő múltkép nem mint az önmagában vett múlt valamilyen képe volt érdekes, hanem mindig a jelenre vonatkoztatódott. Mindez jól megfigyelhető például abban, ahogy 1956-ra emlékeztek a Kádár-korszak történelemkönyveiben, illetve az 1989-es „újrátmetés” alkalmából.

b) Az emlékezéskultúra azonban nemcsak a diktatúrákban volt veszélyeztetve, hanem a demokratikus berendezkedésekben is, ahol éppen a tömegkommunikáció szabaddá válásából fakad az emlékezéskultúra veszélye. Ez a veszély ugyan más természetű, mint a diktatúrák emlékezéselnyomása, de ettől még nem feledkezhetünk meg róla. A tömegkommunikáció világában megjelenő versengés, a folytonosan új hírek előállítására és közvetítésére való törekvés rombolja a kontinuitástudatot, a nap mint nap megörökített eseményáradat az emlékezés elhanyagolásához vezethet. A tömegkommunikáció nemcsak a társadalmi emlékezet fenntartásához, hanem a felejtés előidézéséhez is hozzájárulhat.

Mindezt azonban általánosabb érvénnyel is megfogalmazhatjuk. Az újdonságorientáltság nem csupán a tömegkommunikáció működésmódjára jellemző, hanem a modern társadalom több területén megfigyelhető. A művészet, a tudomány, sőt még a vallás világában is az kap különös figyelmet – mondanunk sem kell: a tömegkommunikáció közvetítésével –, aminek az újszerűsége látható és átélhető.

Napjainkban – miként Peter Burke szellemesen megjegyezte – elsősorban a történelmi tudományokra marad a múlt emlékezetben tartása, a történészek hasonlatosak a középkori „remembrancerhez” (az emlékeztető emberhez), akinek az volt a feladata, hogy az embereket folytonosan arra emlékeztesse, amit legszívesebben elfelejtenének, azaz a felelősségükre. Ahol viszont a történész a hivatalos „emlékezéspolitikai” funkcionáriusa, ott az emlékeztetés feladatát az irodalom veszi át – ezt jól példázza Szolzsenyicin *Gulagja*. Az emlékezés gondozása persze nem csupán a történész feladata, hanem a médiának, a művelődésnek és a tanításnak is részt kell vállalnia benne, különben a múlt életben tartása csupán egy szűk szakterületen valósul meg.

Az információs kor értelemkeretei között (melyekhez hozzátartozik egyrészt az archívumok pluralitása és bővülése, másrészt a múlt iránti érdeklődés háttérbeszorulása is) a konzervatív beállítódás mellett elkötelezettek paradox helyzetben találják magukat – legalábbis a múltra figyelés fenntartása tekintetében. Egyfelől az újféle kommunikációs technológiák a múlt megőrzésének nagyszerű lehetőségét nyújtják, másfelől a korszellem egyáltalán nem érdeklődik a múlt iránt. Ebben a helyzetben a konzervatív

nem tehet mást, mint hogy a korszellemmel, az uralkodó világgéppel szemben az emlékezés-kultúra ápolásának kötelezettségét hangsúlyozza. Nem feltétlenül azért kell kétszen állni a múlt újra előhívására, mert közvetlen cselekvésorientációt a múltból nyerhetünk, hanem mert a múlt jelen idejűvé tétele ahhoz segít, hogy tisztábban lássuk jelenünket.

Karácsony András

Filozófus, az ELTE ÁJK Filozófia Tanszékének vezetője. Kutatási területei: kommunikációelmélet, a társadalom- és a jogfilozófia kapcsolata a 20. századi német gondolkodásban. Könyvei: *Német társadalomelméletek: témák és trendek 1950-től napjainkig* (Társszerző Balogh István, 2000); *Jogfilozófia és társadalomelmélet* (2000); *Luhmanns Funktionssysteme in der Diskussion* (Szerk., társszerkesztő Bangó Jenő, 2001); *Luhmann – könyv* (Szerk., társszerkesztő: Bangó Jenő, 2002).

E-mail: karacsony@ajk.elte.hu

Szepessy Péter

Posztmodern és információs társadalom – konzervatív nézőpontból

Avagy: Lehetséges-e információs konzervativizmus a posztmodernben?

Ebben a dolgozatban arra vállalkozunk, hogy a konzervativizmusnak helyet és szerepet találjunk a modernitást követő információs társadalomban. Mielőtt ehhez hozzáfognánk, néhány előfeltevést kell tisztáznunk. Világossá kell tennünk, mit tekintünk konzervativizmusnak, és szólnunk kell a posztmodern és az információ kapcsolatáról is.

A posztmodern fogalmának egyértelmű meghatározása krónikusan megoldatlan probléma. Egyetlen definíció helyett álljon itt három lehetséges értelmezés arról, hogy mit is érthetünk „posztmodernen”, ha egyáltalán érthetünk rajta valamit. A posztmodern a modernitáshoz fűződő viszonya felől közelítve határozható meg a legkönnyebben. Egyrészt tekinthetjük úgy, hogy a posztmodern a modernitással *szemben* áll (I.), mégpedig vagy abban az értelemben, hogy a modernséggel szemben egy másfajta, új tartalmú *utópiát* kínál (I.1.), vagy pedig úgy, hogy radikálisan *utópiaellenesként* lép fel (I.2.). Nem szükségszerű azonban, hogy a posztmodernet a modernitás ellenében határozzuk meg: értelmezhető még egy további alakban is (II.). Ekkor nem lesz más, mint a modernitás *folytatása*, annak javított, korrekciós kiadása. Ennek a többértelmű posztmodernnek igen kusza a kapcsolata az információval, illetve az „információs társadalom” eszméjével.

1.1. A posztmodern mint utópia

Amennyiben a posztmodern új utópia, legalább egy dologban feltétlenül osztozik a modernitással, abban tudniillik, hogy egy és ugyanabban az értelmezési keretben konstituálódik, mivel hozzá képest kap egyáltalán jelentést. Ennek az egyes tartalmi elemei olyan narratívákban kapnak sajátos jelentést, amelyek kényelmesen értelmezhetők ideológiaként. Ez az ideológia, a modernitás utópiája a felvilágosodásban gyökerезik, és legadekvátabb értelmezési kerete a *liberális* eszme. A posztmodernnek tehát, ha új utópiaként kíván fellépni, akkor a felvilágosodással és a liberalizmussal szemben kell önmagát megfogalmaznia. Ez azonban végső soron már a modernitás keretein belül is megtörtént, jelesül éppen a *konzervatív* gondolatban. Az egyik feladat tehát az, hogy feltárjuk e két narratíva mint értelmezési keret különbségeit. Ebben a vonatkozásban a számunkra legfontosabb kérdések a következők: (i) Mit mond a konzervativizmus a modernség narratíváján belül a modernről? (ii) Mit mond a posztmodern narratíváján belül a modernről? (iii) Mi a konzervatív eszme viszonya az „információs társadalomhoz”, ha azt posztmodern narratíván belül értelmezzük?

(i) A modernitás jellemzéséhez induljunk el Max Webertől:¹ a modernitás a nyugati *racionalitás* fogalmára támaszkodva jellemezhető a legjobban.² Ennek aspektusai: a) A világképek racionalizálása, vagyis az életnek értelmet adó értékek rendszerezése, vallási értelmezési keretben, azaz a „normatív racionalitás”. b) A társadalom anyagi újratermelését biztosító eszközhasználat racionalitása, ami az empirikus tudásra alapozott tudomány és technika megjelenését és reflektív használatát előfeltételezi, azaz az „instrumentalis racionalitás”. c) A társadalom integrációjához és működéséhez szükséges elvek és célok újratermeléséhez szükséges racionalitás, vagyis a „stratégiai racionalitás”.

A modernitásnak ezek a Weber által megfogalmazott jellemzői a felvilágosodásban kapnak utópikus értelmezési keretet. A normatív racionalitás mögül eltűnik a vallási elem, a transzcendensre való irányultság; ebben mutatkozik meg a felvilágosodás szekularizáló tendenciája. A modern tudomány és technika a természetet nem mint alkalmazkodásra készített adottságot, hanem mint legyőzendő és kizsákmányolásra alkalmas „ellenséget” szemléli. A társadalomban élő személy értelmezésének keretei is megváltoznak. Nem konkrét emberekkel állunk itt szemben, akik komplex személyiséggel viszonyulnak a világhoz, hanem absztrakt, jogilag definiált személyekkel, akik nem általában „a” világhoz való viszonyukban jelennek meg, hanem olyan alanyokként, akik az egyre differenciáltabb társadalmi struktúrákat leképező, funkcionálisan működő intézményekhez részszerepeikben alkalmazkodnak. Mindezekre természetesen a hatékonyság jegyében haladásként felfogott fejlődés eszméjének evilági beteljesítése miatt van szükség.

A konzervativizmus a modernitás jelenségeire, de még inkább az értelmezési keretre, nevezetesen a felvilágosodás liberális utópiájára reagált. A modernitásnak a felvilágosodás rousseau-i hagyományában gyökerező utópiája azon a hiten alapult, hogy az ember eredendően jó, vagy – ha ezt túl erősnek találánánk, s inkább Locke-ra támaszkodunk – legalábbis morálisan tökéletesíthető lény. A konzervatív antropológia azonban egyik premisszát sem tartja elfogadhatónak. A konzervativizmus pesszimistább: az ember intellektuálisan és morálisan egyaránt tökéletlen lény.³ A konzervatív gondolkodók e közös antropológiai premisszájára támaszkodva megfogalmazható a konzervativizmus néhány alapelve. A konzervatívok a fennálló társadalmi intézmények és szokások iránt nagyfokú tiszteletet tanúsítanak, mert azokban a kollektív bölcsesség gyakorlati megvalósulásait látják, amelyek az ember morális tökéletlenségét kompenzálhatják. Így nem meglepő, hogy a társadalmat nem valamifajta atomisztikus individualizmus alapján, hanem közösségi alapokon szerveződő és működő, rendezett, szervesen fejlődő és ezért organikus egységnek tekintik. A konzervativizmus pesszimista antropológiai premisszájából következik továbbá a konzervatívok szkepticizmusa a társadalmi és politikai elméletekkel szemben. Mivel meg vannak győződve az ember intellektuális tökéletlenségéről is, nem gondolják, hogy a bölcs politika kulcsa az „elszigetelt gondolkodók elméleti spekulációiban lehető fel”.⁴ A konzervatív antropológiának ezek a következményei a modernitás egy alternatív, konzervatív narratíváját alapozzák meg. A normatív racionalitás tekintetében az erkölcs, a vallás, a hagyomány, a szokás, a

¹ Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Előszó. Budapest, 1982, Gondolat, 7–27. o.

² Az összefoglaláshoz Jürgen Habermas Weber értelmezését használom. J. Habermas: *A cselekvésracionális aspektusai*. In Jürgen Habermas: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1994, Atlantisz, 227–235.

³ Anthony Quinton: *A tökéletlenség politikája*. Pécs, 1995, Tanulmány Kiadó, 16. o.

⁴ Anthony Quinton: *A tökéletlenség politikája*. Pécs, 1995, Tanulmány Kiadó, 20. o.

szokásjog stb. összefüggései, az instrumentális racionalitás tekintetében az előítélet és az ész, a történetiség és a tekintély problémája, a stratégiai racionalitás tekintetében pedig a szabadság, az egyenlőség, a tulajdon, és ismételten a hagyomány és az erkölcs kérdései fogalmazódnak meg.

A modernitás narratíváján belül a konzervativizmus már helyzetéből fakadóan is kritikai jellegű. Ez még akkor is így van, ha a „kritikai elmélet” címkéjével többnyire inkább a modernitás és a kapitalizmus baloldali bírálóit jelöljük. A konzervatív eszme segítségével az elmúlt két évszázad alatt nemcsak a modernitás konzervatív nézőpontból vállalhatatlan jelenségeit lehetett bírálni, hanem azt a gondolkodásmódot és narratívát is kritika tárgyává lehetett tenni, amely mindezt értelmezte és ugyanakkor legitímálta. Vagyis a konzervativizmus a modernségen belül, de annak úgyszólván a peremén, határozott kritikai pozícióban helyezkedik el.

(ii) Ha a posztmodern új utópia, akkor meg kell magát határoznia elődjével szemben. A konzervativizmusnak látszólag jó pozíciói vannak ebben a helyzetben, korábbi kritikai álláspontjából adódóan. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. A posztmodern a modernitás által strukturalizált világra a modernség logikáját követve, vagyis a kultúra, a gazdaság, a társadalom és a benne élő ember szintjén külön-külön reagált. Ezek a megközelítések – avagy narratívák – időben is, tehát keletkezési idejüket tekintve is elválnak egymástól. Amennyiben a modernitás konstituáló szempontja a racionalitás, szükségszerű tisztázni az új utópiának ehhez fűződő viszonyát. Vagyis a kultúra, a gazdaság stb. racionalitására külön-külön kell reflektálni – azaz a posztmodern nem egyetlen új utópia, hanem új utópiák laza együttese. A racionalitás, a legitimitás és az érvényesség problémája együttesen lép fel. A normatív és a stratégiai racionalitás tekintetében eltűnik az átfogó „metanarratíva” legitimáló szerepe, s helyébe számos „sima” narratíva lép, amelyek partikuláris érvényességüknel fogva legitimálnak is.⁵

Ha tehát a posztmodern új utópia, akkor azt állapíthatjuk meg róla, hogy nem keresi az önmagát legitimáló univerzális metanarratíva érvényességi kritériumait. S miután ilyeneket nem keres, nem is talál, vagyis leválasztja egymásról az „igaz” és az „érvényes” kategóriáit. A racionális az lesz, ami érvényes. Az instrumentális racionalitás tekintetében mindez persze problematikus. Nem véletlen, hogy a posztmodernnek igazán új és izgalmas mondanivalója a kultúra, a személy és a társadalom kölcsönös viszonyrendszerében van. A relativizmus felmerülő problémáját a konzervativizmus jól tudja kezelni ebben az új utópiában. Az empirikus valóságra vonatkozó partikuláris narratívák „érvényesek,” különben nem működnének – mondja a konzervatív. A posztmodern világ tehát – a konzervatív eszme háttere előtt szemlélve – az érvényes narratívák szegmentális világa. Posztmodern nézőpontból ezzel szemben a modernitás kísérlet arra, hogy az önmagát legitimáló metanarratíva szabályai univerzálissá váljanak.

(iii) Ha a posztmodern új utópia, konstituáló eleme lesz-e az „információ”, illetve az „információs társadalom”? Amennyiben igen, hogyan reflektálhat a konzervativizmus erre a világra? Ha igaz az, hogy a posztmodern a partikuláris narratívák szegmentális világa, akkor mi különbözteti meg a durkheimi, a kollektív tudatok által konstituált szegmentális tradicionális világtól?⁶ Tétélezzük fel, hogy az információ. Az információ,

⁵ Vö. Jean-Francois Lyotard: *A posztmodern állapot*. Budapest, 1993, Századvég, 54. o.

⁶ Émile Durkheim: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest, 2001, Osiris.

mégpedig abban az értelemben, hogy összehasonlíthatatlanul többet tudhatunk egymásról, mint elődeink korábban bármikor.

A szegmentális tradicionalitás esetében a kollektív tudat inkább *működött*, mintsem *legitimál*. A tradicionalitás esetében a létezés igazolása, a legitimáció nem a közösségen belül megfogalmazott narratíván alapul, hanem a közösségen kívül, a *transzcendens* világban gyökerezik. A modernitás az, amely a saját világát, saját utópiáját *ön maga* próbálja legitimálni, különféle narratívákra, pontosabban a metanarratívára, egy olyan univerzális nyelvre támaszkodva, amelynek segítségével a „mindenkor” és „mindenhol” „igaz” és „érvényes” megállapításának kritériumai megadhatók. A posztmodern erről az igényről mond le: megelégszik a partikuláris érvényesség közösségen *belüli* legitimáló narratívájával, amely elég, ha érvényes, nem kell egyúttal igaznak és univerzálisnak is lennie. A *tradicionalitás* esetében a működési elv lokális érvényű, míg a legitimációs rend közösségen kívüli és univerzális. A *modernitásban* a működési elv és a legitimáció is univerzális igénnyel lép fel, s a közösségen belül születik. Pontosabban: egynémely partikuláris közösség saját működési elvét és legitimációs narratíváját kívánja univerzálissá tenni, létrehozva ezzel a „világról” szóló metanarratívát (világpiac, világkereskedelem, világbéke, világszervezet, emberi jogok, globalizáció stb.). A *posztmodern* új utópiájában a működési elv lokális érvényű, s a legitimációs narratíva a közösségen belül születik.⁷

A posztmodern nem zárja ki, mert nem is zárhatja ki a partikuláris érvényű működési és legitimációs elvek integratív egymás mellett élésének lehetőségét. Ezt már csak azért sem teheti, mert erre egyszerűen szükség van. Az új utópiának találnia kell valamilyen formulát arra, hogy a partikularitásokat integrálja, s ezért a korábbiakhoz képest jóval több információra van szüksége. A nagyobb mennyiségű információ beszerzésének technikai feltételeit a modernitás már megteremtette, és arra használta fel, hogy saját univerzalitási igényét kiteljesítse. Amennyiben a posztmodernet új utópiaként értelmezzük, az *információs társadalom* számára ettől eltérő feladat adódik, jelesen az, hogy általa a partikularitásokról, ezek működési elveiről és narratíváiról, kölcsönösen minél többet tudjunk meg.

Ha az információt pusztán erőforrásnak tekintjük, nem lépünk ki a modernitás narratívájából.⁸ A posztindusztriális társadalom Daniel Bellnél is a modernitás fejlett változata, és nem új utópia. Az információ az „ipari modernitás” korában is stratégiai tényező, az erőforrások fellelésének, illetve minél hatékonyabb kiaknázásának előfeltétele. Mindez azonban az instrumentális racionalitás logikáján belül marad, tehát nem konstituál új utópiát: a modern világ a profán világról kíván mind több információt, és a transzcendensről egyre kevesebbet. A posztmodernnek, amennyiben az „információs társadalom” fogalmára támaszkodva próbálja magát definiálni, az információ számára új funkciót kell találnia. Ez pedig – amint fentebb már utaltunk rá – a másik közösség működési elvének, illetve legitimáló narratívájának megértését előfeltételező funkció.

Az információ tehát előfeltétel, de önmagában nem elegendő arra, hogy értelmet, jelentést tulajdonítsunk annak, amiből származik: „az információ nem más, mint ami mindig is volt: összefüggéstelen tényhalmaz, néha hasznos, néha jelentéktelen, de so-

⁷ A tanulmány értelmezési keretét nem terjesztem ki a világrendszerek egymás mellett élésének posztmodern megközelítésére.

⁸ Daniel Bell: *The coming of post-industrial society*. New York, 1973, Basic Books.

hasem a gondolat lényege”.⁹ A technika lehetővé teszi számunkra, hogy minden eddiginél több információval rendelkezünk. Szükség van azonban olyan eszmékre, narratívákra, amelyek segítségével ezt az összefüggéstelen tényhalmazt strukturáljuk, értelmes „történetté” alakítjuk. E forgatókönyv szerint tehát nem a modernitás univerzalitásra törekvő instrumentális racionalitása érvényesül, hanem a posztmodern új utópiájaként a „megértés racionalitása”.

1.2. A posztmodern mint antiutópia

A posztmodern értelmezhető utópiaellenességként is. A fentiekhez hasonlóan itt is jelentkezik a konfliktus a modernitással *mint utópiával* szemben, de nem általában szólva, hanem hangsúlyosan. A modernitás utópiája fennállása alatt folyamatosan beváltatlan ígéretekkel legitímálta önmagát. A modernitás nem olyan lett, mint amilyennek önmaga szerint lennie kellett volna. Utópia maradt. Arra azonban jó volt, hogy a korábbi, egységesnek tűnő világképet felbomlassza. Ebben az értelemben a modernitást nem egy metanarratíva konstituálja, hanem éppen fordítva, a modernitás valósága hozza létre azt az eszmét, amely őt magát legitímálja. Az utópiaellenes posztmodern nem azért ellensége az utópiának, mert a modernitás már befutotta pályáját, és megvalósította, amit ígért. Éppen ellenkezőleg: míg a posztmodern utópikus értelmezése azt feltételezi, hogy egy eszme konstituál egy kort, addig az utópiaellenes posztmodern esetében a magyarázat iránya megfordul. A kor hoz létre egy eszmét. Az utópiaellenes posztmodern felől nézve a modernitás nem olyan, mint amilyennek azt utópiája ígérte, és nem is olyan, mint amilyennek azt saját legitímáló narratívája leírja. A modernitás, innen nézve: mítosz.

Mítosz, amennyiben mást állít magáról, mint ami. Ennek következtében létezik a valóságos modernitás, és létezik egy virtuális valóság, amelyben mintegy szimulálják az utópia eredeti üzenetének megfelelő valóságot. Ez a mítosz leghatékonyabb formájában civilizatórikus fogalmi keretben jelenik meg, a „növekedés” és a „fejlődés” fogalmi mögé rejtve önnön ellentmondásait. A modernitás szubjektuma (vagy egyszerűbben: az ember) elidegenedik saját lététől. A modernitás „racionális tudata” nyelvfilozófiai és szemiotikai beszédmódba csomagolt, az instrumentális racionalitás logikájára épülő szükségletkielégítő mechanizmusként működik, s nem képes saját életének értelmet adni. Ebben az értelemben a modernitás hanyatlástörténet, éles ellentétben azzal, amit magáról a civilizációs narratívájában állít: „A szimuláció korszaka, miközben egy olyan térbe tevődik át, melynek görbülete nem a valóságé, és nem is az igazságé, az összes viszonyítási elemek felszámolásával kezdődik vagy – ami még rosszabb – mesterséges feltámasztásukban a jelek rendszerében, és ez a nyersanyag könnyebben nyújtható, mint a jelentés(?), mert alkalmazható bármely ekvivalencia-rendszerben, bináris szembeállításban, kombinatorikus algebrában. Nem utánzásról van immár szó, nem is megkettőzésről, még csak nem is paródiáról, hanem a valóság behelyettesítéséről a valóság jeleivel, azaz egy olyan műveletről, mely minden valóságos folyamatot operacionális másolatával helyettesít be, s ez a programatikusan, hibátlan, metaszilárd jelzőgép a valóság minden jelét felkínálja és minden bonyodalját rövidre

⁹ Theodor Roszak: *Az információ kultusza*. Budapest, 1990, Európa, 155. o.

zárja.”¹⁰ A modernitás ugyanis nem tudja beváltani, amit ígért (szabadság, boldogság, egyenlőség, igazságosság, önmegvalósítás stb.), viszont tud helyette nyújtani mást: a *fo-gyasztást*. Ha csak ezt akarjuk, vágyaink kielégítése és az önmegvalósítás sikeres lesz.

A modernitás „mítoszatlanításában” óriási szerepet játszott a konzervatív gondolkodás. A nem éppen konzervatív Gunnar Myrdal írja: „A konzervatív szárnynak előnyére vált ez a »realizmus«. Gyakorlati tevékenységében tartózkodott attól, hogy egy olyan »természeti rendről« alkosson elméleteket, mely eltér a fennállótól: a társadalmat úgy vizsgálta, ahogy elébe került, és ezzel megvetette a modern társadalomtudományok alapját.”¹¹ Kétségtelen, hogy a konzervatív eszme a valóságos, történetileg kialakult struktúrákból – család, rokonság, falu, város, egyház, társadalmi osztály, státus stb. – indul ki. Comte, La Play, Durkheim, Tönnies és Weber jóval többet merítettek Hume, Burke és Tocqueville realizmusából és szkepticizmusából, mint Voltaire, Rousseau, Ricardo vagy Bentham szelleméből. A konzervativizmus tehát a modernitás leleplező eszméje, természetesen a szocialista, kritikai elméletekkel együtt.

Az utópiaellenes posztmodern az 1968-as dátumhoz köthető mozgalmak kudarcából nő ki, kezd kikristályosodni. A fogyasztói kapitalizmus képében megjelenő modernitás és az azt legitimáló ideológia ellen a kritikai lázadás két útja volt lehetséges: valami-féle ellenkultúra, illetve egy olyan jelenség, amit „kulturánélküliségnek” nevezhetnénk („nemcsak a valóságból vonulunk ki, hanem a mítosz világát is elutasítjuk”). A mítosz közösséget teremt azzal, hogy kijelöli a viláértelmezés lehetséges határait, a közös nyelv illetékességi területét. Nem marad más, mint az ego szubjektívizmusa és magánya.

A posztmodern világ azonban nem hagyja magára gyermekeit. Gondoskodik róla, hogy ez a magány elviselhető legyen. Az ego befelé fordul egyedüllétét társas magánnyá alakítja át. Ehhez rendelkezésre áll a technika, és az azt mozgató logika, az „információs társadalom” „metamítosza”. Az egyén minden olyan információhoz hozzájuthat, amely a fennálló hatalmi struktúrák működését nem veszélyezteti – vagyis hozzájuthat néhány releváns, és nagyon sok fölösleges információhoz. A fölösleges információkat időnként, hasonlóan a porzívó porzsákjához, ki kell üríteni, mert kell a hely az újabb fölösleges információknak. A mítoszatlanul és kultúra nélkül szocializálódott ego azonban a fontosnak tűnő információval sem tud mit kezdeni, mert nincsenek használható szempontjai, sem arra nézve, hogy kiválassza, ami fontos, sem pedig arra, hogy strukturálja az információkat, és adekvát viláértelmezéssé rendezze őket. Ezek a strukturálatlan viláértelmezések egymással érintkezhetnek, s ezáltal a kommunikáció illúzióját keltik mindenki-ben, aki cseréjükben részt vesz.

Amennyiben a konzervativizmusnak mint eszmének szerepe lehet egy ilyen „posztvilágban”, az nem lehet más, mint az értelmezési keret alapjául szolgáló eszme felmutatása. Ha azonban a világ mítoszatlan és utópiaellenes, akkor nemcsak a konzervativizmusnak, hanem semmilyen más eszmének sincs esélye arra, hogy szempontjait érvényesítse. Az idő múltával a fogadókészség és -képesség is egyre csökken, mindaddig, amíg ez a posztvilág fel nem számolja önmagát. Ahogyan a konzervativizmus a modernitás idején is az empirikus valóságra koncentrált az elképzelt valósággal szem-

¹⁰ Jean Baudrillard: Szimulakrumok precessziója. In Pethő Bertalan: *A posztmodern*. Budapest, 1992, Gondolat, 221–222. o.

¹¹ Idézi Robert Nisbet: *Konzervativizmus: álom és valóság*. Pécs, 1996, Tanulmány Kiadó, 96. o.

ben, ugyanúgy az utópia- és mítoszellenes, kultúra nélküli posztvilágban is ezt kell tenie. Az információ nagy mennyisége és az információhoz való hozzáférés lehetőségeinek bővülése önmagában nem biztosítja a hazug utópiák és mítoszok alóli emancipációt. Az információfeldolgozás, és ezáltal a kommunikáció lehetőségétől is megfosztott egyén – bármilyen technikai apparátus áll is a rendelkezésére – nem képes megkérdőjelezni a társadalmi rétegződés legitimitását és a hatalmi struktúrák újratermelését, így a konzervativizmus a kultúraellenesség ellen léphet csak fel. Ugyanakkor az utópiákat és a mítoszokat elutasító világhoz nagyon nehezen talál utat, mert ehhez hiányzik a közös nyelv és a közös értelmezési keret. Az utópiaellenes posztmodern konzervatív kritikája tehát nem azokhoz szól, akik ebben a mítosz és kultúra nélküli „információs társadalomban” élnek, mert azok azt már egyébként sem értenék meg.

II. A posztmodern mint a modernitás folytatása

A modernitás olyan világot váltott fel, amely többféle alakban jelent meg és működött a történelem során, és ahogyan a premodern kor sem csak egyféle tradicionalitást ismert, a modernnek is többféle megjelenési formája van. Amit ma jobb híján posztmodernnek hívunk, lehet, hogy „csupán” a modernitás újabb változata, amely annak alapvető struktúráit nem kérdőjelezi meg. Azok közül az elméletek közül, amelyek a posztmodernben a modernitás egy új változatát látják, Daniel Bellnek a posztindusztriális társadalomra vonatkozó elmélete¹² volt az egyik első és mindmáig legnépszerűbb elmélet. Bell szerint a posztindusztriális társadalomban a tudás felértékelődik, mert a társadalmi újratermelés legfontosabb előfeltételévé válik. A tudás pedig az információ megszerzésének és felhasználásának képessége. A *társadalmi újratermelés* legfontosabb ágensei a tudósok és a kutatók, a folyamat legfontosabb láncszemei pedig az egyetemek és a kutatóintézetek. Ezzel Bell a modernitás működési logikáját írja le, vagyis semmi alapvetően újat nem mond. A működés, pontosabban a működtetés középpontjába az egyént helyezi, harmonizálva minden korábbi modernitás-konceptióval. Bell elméletében az igazi intellektuális érdekességet az hozza, hogy egy másik szociológiai „közhelyet” is beemel a vizsgálódásba, és ezeket mintegy egymásra csúsztatva sajátos értelmezési keretet talál a maga számára. Ez a másik „szociológiai közhely” pedig az, hogy a modern társadalom *funkcionálisan differenciált*, és ez a differenciáltság a társadalom újratermelő és önreflexiós struktúráiban is megjelenik. Ezután már csak az van hátra, hogy az immáron sok információval és nagy tudással rendelkező ágens minden szférában betöltse a funkcionálisan rá szabott szerepet: legyen liberális, szocialista és konzervatív is egyszerre, mert ezek az eszmék még mindig nélkülözhetetlen értelmezési keretei a modernitásnak (és egyúttal a posztindusztriális társadalomnak is), csak nem külön-külön, hanem egymást kiegészítve.

E koncepció alapvető problémája abból következik, hogy az ágens egyszerre három értelmezési keretben is elhelyezhető. A gazdaságot tekintve Bell magát szocialistá-

¹² Bell a hetvenes években több könyvben is megpróbálja megalapozni a posztindusztriális társadalomra vonatkozó elméletét. Lásd D. Bell: *The Coming of Post-industrial Society* (1973) és *The Cultural Contradictions of Capitalism* (1978).

nak vallja: „Számomra a szocializmus nem az etatizmust vagy a termelőeszközök társadalmi tulajdonát jelenti, hanem a gazdaságpolitika prioritásainak meghatározását. S ezért hiszem, hogy ebben a szférában a gazdaságpolitikát legitimáló értékek tekintetében a közösségi érdekeknek prioritást kell élvezniük az egyéniékel szemben.”¹³

A gazdaság „közösségi érdekeit” a politika vajon liberális, vagyis individuális keretek között fogja érvényesíteni? Ráadásul nem világos, hogy a közösség fogalma melyik alrendszerben keletkezik. Ha a kultúra önreflexiók struktúráiban, akkor mi lesz az alapvető fogalmi elem? A munkamegosztásban elfoglalt funkcionális státus, vagy a történeti és kulturális hagyományból levezethető identifikációs háló? A munkanélküliek „közösségi érdekeit” vagy a nagycsaládok „közösségi érdekeit” preferálja-e a liberális politika? Nehéz erre mit mondani. Bell „igazi” újítása nem is új: ha csak korlátozottan is, de visszacsempészi a kritikai-konzervatív eszmét az értelmezési keretek közé. Ez a korlátozottság a modernitás önreflexiók hagyományába illeszti Bell koncepcióját: az a bizonyos ego, a modernitás szubjektuma nem egységes, a modernizáció során részekre hasad.

A modernitás *racionális szubjektuma* története során több támadásnak is ki volt téve. Először is megkérdőjeleződik identitásának alapvető eleme: a racionalitás. Megjelennek az ösztönök, hol a tudat alattiból, hol a tudat előttiből, s ez komoly kihívást jelent a racionális ego önmegvalósításával szemben (Freud). A második támadás épp a racionális szubjektum saját s legkedvesebb teremtménye, nevezetesen a modern technika felől éri, amely az instrumentális racionalitásnak köszönhetően szűkíti az ego önreflexiók képességeit (Horkheimer, Adorno). A harmadik probléma az, hogy az ego nem lehet kizárólag önmaga: nem képes önmagát adekvát módon identifikálni, ha nem sajátít el egy olyan nyelvet, amely mások számára is érthető, és nem követi a nyelvhasználat szabályait (Wittgenstein). Vagyis – közvetetten ugyan, a szabályokon keresztül – mégis beférkőznek mások is az „ego”-ba. A modernitás előfeltételezi az önálló alany, a független individuum létét. Története azonban ennek az alanynak a részekre szakadásáról szól, s mivel ez a folyamat még tart, nem indokolt a modernitás végéről beszélni.

Indokolt lehet azonban a modernitás új interpretációja: Lyotard a posztmodern fogalmán a modernitás egy új értelmezését érti. Szerinte a modernitásra vonatkozó diskurzus szabályainak már nem felel meg a metanarratíva, de az argumentáció egy adott diskurzuson belül ettől függetlenül továbbra is a „modernitásra” vonatkozik. A modernség szubjektuma részekre hullik, az interpretációk érvényességét megalapozó diskurzus szabályainak heterogenitása pedig nem vezethető vissza egy „igaz” fundamentumra.¹⁴ Habermas – egy ideig követve és elfogadva Lyotard gondolatmenetét – azt állítja, hogy ez a fundamentum megtalálható. Ez lenne a kommunikatív cselekvés ideális beszédhelyzetén alapuló diskurzus. Nemcsak a másik állításait és mögöttes érdekmotivációit lehet érteni, hanem azt is, hogy az interszubjektív szituációban ezek milyen szabályok szerint fogalmazódnak meg. Habermas még tovább megy: nemcsak meg lehet, hanem meg is kell érteni a másikat. Ez a megértés a feltétele ugyanis annak, hogy ne kelljen feladni a modernitás önnön értelmébe vetett hitét. Hadd idézzük Habermas-t itt: „A kölcsönös megértéshez igazodó cselekvés preszuppozícióval azonosított ész fo-

¹³ Bell: i. m. In Pethő Bertalan: *A posztmodern*. Budapest, 1992, Gondolat, 200. o.

¹⁴ Lásd Jean-François Lyotard: *A posztmodern állapot, továbbá A történelem egyetemessége és a kultúrák közötti különbségek*. In *A posztmodern állapot*. Budapest, 1993, Századvég.

galma felülemel bennünket a Kant és Hegel közötti választás dilemmáján. A kommunikatív ész egyrészt nem testetlen, mint a világot konstituáló, de önmagát tekintve világ nélküli szubjektivitás spontaneitása: másrészt nem rendeli alá a historizált szellem abszolút önközvetítése számára igénybe vett történelmet egy körkörös bezáruló teológiának. [...] Egyébként azonban a kommunikatív cselekvő szubjektumok mentesülnek a világalkotó szintézis munkájától. Egy olyan életvilág kontextusában találják magukat, amely egyrészt lehetővé teszi kommunikatív cselekvéseiket, másrészt e társadalmisító nézetegyvetetési folyamatok médiumán keresztül fenntartja önmagát.”¹⁵ A modernitásból tehát nincs visszaút. A kérdés az, merre vezet tovább. Képes-e az ötödik generációs technika konstituálni egy kort?¹⁶

III. Technika, információ, konzervativizmus

Képes-e a technika, illetve a technikai médium a maga képére formálni a világot? Hogyan képes átstrukturálni a társadalmi világot az ún. ötödik generációs technikai médium? Átalakítja-e az érintkezési szabályokat, a fogyasztási szokásokat, valamint a termelési és a hatalmi struktúrákat? A modernitás a tradicionális társadalmakhoz képest gyökeresen új struktúrákat hozott létre a fentebb említett viszonyokban. A kérdés a következő: Az információs technika megváltoztatja-e a modernitáshoz képest ezeket a működési struktúrákat? Az érintkezési szokások és lehetőségek területén látszólag igen jelentős változások álltak be az új digitális, elektronikus eszközök segítségével. De csak látszólag. A személyes interakciók száma az összes interakción belül visszaszorul. Nem az az újdonság, hogy lehet kommunikálni személyes jelenlét nélkül is. Ez már elég régi „technika”. A füst- és fényjelek, a tam-tam vagy a hírvivők szóbeli közlései: mind-mind olyan technikák, amelyek a személyes jelenlét nélküli kommunikációt szolgálták – az írásbeliség korában megvalósult postai levelezést nem is említve. Mai szemmel nézve ezek nehézkesnek tűnnek, de a maguk korában eleget tettek a velük szemben támasztott elvárásoknak. A modern technika – kezdve a telefontal – egyre inkább arra törekszik, hogy kiküszöbölje a „nem jelenlét” okozta feszültséget. Hang és kép egyidejű megjelenítésével úgy teszünk, mintha személyes lenne az interakció: az ember szeretne „eredeti módon” kommunikálni, és ennek megfelelően alakítja a technikát is. Visszatérés ez – vagy legalábbis próbálkozás a visszatérésre – ahhoz a világhoz, amelyben az ember interakciói személyesek voltak. Ebben az esetben az ember antropológiai meghatározottságai irányítják a technikát és nem fordítva.

A fogyasztás „logikája”, a „fogyasztói társadalom” szintén létezik. Azt újra feltalálni, illetve kitalálni már nem kell. A fogyasztási szokásokra nézve hozhat-e újat az a lehetőség, hogy nem kell otthonról kimozdulni ahhoz, hogy minden fölösleges dolgot megvegyünk, amit idáig is megvettünk, csak el kellett érte menni a boltba? Egyébként az

¹⁵ Jürgen Habermas: *Az ész egysége hangjai sokféleségében*. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1994, Atlantisz, 342–343. o.

¹⁶ Vö. Marshall McLuhan: *Understanding Media*. New York, 1964, McGraw-Hill. Az öt generáció: 1. biológiaiilag adott vagy hozzáférhető média, 2. alfabetikus írás, 3. mechanikus gépek, 4. elektromos média, 5. digitális eszközök.

üzlet és az otthon közötti utat most is meg kell valakinek tennie: az árut el kell szállítani, majd vissza kell térni az üzletbe. A különbség csupán annyi, hogy ezt most az a hordár teszi meg, akinek ez a dolga, nem mi magunk. Sőt, ez a „technika” is már régen létezik. Aki megtehetette, hogy ne járjon zsúfolt üzletekbe, és nem vágyott az eladókkal való személyes találkozásra, az eddig is az alkalmazottait küldte bevásárolni. A katalógusok sem az internet világával jelentek meg, még elektronikus formában sem. A fogyasztás logikájának lényege nem abban áll, hogy miként választjuk ki az árut, hanem abban, hogy veszünk-e árut, vagy nem? A fogyasztói társadalom logikája a modernitásban már készen áll, a legmodernebb technika ehhez a logikához már nem tesz hozzá semmit, igaz, el sem vesz belőle semmit.

A termelés logikáját még kevésbé érinti az információs forradalom. A termelés folyamataiban inkább az automatizálás és a robottechnika hoz újdonságot, innovatív erőt, mintsem az információ. Igaz, ezek az újdonságok is csak abban az esetben, ha a hatékonyságot mindenek fölé helyezzük. Az információ termelése fontos új ágazat lehet, de nem változtat a gazdaság racionalitásán. Azért állítunk elő valamit, hogy azt áruként eladhassuk: ez nem más, mint a modernitásban bármilyen termék vagy áru előállítására mögött meghúzódó logika.

Az információs társadalom, amennyiben ilyen létezik, leginkább a hatalmi struktúrák területén hozhat változást. Jelmondatyszerűen fogalmazva: az információ a tudás alapja, a tudás a hatalomé. Lássunk egy gondolatkísérletet. Tegyük fel, hogy mindenki minden információhoz hozzájuthat, és mindenki racionálisan dolgozza fel az információt. Ebben az esetben két probléma még mindig megmarad. Mik lesznek „a racionalitás rendező elvei”, és mit tekintünk „tudásnak”? Vagyis: az összes rendelkezésre álló információból hogyan választjuk ki azokat, amelyek ránk vonatkoznak, illetve számunkra relevánsak? Tegyük zárójelbe azt az antropológiai problémát, hogy az összes információt fel tudnánk-e dolgozni, akármilyen rendezőelv szerint. A racionalitás valamilyen struktúrát előfeltételez. Ezt a befogadó alany honnan szerzi? Tételezzük fel, hogy a rendező elv már magában az információáramlásban benne van. Ezzel azt is feltételezzük, hogy az információ forrása, keletkezési helye már strukturálják az információt, és ennek megfelelően a befogadás elveit is magában hordozza. Akár a keletkezési helyén, akár útközben kapja az információ a rendező elveket, a lényeg az, hogy a befogadó ezeket kívülről, készen kapja. Az információ forrása ebben az esetben vajon intelligens-e, bír-e valamilyen sajátos „racionalitással”, amit ily módon „átad” a befogadónak? Ne feledjük: nem manipulált, szelektált információ-hozzáférésről van szó. Hipotézisünkben következően mindenki minden információhoz hozzájuthat, de a befogadás elvei nem az ember sajátjai. Nos, ebben az esetben vajon mit tekintünk tudásnak, és mire használhatjuk azt?

Valljuk be, ezzel a nem igazán életszerű gondolatkísérletből csak annyi következik, hogy indokolt más előfeltevésekkel is végiggondolni az információk szerepét. Tegyük fel, hogy mindenki minden információhoz hozzájuthat, de a feldolgozás szempontjai az ember sajátjai. Honnan jutunk ezekhez? Az egyik kézenfekvő válasz az, hogy ehhez a történeti múlt által számunkra felkínált ideákat, ideológiákat, eszméket használjuk. Az tehát, hogy az összes rendelkezésre álló információ közül melyeket tekintjük relevánsnak, attól függ, hogy mely eszme rendezőelvi szerint szelektálunk. Ebben a versenyben a konzervativizmus – kritikai viszonyulásából következő előnyös pozíciójának köszönhetően – legalább olyan eséllyel indul, ha nem jobbal, mint vetélytársai.

Meg kell azonban vizsgálnunk még egy, az eddigieknél valószínűbb lehetőséget, mégpedig azt, hogy nem áll rendelkezésünkre minden információ, hanem csak töredékekhez jutunk hozzá, amelyeket eszmék és ideológiák alapján dolgozunk fel. Az információ ebben az esetben sem vezethet el a tudáshoz vagy a hatalomhoz. A hatalom forrása nem önmagában az információ birtoklása, hanem az információmonopólium. Az információs társadalom akkor hozhatna radikálisan újat, ha magát a hatalmat mint olyant szüntetné meg. Ha ezt nem teszi, akkor a korábbi korokhoz képest csak annyi a különbség, hogy most nem az erőmonopólium, nyersanyagmonopólium stb., hanem az információmonopólium képezi a hatalom alapját.

Amikor információmonopóliumról beszélünk, akkor ezen azt értjük, hogy az információ az átlagos befogadó számára csak szelektáltan áll rendelkezésre, ami azzal jár, hogy a befogadó számára egy előre strukturált világról tudósít. A befogadó pedig eszméi és ideái alapján szintén szelektál. Ebben az esetben az a különbség az előző szituációkhoz képest, hogy mennyiségileg több ugyan a rendelkezésre álló információ, de az a minőségét és a használhatóságát tekintve bizonytalan és megkérdőjelezhető. Egy ilyen állapotban mit tekinthetünk tudásnak? Beszélhetünk-e ott tudásról, ahol információmonopólium áll fenn, s ezt a hatalmi struktúrák fenntartására használják? Ebben az esetben a „tudás” legitimációs célokat szolgál, és olyan narratíva lesz, amely a fennálló hatalmi struktúrákat legitimálja, s a tudomány által előmozdított „haladásban” fogalmazza meg saját utópiáját.

Ez az állapot nagyon hasonlatos ahhoz, amit a posztmodern mint új utópia víziójában fogalmaztunk meg, s a konzervativizmus létjogosultsága ebben az esetben sem kérdőjeleződik meg. Tisztázni kell azonban viszonyát a hatalmi struktúrához, a hatalmat megalapozó tekintélyhez, ebben az esetben az információ kultuszához. A konzervativizmus belső logikájából következik, hogy ezt a kultuszt nem fogadhatja el. Az individuuum és a közösség viszonyában vallott álláspontja miatt, továbbá az erkölcsre és a hagyomány társadalomkonstituáló szerepére helyezett hangsúlya miatt a konzervativizmus továbbra is kritikai pozícióban marad, s mindaddig, amíg nem a közösség hagyományaiból levezetett erkölcsi és kulturális elvek integrálják az adott társadalmat, ott is marad. A konzervativizmusnak addig van létjogosultsága, amíg az információs társadalom – a posztmodernen belül vagy kívül – narratívában értelmezhető utópiaként legitimálja magát, s így az adott kultúra, illetve diskurzus szabályain belül értelmezhető és kritika tárgyává tehető. A konzervativizmusnak ehhez az „információhasználók” közössége helyett a nyelvhasználók közösségére kell támaszkodnia. Egymással kommunikálni csak az egymás eszméit és ideáit értelmezni képes közösségek tagjai, vagyis a közös kultúrában élők képesek – a kultúra nélküli vagy a számukra értelmezhetetlen diskurzus szabályait követő egyedek sokasága nem képes a kommunikációra, bármennyi információ áll is rendelkezésére.

Szepessy Péter

Szociológus, a Miskolci Egyetem Szociológia Tanszékén dolgozik egyetemi adjunktusként. Szakterülete az eszmetörténet, a magyar társadalomtudományos gondolkodás története a 19–20. században.

E-mail: bolszuti@uni-miskolc.hu

Ropolyi László

Internethasználat és hálólét-konstrukció

Naponta tapasztaljuk az internet használata által generált változásokat – közösségi viszonyaink, kulturális környezetünk, személyes kapcsolataink, kommunikációs gyakorlatunk, olvasási és írási szokásaink átalakulását. A változások ténye nyilvánvaló, de korántsem nyilvánvaló értékelésük. Kérdésesnek tűnik a változások jellege, jelentősége, mélysége és milyensége egyaránt. Az internet megjelenését követő felfokozott várakozások múltával manapság már némi kiábrándulás is tapasztalható: talán ezúttal sem változik meg alapvetően körülöttünk semmi, s ugyanazokat a tevékenységeket folytatjuk, ugyanazokat az emberi szituációkat éljük át, mint eddig – legfeljebb némileg más feltételek között, s valamivel gyorsabban érzük el tradicionális céljainkat. Nem nehéz amellet érvelni, hogy az internet forgalmának jelentős része a hagyományos gazdasági és társadalmi tevékenységek (banki műveletek, kereskedelmi és postai szolgáltatások stb.) fenntartását szolgálja. Sőt, az internet működésének megfelelő redukciója révén akár azt is felvethetjük, hogy maga az internet sem valami alapvetően új eszköz, hiszen már a távíróhálózat is – mint afféle viktoriánus internet – meglehetősen hasonló feladatokat látott el.¹

Míndemellert az utóbbi tizenöt-húsz évben szociológiai, kulturológiai, filozófiai, etikai, jogi, pszichológiai, sőt internettudományi tanulmányok sokasága született abból a feltevéstől kiindulva, hogy az internet alapvetően új emberi alkotás. Ez esetben az elemzés feladata abban áll, hogy feltárja, bemutassa és értékelje az internet által kiváltott hatásokat, s rámutasson az internet használatából eredeztethető társadalmi és kulturális változásokra.² Mindazonáltal az internet társadalmi és kulturális hatásainak azonosítása és leírása feltételezi, hogy az internet és a társadalom viszonyában a társadalom a közöttük fennálló kölcsönhatás „átfogó kategóriája”, azaz az internet befolyásolja ugyan a társadalmi viszonyokat, de ez a befolyás viszonylagos és korlátozott, míg a társadalomnak az internetre (annak létrejöttére, létezésére, működésére és az általa kiváltott hatásokra) vonatkozó befolyása abszolút és korlátlan. Másként mondva: a kiváltott társadalmi és kulturális hatások az internet „közvetítésével” érvényesülnek, de tulajdonképpen forrásaik, illetve mozgatóik az adott társadalmi viszonyrendszerben keresendők. Ilyenformán könnyű megérteni, hogy meghatározott társadalmi viszonyok mellett

¹ Ebből a szempontból jól hasznosítható pl. Standage, Tom: *The Victorian Internet: The Remarkable Story of the Telegraph and the Nineteenth Century's On-Line Pioneers*. New York, 1998, Walker and Co.

² Az elemzések végtelen sokaságában való tájékozódást talán érdemes a következő hálócsoportok kezdeni: netzwissenschaft. <http://www.netzwissenschaft.de/e.html>;
Net-Life Resources. <http://www.informatik.umu.se/nlrg/nlr.html>;
Resource Center for Cyberculture Studies. <http://www.com.washington.edu/rcsc/>;
First Monday. Peer-reviewed Journal on the Internet. <http://www.firstmonday.dk>;
Alan Liu's Voice of the Shuttle. <http://vos.ucsb.edu/index-netscape.asp>

az internet használata akár haladó, akár konzervatív célokat is szolgálhat. Az internet hasznos *eszköz*, az általa kiváltott hatások a beleépített társadalmi céloktól függenek.

Noha ez a szemléletmód eléggé elfogadott az internet tanulmányozásával foglalkozó elemzők körében, az internet és a társadalom viszonyára vonatkozóan mégsem tekinthető kielégítő jellemzésnek. Mindenekelőtt azért, mert az internetet kizárólag technikai rendszerként fogja fel, és ily módon az elemzést a társadalom és a technika kölcsönhatására koncentrálna, társadalomelméleti és technikafilozófiai keretek között tartja. A társadalom és a technika viszonyával kapcsolatban persze, ezeken a kereteken belül maradva is, különféle nézőpontokat érvényesíthetünk, és sokféleképpen értelmezhetjük a technikák társadalmi meghatározottságának részleteit, illetve az ideológiai technikai közvetítésének lehetőségeit.³

Illusztrációként érdemes megemlíteni két jellegzetes írást. Az internet filozófiai analízisére vállalkozó Graham munkája⁴ például számos fontos szempontot felvet és tárgyal is, de az internet természetére vonatkozó megállapításaiiban, úgy tűnik, beéri azzal, hogy az internet technikai eszköz jellegére koncentrál. Az efféle eljárás értelme, hogy érvényre juttatásával az internet jellemzésében kiválóan felhasználhatók a technikafilozófia klasszikus eredményei. Az internet technikai eszközként való felfogása jó kiindulópont az internet bemutatására, de Graham elemzése jószerevel csak a technika jó vagy rossz természetére vonatkozó gondolatmeneteket idézi fel az internet kapcsán is, így erőfeszítései viszonylag szerény eredményekre vezetnek. Dreyfus⁵ hangsúlyai mások, de az ő internetképe is meglehetősen egyoldalú és egysíkú. Úgy tűnik, számára az a fontos, hogy a korábban a mesterséges intelligencia számítógépes megvalósítása kapcsán megfogalmazott kritikáját⁶ továbbra is fenntartsa, és az internet használatának tipikus szituációira is kiterjessze. Dreyfus hangsúlyozza, hogy az internetes tevékenységek során nem realizálódik a testi/érzéki jelenlét, s ez a szükségszerűen fellépő hiány az internet használatának szűk korlátokat szab.

Az efféle elemzések nyilvánvaló hibája, hogy eltekintenek az internet természetének összetettségétől. Az internet valamiféle technikai rendszer – de nem csupán az. Valójában jól ismerjük az internet kommunikációs szerepét is. Persze felfoghatjuk úgy a dolgot, hogy ebben a vonatkozásban az internet ugyancsak technikaként – méghozzá sajátos kommunikációs technikaként – szerepel, de egyáltalán nem biztos, hogy ezzel a megközelítéssel kielégítően értelmeztük a kommunikációt magát.⁷ Sőt, könnyű észrevenni, hogy még ezzel sem merítettük ki a lehetőségeket, hiszen nem vettük figyelembe az internet kulturális médium dimenzióját, holott honlapok milliárdjai tanúskodnak jelentőségéről. Természetesen tekinthetjük a kultúrát is valamiféle technikának, de ezzel még egyáltalán nem lesz eléggé kifinomult a megértésünk.

³ A technika és társadalom viszonyára érzékeny technikafelfogások rövid bemutatása is megtalálható a „Technika és etika” című dolgozatomban, amelyik a 245–292. oldalakon jelent meg a következő könyvben: Fekete, L. (szerk.): *Kortárs etika*. Budapest, 2004, Nemzeti Tankönyvkiadó.

⁴ Graham, Gordon: *The Internet. A philosophical inquiry*. London and New York, 1999, Routledge.

⁵ Dreyfus, Hubert L.: *On the Internet*. London and New York, 2001, Routledge.

⁶ Dreyfus, Hubert L.: *What Computers Can't Do. A Critique of Artificial Reason*. New York, 1972, Harper & Row.

⁷ A kommunikáció természetének pontosabb megértéséhez hasznosak lehetnek például a következő könyvek: Béres István – Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, 2001, Osiris; Griffin, Em: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest, 2001, Harmat.

Az is evidensnek látszik, hogy az összetett természetűként megértett internet és a társadalom viszonya ugyancsak összetett lesz, és nem korlátozódik a technika és a társadalom viszonyában megismert kapcsolatokra, hanem figyelembe kell vennünk a kommunikáció és a társadalom, valamint a kultúra és társadalom sajátos kapcsolatait is. Egy ilyen összetett elemzés lehetővé teszi az internet és a társadalom viszonyának komplexebb megértését, és hozzásegíthet az internet használata során bekövetkező változások jellegének és jelentőségének pontosabb felméréséhez.

Ennek érdekében a továbbiakban először az internet komplex természetét szeretnénk jellemezni, majd az internethasználat következtében létrejövő – és a társadalmi létre ráépülő – hálólét perspektíváját fogjuk felvázolni. Végül a társadalmi lét és a hálólét viszonyában próbáljuk bemutatni a konzervatív és a haladó tendenciák mai jelenlétét.

Az internet összetett természetéről

Az internet *összetett természetének* bemutatása érdekében hasznosnak tűnik az arisztotelészi metodológiára hagyatkoznunk, hiszen ez az eljárás a dolgok természetének a megközelítésében korábban sokszor jól bevált. Ilyenformán célszerű kezdetben olyan felsorolásokhoz folyamodni, amelyek a kérdéses dolog megjelenésének és használatának jól megfigyelhető változatait összegzik, s *tipikus* internettulajdonságokat és internetes tevékenységformákat képviselnek. Ilyennek számítanak a következők:

- számítógépek, illetve hálóhelyek közötti biztonságos adatforgalom révén fájlok le- és feltöltése (ftp), valamint mindenféle adminisztratív, üzleti, banki, tőzsdei, termelési, fogyasztási és kulturális célú fájltranszferek;

- elektronikus levelezés és egyéb (korábban postainak nevezett) hasonló szolgáltatások;

- automatikus adat- és információkezelő rendszerek által támogatott önszerveződő tevékenységek és közösségek (hírcsoportok, diskussziós listák, fórumok, csevegőszobák, szerepjátékok) fenntartása és kiszolgálása;

- intézményi és személyes honlapok, naplók (blogok), műsorok (podcastok) szerkesztése, illetve az ezek között való böngészés, szörfölés;

- hálózatba kapcsolt számítógépek összehangolt működtetése révén virtuális és megaszámítógépek, a „világméretű számítógép” kialakítása és hasznosítása.

Egy ilyen gyakorlatias felsorolás persze szükségszerűen esetleges, egyáltalán nem világlik ki belőle, hogy melyik funkció természetesebb, vagy lényegesebb a többinél. Talán helyesen járunk el, ha Arisztotelésznek a létezők természetét feltáró eljárását követjük továbbra is, és az internet természetének megértéséhez igénybe vesszük a dolgok természetének vizsgálata során általa rendszeresen alkalmazott anyag, mozgás, forma és cél kategóriákat is. Persze nyilvánvalóan a most vizsgált objektum – az internet – megértéséhez alkalmasnak gondolt, átértelmezett változatban, vagyis a technikai eszköz, kommunikációs szereplő, szabadon formálható közeg és organizmus fogalmaiként. Ezek szerint:

1. Az internet mindenekelőtt egymás közti gyors és biztonságos adatforgalom lebonyolítására képessé tett, világméretű hálózatba kapcsolt *számítógépek rendszere*. A rendszerint különféle típusú és teljesítményű számítógépek és lokális számítógép-

hálózatok közötti kapcsolatot biztosító globális hálózat redundáns felépítésű, vagyis az egyes gépek között sokféle összeköttetés létesíthető, és az egyes adatforgalmi szituációkban nincs teljesen előírva az adatok továbbításának az útja. Egy nagyobb adattömeg feldolgozása kisebb, egymástól elkülönítetten kezelt és továbbított csomagokra bontva történik. Az internet *technikai eszközként* osztozik más technikai eszközök sorsában, s változatos emberi-társadalmi szükségletek kielégítését támogatja, a bevásárlástól a távmunkán, távoktatáson, a különféle adminisztratív, politikai, kulturális és vallási tevékenységeken keresztül egészen a nemzetközi pénzügyi és tőzsdei manőverekig. Az internet természetének technikai eszköz aspektusaival főként *mérnökök, számítástechnikusok és programozók, valamint jogászok, szociológusok, tudomány- és technika-filozófusok* vannak ismeretségben.

2. Az internet esetében továbbá azt is láthatjuk, hogy a lehető legváltozatosabb *kommunikációs* szituációk nélkülözhetetlen *szereplője*. Ebben a viszonylatában az internet bizonyos értelemben aktív ágensként, másként mondva olyan hermeneutikai eszközként nyilvánul meg, amelyik maga is résztvevője a kommunikált tartalmak interpretációjának. Internethasználat révén lehetséges az egymástól nagy távolságra lévő kommunikáló partnerek közötti hang (beszéd és zene), írott szöveg- vagy képalapú (vagy ezek tetszőleges kombinációjával véghezvitt, azaz multimédia jellegű) kommunikáció. A felek kapcsolata lehet közvetett vagy közvetlen, egyirányú vagy interaktív, személyes vagy személytelen, vezetékhez kötött vagy mobil, egyidejű vagy osztott idejű is. Az interneten keresztül lebonyolított kommunikáció örökli a korábbi információs gépek és rendszerek (postaszolgálatok, telefon, telex, fax, rádió, televízió, sajtó, számítógép) számos fontos eljárását, s *mind ezeket együtt* próbálja működtetni és felhasználói számára használhatóvá tenni. A megvalósuló kommunikációs szituációkhoz alapvetően hozzátartoznak aktuálisan kihasználatlan lehetőségeik is, vagyis a kommunikációs rendszer nyitott és önfejlődő. Az internet természetének kommunikációs vonásairól az *információ- és kommunikációelmélet* és a *kommunikációfilozófia* képviselői tudnak sokat.

3. Az internet azonban nem csupán számítógépek hálózatba kapcsolt rendszere és a kommunikációs szituációnak a kommunikációt lehetővé tevő egyik szereplője, hanem olyan sajátosan *formálható közeg*, a legtágabb értelemben értett *kultúra* is, amelyben a legkülönbélebb *emberi* törekvések, szándékok, értékek, tervek és termékek formát ölthetnek. Ennek során az internetes közegben (is) előállítják a kultúrát, a maga teljes változatosságában, a tudomány, a művészetek és a vallások produktumaival és a hozzájuk kapcsolódó tevékenységekkel; a gazdasági és politikai viszonyokkal és ezek tevékenységformáival együtt, persze virtuális formában. Az internet olyan univerzális médium, a mindenség olyan különálló szférája, ahol az ember a számára korábban hozzáférhető természeti és társadalmi közeg után új világra, vagy legalábbis új terepre, új otthonra lelhet, ahol új lehetőségeket próbálhat ki, illetve ahol saját természetének, megszokott értékeinek és tevékenységének új aspektusait valósíthatja meg. Az internet természetének kultúra aspektusait leginkább talán a *pszichológiai, szociológiai, etikai, kultúrfilozófiai, antropológiai, társadalomelméleti és társadalomfilozófiai* irodalomban szokták elemezni.

4. Végül az internet mint önálló *organizmus* is azonosítható, különválasztva a felépítésében részt vevő gépektől, a segítségével folytatott kommunikációtól és a közegét formáló emberi tartalomtól. A világméretű organizmus más evolúciós rendszerek mintá-

jára, az evolúciós barkácsolás módszereit követve fejlődik. Az emberek gondolkodásukkal, tetteikkel és törekvéseikkel egyetemben maguk is az organizmus részei. Az internet természetének organiztikus vonásaival a *rendszerelmélet*, a *rendszerfilozófia*, a *hálózatelmélet* és a *metafilozófia* képviselői foglalkoznak.

Összefoglalóan (és némileg leegyszerűsítve) talán azt mondhatjuk, hogy az internet számítógépekből összeállított önfejlődő, komplex technikai eszköz, amely adottságaiból adódóan egyrészt meghatározó szerepet játszik a napjainkra jellemző kommunikációs folyamatokban, másrészt alapvető emberi értékek, relációk és törekvések befogadására, megjelenítésére, megőrzésére és működtetésére alkalmas kulturális közeg.

Ez a meghatározás persze még csak előzetes megértést nyújt, nem elegendő az internet természetének valódi megértéséhez. Megemlítésével az a célunk, hogy érzékeltesük a feladat jellegzetességeit és a megoldáskeresés lehetőségeit. Az internet technikai vonatkozásainak leírásához mérnöki, számítástechnikai és programozói ismeretekre, valamint technika- és tudományfilozófiai szempontok alkalmazására volna szükség. Ezeket az internet további aspektusainak elemzése során ki kellene egészíteni jogi, szociológiai, pszichológiai, információ-, kommunikáció- és médiaelméleti, antropológiai, etikai, társadalom- és kultúrafilozófiai, rendszerelméleti és még ki tudja, milyen más diszciplínák szemléletmódjának és eredményeinek igénybevételével. Vagyis: igazi multidiszciplináris feladatról van szó. (Az internetet tanulmányozó kutatók konferenciáinak vegyes összetétele jól demonstrálja ezt az összefüggést.) Mivel a *filozófia* szemléletmódja nézetünk szerint eleve *multidiszciplináris* jellegű (ahogyan Arisztotelész mondaná: a filozófia a létező összes meghatározottságára és adottságára figyelve „a létezőt mint létezőt” próbálja megérteni), az internet komplex jellemzéséhez egyfajta „*internetfilozófiát*” kell kialakítanunk és működtetnünk. Az arisztotelészi intenciók alapján kialakított internetfilozófia összegyűjti és rendszerezi az internet használatának és leírásának rendelkezésre álló változatait, s kritikai elemzésük segítségével e létező természetének négy aspektusát (miből, mi, milyen módon és milyen eredménnyel épül fel), valamint ezek egymáshoz való viszonyát tanulmányozza. A korábban mondottakból nyilvánvaló, hogy egy ilyen módon előállított *arisztotelészi internetfilozófia* a technikai rendszer, a kulturális közeg, a kommunikációs szereplő és az önálló organizmus aspektusaival jellemzi az internet természetét.

Társadalmi lét és hálólét

Ehelyütt nem tudjuk bemutatni az internetfilozófia részleteit és működésmódját, legfeljebb megemlíthetjük, hogy másutt technikafilozófiai, kommunikációfilozófiai, kultúrafilozófiai és organizációfilozófiai gondolatok felhasználásával próbáltuk felderíteni, hogy az internet miből áll, tulajdonképpen micsoda, milyen módon létesül, és mi végre létezik egyáltalán.⁸ A technikának, a kommunikációnak, a kultúrának és az organizmusoknak a társadalomhoz való viszonyát tanulmányozva azt találtuk, hogy az internet technikából, kommunikációból, kultúrából és más organizmusokból jön létre. Megállapítottuk, hogy összetett, komplex, posztmodern értékeket hordozó szuperorga-

⁸ A részletek megtalálhatók „*Az Internet természete*” című könyvemben (TýpoteX, 2006).

nizmus. Kiderült, hogy a késő modern kor emberének konstrukciós praxisa hozza létre. Láthatóvá lett, hogy létrehozásának és létezésének célja a késő modern ember kiszabadítása az univerzális, elvont értékekre épített modern világból, valamint egy új, posztmodern értékekre alapozott, szabadnak hitt, virtuális és nyitott emberi létszféra kialakítása és fenntartása. Megmutatható, hogy az internet használata a társadalmi lét minden meghatározottságát hasonló értelemben befolyásolja, és megváltoztatja a társadalmi létforma összes lényegi összefüggését. A változások jellegzetességei talán így jellemezhetők:

Az internet léte az uralom, az egység, a szabadság és az integritás együttlétezésével leírható létezési mód. Az internet léte mindenekelőtt egyfajta uralom léte, olyan uralom, amellyel az ember létrehozhat egy mesterséges létezőt. Ez a mesterséges létező virtuálisan és nyitottan létezik, szabad és posztmodern természetű.

Am mi ez a mesterséges létező? Mesterségesen fenntartott emberi közösség. A sokféleképpen különválasztott emberek sajátos, új egysége, a sokféleképpen kommunikáló felek együttlétezése. Kommunikációs gépek által támogatott, a résztvevők által individuálisan és valóságosan kontrollált egység, virtuális, nyitott, szabad emberi közösség. A közösségépítéshez nem kell individuális szakértelem, a közösségépítés szakértelme, mivel azt a gépekbe épített tudás pótolni képes. Az internet léte tehát a különválasztott emberek között mesterségesen kialakított közösség léte.

Milyen ez a mesterséges létező, ez a mesterségesen fenntartott közösség? Céljait tekintve szabad, valamiért valóan szabad. Öncélú közösség, a szabadság birodalmának lakója, saját, szabad és független hálópolgárai által alkotott kultúrával. Az individuumok identitása, értékvilága nyitott, virtuálisan bárkivé válhatnak, számukra bármi értékké válhat. Az internet léte tehát a különválasztott emberek között mesterségesen megvalósuló öncélú, plurális, szabad értékválasztású közösségek léte.

Ezek az öncélú, plurális kultúrájukat individuálisan választó közösségek létrejöhetnek és fennmaradhatnak.

Mivel az internet az utóbbi néhány évtized terméke, meg lehet keresni a késő modern korra jellemző sajátos vonásait is. Az internet természetét így végül a késő modern technika, kommunikáció, kultúra és szerveződési formák elemzésének tanulságaira alapozva tudjuk megérteni. Így arra az eredményre jutunk, hogy az internet a társadalmi viszonyokat átértékelő, az emberi lényegét a társadalmi szférából a hálólét viszonyai közé transzformálni kívánó hálópolgár rendelkezésére álló eszköz, amelynek köszönhetően ez az átmenet lehetségessé válik, és ez az állapot gyakorlatilag megvalósulhat.

A hálólétbe való átmenet folyamatának, valamint a hálólét karakterisztikumainak a leírására a manapság zajló, illetve a részben már látható, de még előttünk álló változások azonosításában és értelmezésében felhasználhatunk egy történelmi analógiát. Abból a feltevésből kiindulva, hogy a 15. században végbement vallásreformációs folyamatokhoz hasonló változásokat élünk át ma is, napjaink folyamatait „a tudás reformációja” fogalmának a bevezetésével és használatával próbáljuk értelmezni és érthető keretbe foglalni.⁹ Az analógia által támogatott interpretációs törekvés nyomán a következő fontosabb megállapításokra juthatunk:

1. Az interneten megjelenített, illetve az internet által közvetített ismeretek felértékelik a szituációfüggő, technikai jellegű, posztmodern karakterisztikumokat mutató tudásformákat. A modern tudás egész rendszere átértékelődik, és jelentős részben

virtualizálódik, a tudáshoz való viszony személyes, konkrét, nyitott és plurális jelleget ölt. A tudományos intézményrendszer jelentősége radikálisan visszaszorul. A tudományos ismeretek helyett a technológiai ismeretek és az ismeretek értelmezésének technológiai kerülnek előtérbe.

2. A társadalmi közösségek által létrehozott kultúra mellett egyre jelentősebb szerepet kap az individuális kiberkultúra. Ennek során nagymértékben visszaszorul a kultúrát előállító, illetve elfogyasztó szereplők tradicionális különválása. Az információs technológiák által hatékonyan támogatott hálópolgárok saját világainak milliárdjai tárulnak a kultúra hivatásos konstruktőreinek produktumaihoz. A kiberteret virtuális világaink egyidejűleg jelen lévő végtelen változatosságú variációi népesítik be. A tudományos kultúra rovására teret nyer az esztétikai kultúra, a kulturális tevékenységet meghatározó emberi képességgé a képzelet válik.

3. A személyiség posztmodernizálódik, azaz individuálisan kiteljesedett, virtuálisan rendkívül kiterjedt lesz, játékos karakterű, légiés vonásokat vesz magára. Sérülékenyebb, kaotikus dinamikára kényszerülő, posztönző hálólakó alakul ki. A hálópolgárok leginkább hálózati munkával, azaz személyiségük és közösségeik kiépítésével és fenntartásával foglalatoskodnak.

4. A természeti és társadalmi létszféra mellett kiépül a hálólétszféra is. Az ember immár három világ polgára leend. Az emberi élet centruma elmozdul a hálólét felé. Az egyes szférákhoz való hozzáférés szabadsága, a létszférák egymáshoz való viszonya változatosan, ma még beláthatatlan módon alakul.

5. A hálólétforma a konkrét lét birodalma. A hálólétbe lépve „ismét” kezdetét veszi az emberiség „igazi története”, a társadalmi létből a hálólétbe való átmenet az elvont emberi képességekre alapozott élet birodalmából a konkrét képességekre épülő élet birodalmába visz át.

Az internethasználat következtében zajló változások jellege

A hálólét létrejötté, az emberi létszférák gyarapodása kétségtelenül rendkívüli fejlemény – beszélhetünk akár progresszióról is, de valójában aligha van megfelelő szavunk a változások mértékének és jellegének megnevezésére. A „keletkezés”, vagy a Heidegger által elemzett antik görög „fűszisz” fogalmi¹⁰ talán használhatók volnának, de a megfelelő megnevezésnél bizonyára fontosabb lenne a változás karakterisztikumait azonosítani.

Mindenekelőtt nyilvánvalónak tűnik, hogy a hálólét a társadalmi léthez viszonyítva radikális haladást képvisel. Ebben a folyamatban az internet nem egyszerűen befolyásolja a társadalmi és kulturális viszonyokat, hanem mintegy megszüntetve-megőrizve és magasabb szintre emelve egy más-létbe transzformálja őket. Az internethasználat által fenntartott hálólét alapvető adottsága a hálópolgárok felszabadítása az elvont emberi képességek (mindenekelőtt a modern elvont ész) uralma alól. A hálópolgár mint hálópolgár lényegében csak saját individuális kiberkultúrája által determinált, s így radikáli-

⁹ Ropolyi László: A tudás reformációja. *Korunk*, Harmadik folyam, XII/1: 38–45. (2001).

¹⁰ Heidegger, Martin: *Bevezetés a metafizikába*. Budapest, 1995, Ikon.

san emancipált. Így például a saját honlapját fenntartó individuum végső soron csak magának tartozik számadással.

Mindazonáltal egyáltalán nem állíthatjuk, hogy értékvilága minden vonatkozásban haladó jellegű volna. Sőt, bármilyen furcsa is, feltűnő, hogy a konzervatív értékrend¹¹ szinte minden jellegzetességét hordozza. Megismétlődni látszik a tradicionalizmus modern konzervativizmussá válásának Mannheim által bemutatott szociológiai folyamata: a késő modern világ dinamikussá lett, s ez a dinamika a társadalmi differenciálódás, illetve individualizálódás terméke, olyan mozgás, amely „a szellemi kozmosz tartalmainak összességére is áterjed”, és így tovább. Jellegzetes konzervatív vonás a „konkrétban való megkapaszkodás”, a sajátnak, a birtokoltnak az átélése, az individuum pozíciójának kiemelése is – hogy csak azokat a jellegzetességeket soroljuk fel, amelyek közvetlenül láthatóvá teszik a hálópolgárlét értékvilágához való kapcsolódásokat.

Úgy tűnik, hogy a késő modern hálólét viszonyai sok szempontból emlékeztetnek a késő középkori viszonyokra. Az akkoriban kibontakozó modern viszonyok valójában nem szüntették meg a középkori hierarchikus világrendet a maga egészében, hanem valójában általánossá tették, „demokratizálták”, minden polgár számára elérhetővé tették azt, ami korábban csak a hűbérurak és az istenek privilégiuma volt: saját világuk lehetett, amely felett korlátlan uralmat gyakorolhattak. A késő középkorból felemelkedő modern világrend tehát ebből a szempontból egészen konzervatívnak mutatkozott. Ehhez hasonlóan azt láthatjuk, hogy a késő modernből felemelkedő hálólét nem szünteti meg a modernista világkonstrukciókat, csak minden hálópolgár számára lehetővé teszi, hogy éljen velük, amihez igénybe veszi az internet használatának következményeit. A saját világok konstrukciójának tradicionális modern kényszere érvényesül, de a konstrukcióhoz szükséges tudás és szakértelem technikai feltételek által meghatározott, az individuum személyes hozzájárulása korlátozott: kezdeményező és konkrét jellegű. A hálólét ebből a szempontból nagyon is konzervatívnak mutatkozik.

A hálólét szférájában a tudás szituációhoz kötött és technikai jellegű, ami az individuum saját világának kontextusában igazolódik. A beszédet és az írást háttérbe szorítja a képek használata. A képek használata nem kedvez a kritikai gondolkodásnak: képekkel csak állítani tudunk, tagadni nem. Az interneten a tudás reformációja zajlik – forradalomról nincsen szó. Az internet nem jó és nem rossz – csupán jellemző. Tükör. Úgy tűnik, ami ennek révén keletkezik, nem radikálisan új. A hálólét örökli a társadalmi lét megannyi nyűgét és nyavalyáját.

Ropolyi László

Filozófus és fizikus Budapesten végezte tanulmányait. Filozófiát, tudománytörténetet és tudományfilozófiát tanít. Az utóbbi években főként tudomány- és technikafilozófiai, valamint internet-filozófiai kutatásokat folytat. E témában publikált legfrissebb könyve: *Az Internet természete. Internetfilozófiai értekezés* (Budapest, 2006, Typotex).

E-mail: ropolyi@hps.elte.hu

¹¹ Mannheim Károly: *A konzervativizmus. Tanulmány a tudás szociológiájáról*. Budapest, 1994, Cserepfalvi.

Balázs Zoltán

Konzervatizmus és információs társadalom

Ha valaki akár csak futólag is áttekinti az információs társadalommal kapcsolatos internetes forrásokat, a következő kifejezések minden bizonnyal megragadnak az emlékezetében: „információ kora”, „információrobbanás”, „globális társadalom”, „információhoz való jog”, „hálózat”, „technológiai-tudományos forradalom”, „lemaradás”, „internet”, „kommunikáció” stb. Az persze, hogy mi ragad meg az olvasó fejében, nyilvánvalóan nemcsak szintaktikai kérdés, amit tartalomelemzéssel egzakt módon rekonstruálni lehet, hanem annak is függvénye, hogy az olvasónak milyen előzetes várakozásai vannak, azaz mire érzékeny. Az érzékenység pozitív és negatív is lehet. Vagy tartunk attól, amire számítunk, esetleg unjuk, utáljuk, lehangolóknak találjuk; vagy pedig vonz, inspirál, lelkesít és valamiben megerősít minket. Könnyen lehetséges, hogy ezzel a fogalomlistával kapcsolatban a legtöbben úgy vélekednének, hogy a haladás- és változaspárti világnézetet vallók számára a lista vonzó, lelkesítő és munkára ösztönző, míg a haladást és a változást fenntartásokkal fogadók számára inkább taszító, félelemkeltő, gyanús. Innen pedig csak egy lépésre vagyunk attól, hogy az információs társadalom és a hozzá tapadó képzetek fogalmkörében is a progresszív-liberális és a reakciós-konzervatív felfogás ütközésének egyik terepét lássuk meg. A „liberális” elfogad, sőt, üdvözöl és kiterjeszteni törekszik minden olyan folyamatot, ami az információáramlás szabadságát, kapcsolatszervező képességét erősíti, a „konzervatív” viszont gátolni, ellenőrizni, korlátozni kívánja ugyanezt. Ezek sarkított álláspontok, s nem kizárt, hogy egyetlen liberális vagy konzervatív szerző sem fogadná el fenntartások és lényegi kiegészítések nélkül az itt röviden meghatározott felfogást. Nem arra törekszem azonban, hogy „a” liberális és „a” konzervatív filozófiát rekonstruáljam, hanem arra, hogy egy közkeletűnek mondható és ekként kiindulópontnak elfogadható elméleti pozíciópárt határozzak meg.

A következő fejtegetések célja az, hogy ezt a felfogást megingassák. Kiindulópontom szerint az információs társadalomnak nevezett „tünetegyüttesnek” egyik fontosabb eleme sem újkeletű, hanem valamennyi a nyugati társadalom- és politikafejlődés szerves összetevője. Ennél fogva a konzervatív felfogás számára a technológiai változások semmiképpen sem jelentenek új társadalmi kihívást, legföljebb némelyiket megerősítik, hangsúlyozottabbá teszik. Ezt a tézist négy olyan történelmi folyamat és jelenségcsoport szükségképpen elnagyolt, de remélhetőleg meggyőző elemzésével igyekszem alátámasztani, amelyeknek a legtöbb konzervatív általában nagy jelentőséget tulajdonít. Mindegyiknek megvannak a maga sajátos információs problémái és vonatkozásai, következésképpen ezekkel a konzervatív magyarázatnak is szembe kell néznie.

1. Az információs társadalom régisége

Azzal, hogy egy társadalmat „információs” nevezünk, voltaképpen tautológiát állítunk. Minden társadalom „információs”, ideértve az állatvilágban ismert társulásokat is, sőt, voltaképpen az „élet” egyik titka az információátadás problémájának megbízható és hatékony megoldása. Minden új egyed valamilyen információtömeg többé-kevésbé stabil rekonstrukciója, illetve – az élet magasabbrendű szintjein – két információhalmaz kombinációja. Még magasabb szinten a gének determináló szerepe után az „információhalmazok” – az egyedek – aktív információátadási tevékenységével is számolunk. Ez a tevékenység maga is információvá válhat, azaz normákat, szabályokat és eljárásokat teremthet, amelyek ugyancsak elsajátíthatók és elsajátítandók. Ezek már nem egyéni, hanem társas, az egyénektől független, illetve generalizált tapasztalatok, tudásformák, amelyek az egyének számára ilyen vagy olyan okokból fontos ismereteket – információkat – közvetítenek. Ám ezzel még mindig csak a legprimitívebb, illetve legarchaikusabb emberi közösségeknél járunk. A következő fontos lépésnek az látszik, hogy az információ közvetítésének, strukturálásának, válogatásának stb. formái és eljárásai *mint ilyenek* válnak fontossá, a tudásszerzés célpontjává. Ezt nevezhetjük az emberi közösségek és társulások társadalmi öntudatra ébredésének is: 1. a hagyomány depozitummá, *letéteménnyé* válik; 2. az eljárások és szokások *renddé* válnak; 3. az intézmények *funkciót* töltenek be; 4. a tudás *gyarapítandó* lesz és az ismeretlenre, a jövőre irányul.¹ Ennek a folyamatnak van számos technikai-technológiai mozzanata (elsősorban a tudásformák és az információk rögzítési technikájára gondolok: írás, könyvnyomtatás, könyvtár, enciklopédiák, szótárak, kézikönyvek);² továbbá nyilvánvaló biológiai feltételei (elegendően hosszú életkor, megfelelő létszámú társadalom, a biológiai túlélés napi gondjainak fölszámolása). Mindent összevetve az az aligha meglepő állítás körvonalazódik, hogy tág értelemben véve minden társadalom szükségképpen „információs”, szűk értelemben véve viszont az az információs társadalom, ahol az információ, a tudás, az ismeret mint ilyen okoz különböző problémákat, vet föl kérdéseket és idéz elő konfliktusokat.

Mindezzel persze nem a nyugati civilizáció „modern” korszakának társadalmait specifikáltuk. Az imént felsorolt jellegzetességek mindegyike évezredek múlta tekinthet benne vissza. A *hagyomány* magától értetődő volta a görög filozófia óta kérdéses. A *rend* mint alkotmány, mint jogrendszer szintén a görög és római gondolkodás egyik jellegzetes témája. A *funkció* elemzése, a munkamegosztás-elmélet ugyanilyen régi gondolatkör.³ A tudás mint rendszerezett *tudomány* Arisztotelész óta többé-kevésbé ismert. Természetesen egyik-másik mozzanatra egy adott korban váratlan vagy legalábbis új-

¹ Komplex civilizációelméleti monográfiákban nyilvánvalóan folytatni kellene a sort, tézisésem szempontjából azonban a teljességnek nincs jelentősége. Elég, ha ezek a kulcsfontosságú szempontok megfelelő bizonyítékot szolgáltatnak hozzá. Kiválasztásuknál a bevezetőben említett szempontot tartottam szem előtt: a konzervatív politikai filozófiában ezek a fejlemények általában nagy figyelmet kapnak. S még egy tisztázó megjegyzés: nem állítom, hogy ezek a fejlemények mindegyike kizárólag a nyugati civilizációban jelentkeztek; azt azonban igen, hogy együttvéve csak erre a civilizációra jellemzőek.

² Vö. Nyíri Kristóf: „Hagyomány és szóbeliség”. In *A hagyomány filozófiája*. Budapest, 1994, T-Twins, Lukács Archívum, 13–47. o.

³ Vö. Platón: Az állam, 368b–375c (in *Összes művei*. Budapest, 1984, Európa).

szerű módon vetült fény. A reformáció kiélezte az ellentétet „könyv” és „hagyomány” között. A „rend” többször összeomlott vagy összeomlással fenyegetett, amire válaszul forradalmak vagy forradalmi elméletek születtek. A funkciók kiteljesedtek vagy differenciálódtak, noha – legalábbis az észlelés számára – nem egyenletesen: sokak szemében a középkori társadalom differenciáltabbnak tűnt vagy tűnik még ma is a kapitalista társadalomnál (ez kiváltképpen igaz a baloldali – marxista, frankfurtiánus – kritikusokra). Mások (például Niklas Luhmann) fordítva gondolják. A tudomány mint információgyarapítás először a középkori iskolákban, egyetemeken, majd a természettudósok magánygyűteményeiben, laboratóriumaiban, házikönyvtáraiban, később ismét az egyetemeken és kutatóintézetekben összpontosult. Ebből tehát az a következtetés adódik, hogy még a „modern” értelemben vett „információs” társadalom is egyidős az európai civilizációval. Mivel pedig az európai, illetve nyugati civilizáció egyik meghatározó politikaelméleti tradíciója a konzervativizmus, azt kell mondanunk, hogy a konzervatív felfogás lényegi és állandó reflexió mindazokra a problémákra, amelyeket az ismeretek felhalmozásának, tárolásának, közvetítésének és továbbításának a sajátosságai és módszerei vetnek föl. A továbbiakban a folsorolt és röviden jellemzett négy jelenségcsoporton megyek végig, részletesebben elemezve őket.

2. A hagyomány

Azt állítottam, hogy a nyugati gondolkodásban a hagyomány letéteménnyé vált. Másként fogalmazva: a hagyományra mint hagyományra tekintünk, azaz olyasvalamire, ami ugyan tekintéllyel rendelkezik vagy rendelkezhet, de ezt a tekintélyt nem önmagából meríti. Ha önmagából merítené, nem is tekinthetnénk rá hagyományként.⁴ Hogy világosabb legyen, miről van szó, hadd utaljak a teológiában – különösen a katolikus teológiában – jól ismert „szenthagyomány” fogalmára.⁵ Ez a hagyomány az Írás kommentárjait, az egyház által elismert magyarázó-kommentáló egyházatyák és teológusok műveit, az egyház részéről általában jóváhagyott (de nem föltétlenül dogma rangjára emelt) magyarázatokat és értelmezéseket foglalja magában. A tanítás szerint ez a hagyomány *ismeretek forrása*, egyenrangú a Szentírással. Közismert, hogy ezt a tételt a protestantizmus élesen bírálta. Bírálatainak döntő oka az volt, hogy ha a hagyományt ismeretek forrásának tekintjük, akkor végső soron az Írás fölé állítjuk, vagyis az utóbbit lefokozzuk, s ezzel meghamisítjuk, s könnyen lehetséges, hogy emberi, bűnös célok érdekében. De vajon valóban ezt jelenti a hagyomány mint ismeretforrás? Nézetem szerint nem. Az ismeretforrás ebben az összefüggésben nem önálló, s éppen ezért potenciálisan az Írás fölé kerekedő autoritást jelent, hanem az elkerülhetetlenül szaporodó értelmezési kényszerhelyzeteknek való megfelelés autoritását, magyarán alkalmazott, gyakorlati autoritást. A hagyomány igazságát mindig alá *kell* támasztani az Írással: ezért nem meríti önmagából saját tekintélyét. Sőt, a magyarázat, az értelmezés sem nélkülözheti a speciális *külső* megerősítést, azaz a Szentlélek közvetlen irányítását. A hagyomány

⁴ Lásd ehhez Tamás Gáspár Miklós klasszikus tanulmányát: „Vázlat a hagyományról”. In *Idola Tribus*, 246–274. o. Párizs, Magyar Füzetek Könyvei, 12.

⁵ Terrence W. Tilley: *Inventing Catholic Tradition*. New York, 2000, Maryknoll.

tehát csak úgy és abban az értelemben ismeretforrás, ahogyan és amilyen értelemben azt maga az Írás megengedi.

Ebből következik, hogy maga a hagyomány is értelmezendő, magyarázandó ismeret. De olyan ismeret, amely a rá való reflexió révén önmagától gyarapszik. Ez a gyarapodás, bővülés adhatja azt a képzetet, hogy a hagyomány „önjáró”, vagyis minden értelmező számára súlyos külső tekintély. S ez így is van: a hagyományt tilos megkerülni. De nem lehet *fölkövesni* sem. Nem lehet bemutatni. Igazából még csak rámutatni sem lehet. A hagyomány ugyanis mindenekelőtt állandóan keletkező, formálódó ismeret. Olyan ismeret, amely egyszerre egyének műve, ugyanakkor közös termék, a hagyományban részt vevők közös produktuma. A hagyomány nyújtotta ismeretre reflektáló személy valamilyen aktuális magyarázandó problémára keresi a megoldást. Ez a probléma viszont, bár teljességgel magánjellegűnek is tűnhet, részben mégis rajta kívül álló, azaz más emberek tevékenysége, viselkedése okozta körülmények miatt állt elő. A kérdés is közös, a megoldás is az. Ha tanácsot kér valaki, akkor a sikeres tanácsadásnak az a feltétele, hogy a magyarázó és a hallgató ne értse félre egymást, azaz mindketten benne álljanak a hagyományban.

A hagyomány tehát nem beszél önmagáért, a hagyományt megszólaltatni lehet csupán, de ahhoz előbb el kell fogadni. Vannak olyan hagyományok (köztük az idézett vallási, gondolkodási hagyományok is), amelyek elsősorban igazságértékükre hivatkoznak: hitelesítjük az igazság. Más hagyományok például esztétikai értékükre hivatkoznak. Vannak családi, nemzeti hagyományok, és vannak különféle lokális, intézményi hagyományok is, amelyek hitelességének, tekintélyének forrása nem az igazság, hanem például az identitást megtartó, illetve teremtő képesség. Még a mesterségbeli hagyományok, tudásformák és ismeretanyagok esetében is meg lehet ragadni ezt a külső tekintélyt: az előállított dolog, termék hasznossága az, ami azt hitelesíti, elfogadásra méltóvá teszi.

Az a kijelentés, hogy a hagyomány letétemény, azt jelenti, hogy ismeri a különbséget a kifelé és a befelé irányuló beszédmód között. Csatlakozásra hív, de egyúttal el is zárja önmagát azzal, hogy olyan ismereteket tartalmaz, amelyeket csak a csatlakozás után lehet megszerezni. Ez így van még a legegyszerűbb esetben, az imént említett mesterségek esetében is: a kézikönyv, amely a dolgok előállítását próbálja elmagyarázni, kifelé szól. Ám ahhoz, hogy a dolgot *tényleg* elő tudja valaki állítani, az kell, hogy ismerje a befelé szóló „leírást” is, azaz mindazokat a gyakorlati fogásokat, amelyek csak ismétlés és gyakorlás, de nem könyvből való tanulás révén sajátíthatók el (s amelyek szoros értelemben véve nem is „írhatók le”).⁶

A hagyományban benne élők is tudják, hogy amit csinálnak, az nem magától értetődő, még akkor sem, ha számukra személyesen elképzelhetetlen volna nem magától értetődően helyesnek, igaznak tekinteni. El kell számolni tehát azzal a ténnyel, hogy vannak olyan ismeretek, amelyeket a hagyomány résztvevői, sőt, voltaképpen a megtestesítői és hordozói „kifelé” is relevánsnak tartanak, és vannak olyanok, amelyeket elsősorban „befelé” tartanak annak. Nem azért, mert a befelé releváns ismeretek révén mindenekelőtt elzárkózni kívánnak, meg akarják magukat különböztetni másoktól (hi-

⁶ Vö. M. Oakeshott: „A politikai racionalizmus”. In A *politikai racionalizmus*. Szerk. Molnár Attila Károly. Budapest, 2001, Új Mandátum, 123–152. o.

szen ezek az ismeretek is hozzáférhetőek mindenki számára), hanem azért, mert a befelé releváns ismeretek *alkalmazott* ismeretek, amelyek csak az után válnak relevánssá, ha valaki már elfogadta a hagyományt hitelesítő tekintélyt. A különbségtétel e kétféle ismeret között a konzervatívok számára nagyon fontos, ugyanis az egyik a hagyományt megközelíthetővé és elfogadhatóvá; a másik pedig élővé, gyarapodóvá teszi.

Ha ezeket a megállapításokat mármost az információs társadalomhoz tapadó fogalmak és képzetek körében is alkalmazni kívánjuk, akkor – konzervatív szemszögből – a következőképpen érvelhetünk: Az információtömeg semmilyen növekedése nem változtat azon a tényen, hogy vannak olyan ismeretek, amelyeket „kifelé” kommunikálunk, s így a csatlakozás, a bekapcsolódás lehetőségeit teremtjük meg; és vannak olyanok is, amelyeket „befelé” közvetítünk, ezáltal a fennmaradás, a továbblépés lehetőségét biztosítva. Sem ettől, sem az információtovábbítás technikai eszközeinek módosulásától nem várható, hogy ebben változás történik: sőt, az elmúlt évek egyik látványos fejleménye, hogy a személyesség, a személyes ismeretségből származó közös nyelv és közös érdeklődés, ami jórészt magukat a kapcsolatokat erősíti, illetve az ezekből származó bonyodalmak és fejlemények a korábbi hivatalosabb, személytelenebb, tárgyyszerű és hír típusú információk uralta kommunikációs terek egyre nagyobb részét foglalják el. A szappanoperák, valóságshow-k, sztárkereső műsorok, sportbajnokságok, internetes naplók, levelezőlisták, fórumok, csevegőszobák mind intimitásteremtő eszközök. Egyes régóta ismert idegen nyelvű tévécsatornák (mint a német RTL vagy Sat1) gyakorlatilag élvezhetetlenné váltak például a magyar néző számára, mióta filmek helyett inkább show-műsorokat, vetélkedőket, helyi sorozatokat közvetítenek. Ezeknek a követése olyan speciális tudás, ismeret meglétét tételezi föl a nézőtől, amit csak huzamos nézés és a valós térben szereplő személyekkel való utánkövetés révén (az eseményeket és a karaktereket kitárgyalva családi vagy baráti körben, a fodrásszal vagy a szomszéddal) – azaz részvétellel – lehet elsajátítani. Az SMS-küldésnek, az e-mail üzenetekben és a különféle fórumokon alkalmazott beszédmódoknak is rögzülnek bizonyos sajátosságai, szabályai, amelyek egy ismeretlen számára érthetetlenek vagy követhetetlenek is lehetnek. Olyan ez, mint amikor először lépünk egy idegen ország területére: a színek, a táblák, a gesztusok, az írásjelek olyan világa tárul eléink, amelyben van sok ismerős elem is, de elég csak néhány ismeretlen vonás ahhoz, hogy teljesen félrevigyen, elbizonytalanítson minket. Az információs társadalomban nem annyira a közös tudás, mint inkább az óriási mennyiségű intim tudás a meglepő, ami ugyanolyan töredezetté teszi a társadalmat, mint amilyen a tömegkommunikációt megelőző korszakban volt vagy lehetett – csak itt nem családi és falusi vagy városi lakóhelyi közösségekről, hanem virtuális módon létrejövő, de nagyon is valóságos intim közösségekről van szó. A konzervatív mindezt voltaképpen elégedetten veheti tudomásul, noha nem az ő elveinek győzelméről van szó, hanem csupán azok igazolásáról.⁷

⁷ Sok konzervatív hajlamos a kultúrpresszimizmusra, talán emiatt is látszik úgy, hogy a tömegkommunikáció és a magánkommunikáció technikai forradalmával alapvetően szemben áll. Véleményem szerint azonban érdemes az ilyen felfogást vallóknak elgondolkodniuk a fentebb leírtakon is. Közismert tény például, hogy a nyolcvanas évek beszédközpontú kommunikációs korszakát, amely a távközlés fejlődésével függött össze, az internet megjelenése miatt az írásbeliség – ráadásul a személyes írásbeliség(!) – reneszánsza követte.

3. Rend

A második állítás úgy szól, hogy a szokások és a rutinszerű cselekvések – köztük az információk, ismeretek továbbadására, rögzítésére, felhalmozására és kezelésére szolgáló eljárások – egyfajta renddé váltak; illetve hogy ez a rend a nyugati történelemben többször felborult, válságba került, majd forradalmi és ellenforradalmi, polgárháborús és megegyezései úton újból megszilárdult. A renddé válás vagy szerveződés folyamatának természetesen vannak tudatos és szándékolt, valamint nem tudatos vagy legalábbis nem szándékolt mozzanatai is. Ám függetlenül attól, hogy maga a folyamat milyen, a végeredmény – s ez az állítás lényege – mindenképpen az, hogy a társadalom tagjai rendként észlelik az életüket és tevékenységeiket meghatározó szokások és eljárások együttesét. Ez annyit jelent, hogy már nem elsősorban tabuk és mítoszok, rítusok és egymással csak lazán összefüggő hiedelmek szervezik őket közösséggé, hanem olyan szabályok, amelyek – legalábbis elvben és várakozásaik szerint – koherens egészet alkotnak. Mindenhol, ahol a törvény, a jog uralma kifejezett formát ölt (a hellén poliszokban már egészen biztosan), a rend képzete is megjelenik. Elképzelhető, hogy a rend esetlegesnek és megváltoztathatónak tűnik; de az is, hogy egy kozmikus rendbe illeszkedőnek, vagy legalábbis az elképzelhető legtökéletesebbnek – mindez mostani szempontunkból másodlagos jelentőségű. A fontos az, hogy a rend, a rendezettség tudata révén az egyes ember képessé válik arra, hogy ismeretlen szituációkban, ismeretlen helyeken, ismeretlen emberekkel kapcsolatba lépve (vagy ilyen körülményeket csak feltételezve is) többé-kevésbé tájékozódni tudjon arról, hogy mi a teendő. A rend az, amit tulajdonképpen minden egyes polgár magával képes vinni. A mítosz, a tabu jobbra csak helyben működik, s beavatottságot feltételez. A rend bárhol képes működni, s így az egyént fölsszabadítja a tér- és időbeli kötöttségek egy része alól. S a rend kialakulásának egyik *mozzanata*, hogy bizonyos információk, ismeretek megfelelőképpen rögzülnek és működni kezdenek.⁸

Lássunk egy konkrét példát, a tulajdonjog intézményét, amely kétségtelenül minden társadalmi rend egyik alapintézménye. A tulajdonjog természetesen csak része a nagyobb egésznek. A tulajdonhoz fűződő jogok korlátozottak: egyrészt más tulajdonjogok korlátozzák őket, másrészt a tulajdon használatára vonatkozó szabályok. Ezek illesztk bele a tulajdonjogokat a tágabb rendbe, de nem logikátlanul vagy önkényesen, hanem hasonlóképpen evidensnek elfogadott szabályok szerint. Mindazonáltal a tulajdonjogok önmagukban is jól mutatják a fent leírt jellegzetességeket. Először is, a rendezettség képzetét keltik: mindennek, amivel egy átlagembernek egyáltalán dolga

⁸ Max Weber fejtegetései a rendről nem teljesen vágnak egybe az itt elmondottakkal. Weber elválasztja a rend legitimitásának a kérdését a rend fennállásának a kérdéstől (normatív és empirikus kérdés). A rend legitimitásának többféle alapja lehet, s zavaró, hogy ezek között szerepel az is, hogy a rend fennáll. Továbbá Weber a rend fogalmát erőteljesen odaköti az uralom fogalmához. A tulajdonjog intézményének megértésében (lásd a következő bekezdést a főszövegben) az előbbi észrevétel azért jelenthet problémát, mert nem biztos, hogy vissza kellene vagy lehetne vezetni valamelyik legitimitás-alapra, tehát meg lehetne benne különböztetni azt, amit a tulajdonosok – azaz mindenki – róla gondol, attól, ahogyan cselekszik. A másik észrevétel pedig azért okozhat félreértést, mert bár a tulajdon kérdései nyilvánvalóan hatalmi kérdések is, maga a tulajdonjog intézménye vagy viszonyrendszere anélkül is rend-szerű, hogy szükségképpen alá-főlérendeltséget implikáljon. (Vö. *Gazdaság és társadalom*. Budapest, 1987, KJK, 58–60.)

akad ebben a világban, tulajdonosa van. S ez nemcsak a meglévő, hanem a még nem is létező dolgokra is vonatkozik! Hiszen bármi, ami a meglévő dolgokból előáll, nyilvánvalóan valakié (egyéné, közösségé, intézményé) lesz. Ugyanez érvényes a múltra is: nincs elvi akadálya annak, hogy az ésszerűség határain belül tetszőleges időpontig visszavezessük a dolgok tulajdonlását. A tulajdonjog nagyon fontos az ismeretlen környezetben való társadalmi tájékozódás és érintkezés szempontjából is: a tulajdon tiszteltben tartásával máris fontos alkalmazkodási műveletet hajtunk végre – s ugyanezt várjuk el másoktól is. Természetesen számos aktív társadalmi műveletet is lehetővé tesz a tulajdonjog a termelés, a fogyasztás, a csere, az öröklés, a munka és a szabadidő terén egyaránt – az életnek mindezek az aspektusai elképzelhetetlenek volnának a tulajdonjog intézménye nélkül. A tulajdonjog személyében is felszabadítja az embert: a birtokban lévő dolgokkal bárhol és bármikor rendelkezhetem, függetlenül attól, hogy fizikai közelségükben vagyok-e vagy sem; s tekintet nélkül arra is, hogy mi fog történni holnap vagy holnapután.⁹

Mármost világos, hogy a tulajdonjog intézménye számos probléma megoldását is megköveteli, köztük információs problémákét is. Elsősorban a nyilvántartását, azaz az információk (döntések, események) rögzítését. Másodsorban szükségessé teszi a konfliktusok megoldásának egységes eljárásrendjét. Harmadsorban előírja az eljárásokra vonatkozó ismeretek alkalmazásának szabályait, negyedsorban pedig megteremti az ilyen ismeretek egységes átadására szolgáló intézményeket (egyetemeket, bíróságokat, törvényszékeket stb.). Az sem lehet kétséges, hogy az ily módon kialakult és üzemszerűvé váló rend az egyes egyén szempontjából nem egyszerűen „külső”, hanem legalább annyira „belső” is, azaz egyetértést, jóváhagyást követel meg tőle, sőt még azt is, hogy a személyes kapcsolatokban is fontosnak tartsa és megkövetelje ennek a rendnek a követését (a gyermeknevelés során az enyém-tied személytelen, osztársadalmi szintű rendjének elsajátíttatása a szülők egyik legösszetettebb feladata). Ezeknek az intézményeknek és viselkedéseknek a létrejöttéhez egymást erősítő és támogató folyamatok vezetnek, s magának a tulajdonjognak az intézményesülése is részben azonos ezeknek a problémáknak a megoldásával.

A tulajdonjog intézménye csak része a társadalmi-politikai rendnek. Más példákat is föl lehetne hozni: többek között a jogalkotás, a végrehajtás, az igazságszolgáltatás, a szerződéskötés eljárásait, szabályait és szokásait. Ezek mindegyikéhez seregnyi hasonló kérdés kapcsolódik az ismeretek rögzítésével, értelmezésével és továbbadásával összefüggésben. Az információs és kommunikációs technológiák változása önmagában itt sem mutat új irányba. Azzal, hogy az interneten vagy telefonon adunk-veszünk, intézzük pénzügyeinket, vagy így veszünk részt döntések meghozatalában, nem forgatjuk föl például a tulajdonviszonyok fenntartotta rendet vagy a politikai kompetenciákat, hanem csak erőforrásainkat reallokáljuk, és tovább növeljük fizikai-időbeli szabadságunkat. A távíró megjelenése előtt a tőzsdék az újságok esetleges megbízhatóságú híreire reagáltak, ma pedig már egymás napi záróértékeire figyelnek, de mindkét esetben az információszerzés gyorsasága az, ami számít. Az időbeli kockázatterítés új pénzügyi technikáival nem a bizonytalanság, hanem a bizonyosság, a kiszámíthatóság és a tervezhetőség, vagyis az idő fölötti uralom eszközei bővültek, azaz nem annyira a

⁹ Vö. Svetozar Pejovich: *A tulajdonjogok közgazdaságtana*. Budapest, 1992, KJK.

váratlan fejlemények, mint inkább a stabil és egyenletes növekedés korszaka köszöntött be. Ezek persze nagyon általános kijelentések, hiszen a hibázás, a tévedés lehetőségei ettől semmivel sem lettek kisebbek. Viszont az alapképlet változatlan maradt, vagy akár még meg is szilárdult: a rend, a rendezettség messze fontosabb minden váratlan információs aszimmetriából származó haszonnál, egyszerűen azért, mert a haszon realizálása a rend nélkül nem lehetséges. A konzervatív számára ebből az a következtetés adódik, hogy a rend alapjainak megőrzése és stabilizálása – ha azokat veszély fenyegeti – fontosabb, mint az információs technológiák terjedése vagy nem terjedése önmagában. A konzervatív nem elsősorban vásárolni és ügyintézőni akar az interneten, bár ennek az előnyeit sem veti meg, hiszen ő is szereti a kényelmet, hanem inkább arra ügyel, hogy a rendet felforgatni igyekvő eszmék előtt gátat emeljen. Egyúttal helyesli mindazokat az intézkedéseket és javaslatokat, amelyek a felelősség és a számonkérhetőség szempontjait kívánják érvényesíteni az információkkal való kereskedés és gazdálkodás, illetve azok alkalmazása terén is, legyen az a szűken vett gazdasági viszonyok területe vagy a politikai-közigazgatási szféra.

4. Funkció

A nyugati társadalomfejlődés harmadikként említett jellegzetessége a funkcionális szemlélet. Ennek legősibb – ugyanakkor legkevésbé elavult – változata a természetes munkamegosztás egyéni és közösségi előnyeiből indul ki. A társadalom ebben a felfogásban egyének és társulások speciális képességeinek, erőforrásainak, tudásának, ismereteinek és tapasztalatainak a kiaknázása és kölcsönös előnyszerzésre való felhasználása. Előfordulhat, hogy ezeket a speciális tudás- és ismeretformákat, képességeket egyenesen társadalomszervező erővé is emelik, azaz politikai jelentőséggel is felruházzák. A társadalom politikai metszete – legalábbis e felfogás szerint – nem a vezető és a vezetett osztályból, hanem a *természetes munkamegosztás* révén létrejövő *funkcionális osztályokból* áll: a legáltalánosabb felosztás szerint földműves (vidéki), kézműves/iparos (városi), kereskedő (vidék és város közötti), valamint írástudó, védelmező és szakrális tevékenységeket ellátó osztályok vannak (ennek a felosztásnak a nyomai még a legmodernebb kormányzatok miniszteriális struktúrájában is jól kivehetők). Ezt a felfogást vallotta a rendies középkor domináns politikai filozófiája is, amelyet a hivatásrendi-korporatív állam 20. századi koncepciói igyekeztek korszerűsíteni.¹⁰

Az Adam Smith-féle *láthatatlan kéz* koncepciójának szintén fontos skolasztikus gyökerei vannak, és ez sem arra utal, hogy egy láthatatlan kéz gondviselésszerűen rendet teremt a társadalmi káoszban, hanem arra, hogy a munkamegosztás egyszerű, mindennapos előnyei is elegendőek a rend magyarázatához. A Smith-féle munkamegosztás azonban az eredeti gondolat radikalizálása is, hiszen a kölcsönös előnyök eszméje itt nem az osztályok, hanem az egyének szintjére van lebontva.

¹⁰ Itt nemcsak a fasiszta államok kísérleteire kell gondolni, hanem demokratikus államok korporatív struktúráira, a különböző érdekegyeztető tanácsok, szakmai kamarák állami felelősséggel való felruházásának példáira is.

A *funkcionalista társadalomelmélet* klasszikusai ezzel szemben ismét a közösség szintjén ragadják meg a különböző társadalmi funkciókat és feladatokat, noha nem osztályokat, hanem rendszereket rendelnek egymás mellé.¹¹

Mindegyik felfogásban másként merülnek föl az információkkal kapcsolatos problémák, de egyikben sem mellékesek. A szakmák és szakmai társulások alapvető információs problémája a kompetenciák megítélésének, számontartásának és számonkérésének a megbízható rendszere. Ahhoz, hogy a társadalmi specializáció – akár egyének, akár csoportok, akár osztályok szintjén – megfelelő hatékonysággal működjön és fennmaradjon, ki kell épülniük olyan intézményeknek, szabványoknak és mércéknek, amelyek a munkavégzés, a teljesítmény, a hasznosság mérését és elszámolását megfelelően rögzíteni tudják. Az iskolai bizonyítványok, önéletrajzok, nyilvános tantervek, tudományos fokozatok, ajánlólevelek, munkakönyvek – hogy csak néhány konkrétumot ragadjak ki – a kompetenciáról való tájékozódás megkerülhetetlen eszközei. Ezek az eszközök nyilvánvalóan nem a modern társadalom szülöttei.

A modern közgazdaságtudomány, amely a munkamegosztást az egyénekre lebontva értelmezi, az árakra koncentrál, s azokban elsősorban információt lát. Az árak jelentik a legfontosabb információkat ahhoz, hogy mit érdemes termelni, milyen szolgáltatást érdemes nyújtani, hogyan érdemes az erőforrásokat allokálni, hogyan célszerű a fogyasztói preferenciákat rangsorolni – magyarul: hogyan lehet a társadalmi munkamegosztásba a legmegfelelőbb módon bekapcsolódni, illetve abban részt venni. Mióta piaci ár létezik (s ez jóval a kapitalizmus előtti időkre is igaz), azóta a gazdasági tevékenység a javak fizikai előállításával mellett igen nagy mértékben információszerezésből és az információk értékeléséből áll.

A funkcionalista iskola legkifinomultabb, luhmanni elméletében kifejezetten központi kérdés, hogy a differenciálódott alrendszerek hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Az elmélet szerint a kapcsolatok úgynevezett generalizált, szimbolikus, kommunikatív kódok révén valósulnak meg.¹² Ezek a kódok voltaképpen mércék, két értéklehetőséggel (hasznos-haszontalan; fizetőképes-fizetéképtelen; igaz-hamis; szeret-nem szeret stb.). Mindegyik kód képes a társadalmi cselekvések jelentős részének értékelésére, a maga módján. A társadalmi alrendszerek ezek révén integrálódnak, noha közben értelemszerűen állandóan ütköznek is. Az egyének számára ezek a kódok tőlük függetlenül működő, mégis általuk működtetett értékelések, azaz a másik félnek szóló közlések arról, hogy milyen cselekvést várnak el vagy milyen cselekvésre készülnek. A funkcionalista társadalomelmélet luhmanni változata ebből a szempontból nyugodtan nevezhető információs társadalomelméletnek is, de szem előtt kell tartani, hogy az elmélet nem kötődik kizárólagosan a modern társadalmakhoz, illetve azok kialakulását nem törésnek, hanem folytonos fejlődés és differenciálódás eredményének tartja.

¹¹ Mindmáig a legjobb, tömör áttekintés magyar nyelven: Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek* (Budapest, 1987, Gondolat).

¹² Talcott Parsonsnál is alapvető tétel, hogy az alrendszerek médiumok révén kapcsolódnak egymáshoz (ilyen a hatalom, a pénz, a befolyás, az értékkötések – legalábbis a nagy alrendszerek szintjén), de nála nincs hangsúlyozva ezek kommunikatív, azaz információs tartalma. Luhmann kommunikációfelfogásáról lásd Balogh István – Karácsony András: *Német társadalomelméletek*. Budapest, 2000, Balassi, 309–314.

A funkcionalista társadalomelmélet túllép a munkamegosztásra épülő felfogásoknál, s ez a modern nyugati társadalmak intézményrendszerének ismeretében teljesen magától értetődő. Az egyetemi-iskolai szféra, a közigazgatás, a kulturális intézményhálózat, az egyházak és a sajtó kialakulása azonban nem váratlan és új fejlemény, hiszen mindegyik szektornak komoly történelmi múltja van. Minthogy azonban társadalmi feladatuk és felelősségük nem annyira valamilyen speciális ismeretanyag felhalmozása, átadása, illetve a kompetenciák számontartása, hanem mindegyikükre átfogó, holisztikus felelősség hárul az egyének és a társadalom életében egyaránt, legfontosabb információs problémájuk – a funkcionális megközelítést szem előtt tartva – a teljes körű felelősségnek való megfeleléshez szükséges információk, ismeretek összegyűjtése, tárolása és kezelése, sőt, nem kis mértékben azok előállításuk is. A polgárok azt várják el, hogy az egyetemek a tudomány minden ismeretét legyenek képesek továbbadni; a közigazgatás legyen tisztában az ország erőforrásaival, lehetőségeivel és problémáival; a kulturális intézmények az emberiség minden kulturális kincsét közvetíteni tudják; az egyházak számára „semmi se legyen idegen, ami emberi”; a sajtó pedig kimerítően tájékoztasson minden fontos hírről, és adjon teret minden fontos véleménynek. Ezek az elvárások természetesen nem függetlenek attól, hogy ezeket a felelőségeket és funkciókat a kérdéses intézmények el is vállalják, s ezzel saját maguk is hozzájárulnak az elvárások keltéséhez.

Vegyük közelebről szemügyre példaként a közigazgatás rendszerét. A modern államszervezet kialakulásának története (az államszervezetet itt azonosnak tekintem a közigazgatással) koherens módon leírható az információgyűjtés és -feldolgozás technikáinak történeteként.¹³ A legkülönbözőbb adatok gyűjtése az ország természeti erőforrásairól és jellemzőiről, lakosságáról és a lakosok különféle viszonyairól, majd ezek tudományos-statisztikai módszerekkel való feldolgozása, azután pedig politikai programok hozzájuk szabása a 17. századtól kezdve bontakozott ki egyre határozottabban. Ahhoz, hogy egy bizonyos problémát megoldjunk, mindenekelőtt reális, de számokkal kifejezhető képet kell kapnunk a lehetőségekről és a képességekről, ez pedig információ- és adatgyűjtés (és részben előállítás) kérdése. A meghozott döntések végrehajtásáról ugyancsak állandó adatszolgáltatásra van szükség, egyébként nem volna értelme belefogni. A különféle döntések és programok és azok értékelései önmagukban is az adatgyűjtés és adattárolás tárgyai, s a további döntések és programok információs inputjai. A funkciók kérdése tehát egészen radikálisan veti föl az információk gyűjtésének, előállításának, tárolásának és felhasználásának a problémáit.

Ügyelni kell azonban arra is, nehogy a funkcionális szemlélethez rendelhető információs problémákat kizárólag a társadalom, az állam, illetve az említett intézmények, intézményrendszerek vagy hálózatok szintjén lokalizáljuk. Ahhoz, hogy ezek az intézmények jól működjenek, arra is szükség van, hogy az egyének a maguk magánháztartásaiban, családi és társas vagy teljesen individuális köreikben is alkalmazzák a funkcionális szemléletet. A modern kapitalista gazdaságban szükséges újszerű számviteli szemlélet mindenekelőtt a magánszférában terjedt el. A modern állam nem az ókori hivatalnok-óriásállam új kiadása. Az egyének és az őket irányító, róluk adatokat gyűjtő állami intézmények gondolkodásmódjának összhangja, hasonló irányultsága nélkül alig-

¹³ Vö. Szakolczai Árpád: *A fejlődés megkérdőjelezése*. Budapest, 1990, Akadémiai.

ha volna képes sem az állam, sem az egyén a tőle elvárt racionális és funkcionális cselekvésekre.

Hogy ezt a nagyon fontos analógiát jobban értsük, gondoljunk például egy modern napilap vagy internetes hírportál szerkezetére. Ezek az egyének számára fontosnak, általuk elvártnak vélt funkcionális rend szerint szerveződnek (természetesen technikailag másként, hiszen az interneten másként lapozgatunk, mint a napilapokban). A funkcionális rendeződés értelemszerűen nem munkafajták, szakmák szerint történik, hiszen ezek sokféleségét gyakorlatilag lehetetlen áttekinthető módon reprezentálni, arra valók a szakmai hírlevelek, folyóiratok. Ezek az orgánumok egy általánosabb logikát követnek, nevezetesen a modern társadalomban való megfelelő „funkcionálás” logikáját: az olvasót „nyilván” érdekli a kül- és a belpolitika, a gazdaság, az időjárás, a sport, a szórakozás, a tudomány, a kultúra, esetleg a vallás. Ezen a klasszikus beosztáson az internet megjelenése jöttányit sem változtatott. A klasszikus struktúra kialakulásának pontos menete és háttere most másodlagos kérdés, a lényeg az, hogy a hírek és információk elrendezése az egyéneknek a tágabb és szűkebb társadalmi környezetükbe való zökkenőmentes funkcionális beilleszkedését szolgálja.

Hogyan vélekedhet minderről a konzervatív világképpel megáldott polgár? Egyfelől itt is fölismeri, hogy az alaptendenciák lényegüket illetően változatlanok, következésképpen nem érez semmilyen radikális cselekvést (változtatást, védelmet) sürgetőnek. Másfelől nem lát okot arra, hogy a kommunikációs és információs technológiák fejlődésétől régi vágyát, az állami gondoskodás és a közvélemény befolyásának lazulását beteljesedni lássa. Továbbra is úgy véli, hogy a viszonylag autonóm ítéletalkotás kevesek kiváltsága marad, amin a mondott technológiai változások nem sokat változtatnak. Ezt azonban nem feltétlenül tekinti tragédiának, pontosabban igyekszik ellenállni a kísértésnek, hogy az érintettek beleegyezése és jóváhagyása nélkül – mondjuk állami segédlettel – gyökerestül új alapokra igyekezzen helyezni a modern társadalmat. Az egyének elég jól ki tudják használni az új technológiák és technikák adta lehetőségeket, s ennek az a legfontosabb feltétele, hogy rá legyenek kényszerítve, vagyis a társadalomba, a gazdasági tevékenységbe való bekapcsolódásuk a saját érdekük legyen. Magyarán: nem azzal segítünk rajtuk, ha kérés és kérdés nélkül ellátjuk őket olcsó eszközökkel, hanem azzal, ha a különféle ingyenes szolgáltatásokat és juttatásokat megvonjuk tőlük, illetve csak azzal a feltételekkel biztosítjuk ezeket részükre, ha megélhetésükről igyekeznek saját maguk gondoskodni. A mobiltelefon-hálózatok elképesztő sebességű kiépülése jó példa erre: ez állami segédlet nélkül zajlott, a tág értelemben vett gazdasági racionalitás bőségesen elengedőnek bizonyult ahhoz, hogy a távközlés területén ez a változás Magyarországon (is) végbemenjen.

5. Tudomány

A nyugati társadalmakban kialakult egy olyan tudásforma, amely a természetről, később a társadalomról, az emberről is világos módszertani elveknek megfelelően gyűjtött és értékelt adatok, információk együttese. Ezzel a tudásformával sajátos tevékenységformák és hivatások járnak együtt, amelyek a jövőre irányulnak, a haladás és a fejlődés képzetével szoros összefüggésben. Ez a rendszerezett tudásforma a tudomány.

Itt sem modern fejleményről van szó. A bevezetőben Arisztotelész nevét ragadtam ki a tudománytörténet kezdetének nagy nevei közül, elsősorban azért, mert az adatgyűjtés és az adatfeldolgozás, az értelmezés és a gyakorlati orientáció kivételes egyensúlyban van nála. A szakadatlan fejlődés és haladás gondolata nála még hiányzik, elsősorban azért, mert egészen más filozófiai világgéppel rendelkezik. Ezt megtévesztő volna „statikusnak” nevezni, hiszen a „haladás”, a „mozgás” eszméje is kulcsfontosságú benne, csak éppen nem indeterminált, célszerűtlen vagy önmagából meghatározhatatlan. A modern tudomány – elsősorban a természettudomány – kiindulópontja azonban nem felel meg az arisztotelészi világgéppnek: a természet folyamatainak, törvényeinek megértéséhez nem szükséges a dolgok teleologikus-dinamikus látásmódja. A dolgok statisztikai-matematikai összefüggésben állnak ugyan egymással, de ez mechanikus, végső soron értelem nélküli összefüggésrendszer, s tulajdonképpen sokkal statikusabb képet sugall, mint az arisztotelészi tudományfelfogás. Ugyanakkor a célszerűség, vagy inkább a belső értelem gondolata nagyon is egybevág a modern tudomány *önmagáról* alkotott képével: a tudós munkájának végső soron az ad értelmet, hogy hozzájárul az emberiség haladásához, boldogulásához. A modern tudományra születése óta ez a kettősség jellemző: a természet világára nézve egyre kevésbé érzi kényszerítőnek az arisztotelészi világgép elfogadását, ugyanakkor az emberiség sajátos céljainak elérésében egyre fontosabbnak véli saját szerepét. A tudománytörténet szociológiai, történet-szi megközelítései bőségesen illusztrálták ezt az utóbbi állítást.

Részben talán az arisztotelészi felfogás elvetése vagy háttérbe szorulása is az oka annak, hogy a modern tudomány egyik legalapvetőbb vonása az információ- és adatgyűjtés eszközeinek hihetetlen kifinomodása és a gyűjtött adatok tömegének exponenciális növekedése. Semmilyen előzetes elképzelés nem tartható önmagában helytállónak, illetve minden elképzelés, hipotézis csakis az ellentétes adatok, megfigyelések fölbukkanásáig fogadható el. A befolyásos popperi falszifikációs elmélet értelmében minden egyes adat, információ potenciálisan alkalmas arra, hogy egész világmagyarázatokat rendítsen meg. A cáfolat lehetősége hajtja, űzi előre nemcsak a tudóst, hanem az interneten keresgélő átlagembert is, akit rendszerint jobban érdekel az, ha valamilyen általánosan „elfogadott” nézet megcáfolásának ígéretével találkozik, mint maga a szóbanforgó nézet. Talán nem megyek túl messzire, ha ebben az információvadászatban tabudöntőgető, demokratikus alapélményeket megjeleníteni és megerősíteni képes attitűdöt látok, amelyhez a tudományos világgép adja az ösztönös igazolást (értsd: bárki rálelhet éppen arra az információra, amely kifordítja a sarkaiból a világot).

A haladás képzete viszont, ahogy említettem, nagyon is jól illeszkedik az arisztotelészi teleologikus világgéphez. A modern tudós hitvallása általában szintén úgy szól, hogy tevékenysége közvetve vagy közvetlenül hozzájárul az emberiség jólétéhez. Ennek a jellegzetességnek az információs aspektusa áttételesebb, mint az előző. Ez az egyéneknél a naprakészség, a jövőre orientáltság, a „jelenlét” sürgető ösztönként jelentkezik, amely a technológiai-technikai változások nyomán követésének és azonnali alkalmazásának a kényszerét válthatja ki, tekintet nélkül azok szükségességére és valódi jólétnövelő hatására (jó példa erre az az ötlet, hogy már az óvodákat is lássuk el számítógépekkel).

Természetesen mind a két jellegzetességet – az információk, adatok függetlenségének hipotézisét és a haladáshitét – éles és közismert bírálatok is érték. A legtöbb tu-

dományág tapasztalati alapon áll (a matematikát és a logikát szokták csak spekulatívnek nevezni). Ez annyit tesz, hogy a tudomány igyekszik a lehető legjobban megszabadulni az elméleti előfeltevésektől, amikor hozzálát, hogy tárgyról információkat gyűjtsön, illetve azokat fölbontsa, összekapcsolja és rendezze. Komoly tudósnak persze ma már nincs illúziója a teljes előfeltevés-mentesség lehetségeségéről. Minden tapasztalat, információ eleve jelent valamit, ha másért nem, akkor azért, mert más információkhoz és tapasztalatokhoz kapcsolódva azon nyomban a megerősítés vagy az ellentmondás jelentését veszi föl (de általában ennél sokkal többet jelent). Thomas Kuhnnal szólva: minden adat, ismeret csak egy paradigmában az, ami. Ezért minden tudományos ismeret csak a tágabb összefüggés ismeretében érthető meg. Ezeknek az összefüggéseknek az ismerete pedig nem egyszerűen adatok és információk ismerete, hanem logikai műveleteké és asszociációké is.

Itt kétféleképpen lehet alaposan mellényúlni. Az egyik veszélyforrás az, ha az ember, aki természetesen mindig az adatok és megfigyelések „tudományos” rendezésére és a köztük lévő összefüggések rekonstruálására törekszik, egyszerűen nem veszi a fáradságot ahhoz, hogy részletesen tájékozódjon. Ennek nem a megértés elmaradása, hanem a dolgok leegyszerűsítése lesz a következménye: gondoljunk a „globalizációról”, a „kapitalizmusról”, a „politikáról” és más nagy kérdésekről kialakított és hangoztatott sekély színvonalú vélemények tömegére, amelyek azonban mindig a „tudományos”, vagy legalábbis az „elfogulatlan” jelzővel büszkélkednek. A másik mellényúlás akkor történik meg, amikor a leegyszerűsített sémák és világnézetek követői nagyon is sok időt szánnak kedvenc teóriáik alátámasztására és lelkes adatgyűjtővé válnak, csak éppen – a tudományos eljárás karikatúrájaként – kizárólag a saját végletesen leegyszerűsített „paradigmájukat” finomítják a végtelenségig, hihetetlen szívóssággal gyűjtve az azt alátámasztó információkat és adatokat. Bármilyen közhelyesen is hangzik, a konzervatív felfogású ember egyrészt nyugtázza, hogy amit a maga részéről mindig is gondolt a tudomány eszméktől és világnézeteiktől való függetlenségének lehetetlenségéről, azt ma már széles tudósi körben osztják; másrészt viszont óvakodik attól, hogy az adatok és információk esetlegességéből és elméletfüggőségéből a „mindent be lehet bizonyítani” tételt vezesse le. Az alapos, de nem egysíkú tájékozódás, a szükséges és helyes előfeltevések kritikai vizsgálata, s a következtetések korlátozott érvényének tudomásulvétele talán nagyon általános és közhelyes, mégis csak komoly erőfeszítések révén megtartható előírás.

A haladással szembeni végletes szkepszis sem lehet a konzervatív világkép része. A haladás gondolatának teljes elvetése az arisztotelészi világkép elvetése is volna, ami ezer egyéb okból sem tanácsos a konzervatív gondolkodású ember számára. A konzervatív filozófusok egyik kedvenc témája ugyan a haladáshit bírálata, a múltra való reflexió fontosságának sokoldalú alátámasztása; s mindehhez a történelem, kiváltképpen a 20. században, bősz és szomorú bizonyítékokkal szolgál. De a nyugati gondolkodásban a cél felé való haladás és törekvés, a dolgok végső elrendezésének eszméje túlságosan is erős és meghatározó ahhoz, hogy a konzervatív kétszer is meggondolja, hogy valóban ki akarja-e irtani a lelkekből. A tudomány haladásának és a technikai fejlődésnek tagadhatatlan jóléti hatásai voltak és vannak, amelyek mély ösztönöket és igényeket elégítettek ki (az élet meghosszabbítása, mozgásszabadság, sokszínűség, az emberi kapcsolati lehetőségek növekedése). Mindez a legkevésbé sem lehet a konzervatív fel-

fogású ember ellenére, akinek természetesen még ennek belátásával sem szabad elveszítenie érzékenységét a haladáshitből fakadó értelmetlenségek (mint például az említett óvodai számítógépek) iránt.

Minthogy a tudomány alapvető fölismeréseit az iskolában sajátítjuk el, miközben a kommunikációs eszközök forradalma az iskolán kívüli életet befolyásolja a leggyorsabban, a két világ finom és józan összehangolása látszik a legsürgetőbb feladatnak. Személyes véleményem szerint az iskolai tananyagokban az egyes szaktárgyak keretein belül mindenképpen érdemes volna alaposan oktatni a tájékozódás módszereit: Mit keressenek? Hol keressenek? Milyen mélységig menjek el? Ez elvileg mindig is így volt: a könyvtárhasználat és egyes speciális tévéműsorok korábban is szerves részét jelentették – ha nem is mindenhol – a tanári munkának. De nagy hiba volna az ismeretszerzés és -bővítés funkcióját háttérbe szorítani. Alapos ismeretek nélkül nem lehet alapos elemzésre számítani, csak durva leegyszerűsítésekre és veszélyes általánosításokra. Talán nem teljesen életidegen gondolat, hogy ezt az összehangolást segítené a szülők bevonása az iskolai nevelési tevékenységbe.

Ám itt túlléptem az elemzés határain. Következzék az összefoglalás: állításom szerint a modern információs társadalom nem hozott magával teljesen új problémákat, mivel az ebben a fogalomkörben felvetett jellegzetes kérdések gyakorlatilag egyidősek a nyugati civilizációval. Ennélfogva a konzervatív gondolkodás számára is jól ismert, klasszikus kérdésekről van szó. Ezek közül a konzervatívok számára általában kiemelten fontos négy kérdéskört, a hagyomány, a rend, a funkció és a tudás (a tudomány) jelenségcsoportjait vettem szemügyre. Mindenhol az említett kérdéseket tartottam szem előtt, mindegyiknél kitérve napjaink változásainak értelmezésére is. A konzervatív gondolkodás semmiképpen sem ellenséges vagy gyanakvó az információs technológiák és technikák, eszközök fejlődésével, terjedésével szemben. Sőt, fejtegetéseim inkább azt támasztják alá, hogy mivel lényeges társadalmi változások *nem* rajzolódnak ki a horizonton, maradnak a klasszikus kérdések és érvényesek a klasszikus válaszok is.

Balázs Zoltán

Közgazdász és politológus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézetének docense, a *Századvég* című folyóirat főszerkesztője.

E-mail: balazszoltan1@t-online.hu

Horkay Hörcher Ferenc

Prudencia, kairosz, decorum

A konzervativizmus időszemléletéről¹

Bevezetés

Közhely, hogy az információ korában az ember időhöz való viszonya radikálisan átalakult. Abban a felgyorsult tempójú életformában, melyre korunk polgára kényszerül, az egyén időgazdálkodása súlyos sérüléseket szenvedett. De nemcsak az egyén szintjén igaz ez: a „gyorsuló idő” hatással volt a politikai gondolkodásban megnyilvánuló időszemléletre is. A radikális politikai forradalmak – melyeknek paradigmaticus példája a francia és az orosz forradalom – a múlt végleges eltörlésével, a jelen radikális átalakításával és a jövő utópisztikus kisajátításával léptek fel. Ezzel szemben a konzervativizmus az idő lelassításának, a múlt ismételt felértékelésének, és a jövővel kapcsolatos gyanakvásnak a programját hirdette meg.

Egy ilyen opposzió azonban az időhorizont egyenlőtlen felosztását eredményezi a versengő politikai nézetek között. A múlt és a jövő ilyen antagonisztikus szembeállítása pedig hamis és elfogadhatatlan egy hiteles történeti antropológia szemszögéből.

Ezért vált fontossá a konzervativizmus időszemléletének újraértelmezése. Az alábbi dolgozat egy olyan hagyományt próbál kibontani, mely a konzervatív szemlélet túlzó és terméketlen tradicionalizmusát az idővel való okos gazdálkodás gondolatmenetével váltja fel. Ráadásul emellett kíván érvelni, hogy e gondolkodásmód mélyen beleágyazódik az európai eszmetörténet korábbi korszakainak hagyományos felfogásmódjába.

I. A hagyományos elképzelés

Ha a modern politikai ideológiákkal² kapcsolatos bevett vélekedésekből indulunk ki a konzervativizmus értelmezésekor, a nevét adó fogalomból kell kiindulnunk, mely hozzávetőlegesen azt jelenti: megőrizni valamit. Vagyis egy olyan nézetrendszer-ről van szó, mely kiemelt jelentőséget tulajdonít annak, ami elmúlt, és a jelent meg a jövőt is leginkább ennek a fénytörésében kívánja szemlélni. Nem vesz tehát tudomást az

¹ A tanulmányon a Holland Királyi Akadémia *Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences* kutatóintézetének *Magyar scholar* elnevezésű kutatási ösztöndíjával kezdtem el dolgozni 2005 szeptembere és 2006. január vége között, a hollandiai Wassenaarban. A tanulmány egy konzervativizmus-elméleti, angol nyelven születő kötet utolsó fejezete. Köszönettel tartozom az intézet vezetőinek és dolgozóinak, hogy munkám feltételeit megteremtették, valamint kutatótársaimnak az értékes inspirációért.

² E dolgozatban az ideológia szót értéksemlegesen használom. Azt a nézetegyüttest értem alatta, mely egy-egy markánsan elkülönülő politikai szemléletet felépít. Szóhasználatom tehát nem tör lándzsát valamelyik ideológia mellett, és nem áll az sem szándékomban, hogy valamely minden ideológiától mentes, külsődleges nézőpontból próbáljam meg egy ideológia kritikáját megfogalmazni.

idő múlásáról, illetve megpróbál az idő árjával szembefordulni. Vállalkozása ezért nyilvánvalóan reménytelen és vesztesre ítélt, hiszen az idő múlását halandó teremtmény meg nem állíthatja.

A konzervativizmus hívei ugyancsak hagyományosan azzal érvelnek, hogy a múlt értékeinek védelme nem pusztá öncél, hanem elengedhetetlen ahhoz is, hogy a jelen és a jövő kihívásainak megfelelhessünk. Az alábbiakban nem ezen érvelés racionalitását vizsgáljuk, hanem genealógiailag értelmezzük, vagyis születése politikai kontextusából próbáljuk értelmét rekonstruálni.

A konzervativizmus fent körvonalazott szemléletének kiinduló oka a modern konzervativizmus születésének sajátos történeti körülményei táján keresendő. Mint köztudott, a konzervativizmus a 18. század végén kirobbant francia forradalom sokkoló hatását ellensúlyozandó született, azzal majdnem párhuzamosan, de beállítottóságát tekintve arra reagálva. Szülőatyja Edmund Burke volt, az a brit politikus, aki a legnagyobb hatással mondta ki a tézist: a francia forradalommal valami soha nem látott születetett meg. Szerinte ez egy olyan politikai fenomén, mely romba dönti a múltat, azért, hogy valami gyökeresen újat építsen. „Mindent mérlegre téve, a francia forradalom a legelképesztőbb esemény, amely a világon valaha történt.” – írja Burke.³ Aztán meg is magyarázza állítását. Szerinte az, amit a francia forradalmárok műveltek, végső soron egyszerű hatalombitorlás, „az ősi intézmények felforgatása céljából”, megsemmisítve „a régi elveket”. Mindezt a felvilágosodás által kidolgozott „barbár filozófiai rendszer” diktálta a forradalmároknak, „mely hideg szívek és zavaros agyak szüleménye”, s mely nélkülözi a bölcsességet (*solid wisdom*), a jóízlést (*taste*) és a finomságot (*elegance*). Az eredménye pedig? „Ha megfosztjuk magunkat az életet meghatározó ősi nézetektől és szabályoktól, a veszteséget lehetetlen felmérni. Attól a pillanattól kezdve nincs iránytűnk...”⁴

Burke érvelése tehát egyszerű: a francia forradalmárok azzal vetették el a sulykot, hogy a múlt dicső építményét egészében lerombolták, s helyére a maguk észjárása szerint, önkényesen, új csarnokot kezdtek építeni. Márpedig aki elveszti az ősi elvek által biztosított támpontokat, vagyis hadat üzen a múltnak, az szükségszerűen fog kudarcot vallani – a jelenben és a jövőben is.

Természetesen ebben a dolgozatban nincs lehetőségünk kitérni azokra az érvelésbeli finomságokra, melyekkel Burke e határozott tézis élet tompítja. Számunkra ugyanis elegendő annak belátása, hogy a fennálló brit rend védelme érdekében bélyegzi meg a francia forradalmárokat (és szigetországi követőiket) a múlt bölcsessége iránti vélelmezett vakságukat hányva szemükre.

Vagyis a *status quo*t mint a múlt örökségét védelmezi, azért mert a *status quo* forradalmi kritikussai a múlt béklyóját kívánják leverni, amikor a fennálló politikai rendet támadják, mivel az szerintük nem engedi kibontakozni a jövő ígérését.

A konzervativizmus múltfetiszizmusának e Burke által képviselt, tisztán politikai változata mellett létezik egy visszafogottabb, az emberi természetre támaszkodó változata is. Ennek talán legtisztább megfogalmazása Michael Oakeshott nevéhez kötődik.

³ Edmund Burke: Töprengések a francia forradalomról (*Reflections on the Revolution in France*, 1790). Budapest, 1990, Atlantisz Medvetánc Kiadó, 92. o.

⁴ I. m., 168–169. o.

A nemrég elhunyt brit filozófus, aki a filozófiai konzervativizmus egyik legismertebb kortárs képviselője, arra mutat rá *Konzervatívoknak lenni* című dolgozatában, hogy az emberben megvan egyfajta hajlandóság, amit konzervatív vérmérsékletnek nevezhetünk, s ami a változásoktól való ódzkodásban ölt testet.⁵ Ám a politikai konzervativizmus nem ebből a természetes óvatossággal vegyes lustaságból fakad. Sokkal inkább magyarázza kialakulását az a tény, hogy az emberi életben oly gyakran adódó „rutinfeladat esetében egyértelműen helyénvaló inkább konzervatív, mintsem reformista szelleműnek lenni.”⁶ Ha ugyanis e tevékenységi típus esetében ily módon garantálni tudjuk az események lefolyásának sorát, akkor azzal „emberi energiát” takarítunk meg. Elsősorban az eszközhasználaton alapuló tevékenységi formákra lehet igaz ez (a szerző a tengerész, a szakács, a könyvelő és az asztalos mesterségére utal), ahol a mesterségbeli jártasságnak alapvető feltétele az eszközök ismerete (amit viszont változatlanságuk garantál). Hasonló a helyzet a politikai tevékenységgel is: „a kormányzás olyan tevékenység tehát, amelynek esetében helyénvaló a konzervativizmus”.⁷ E tétel igazának belátása nem függ attól, hogy valaki vérmérsékletét, netán politikai preferenciáját tekintve konzervatívabb beállítottságú-e az átlagnál. Vagyis nem a kitűzött politikai cél szubsztantív tartalma támasztja alá e tevékenységi forma vonatkozásában a konzervativizmus helyénvalóságát,⁸ hanem az a tény, hogy bármely politikai cél motiváljon is bennünket, mindenképpen könnyebben érhetünk célt, ha jól ismert és már korábban is bevált, hagyományos eljárásokat érvényesítünk a politikai tevékenységünk során. Fontos azonban látni azt is, hogy Oakeshottnak ez az érve azon a kimondatlan premisszán nyugszik, hogy ő a brit hagyomány részeként és annak nevében beszél. Ebben a politikai tradícióban ugyanis csakugyan megvalósult, hogy „az uralkodó tevékenysége a teniszbíróné, akinek csak az a feladata, hogy gondoskodjék a játékszabályok betartásáról, vagy az elnöké, aki ismert szabályok szerint vezeti le a vitát, de ő maga nem vesz részt benne.”⁹ Más, kevésbé szerencsés politikatörténeti kontextusban a hagyományok nem igényelhetnek maguknak ilyenfajta evidenciával elsőbbséget, hisz’ sok szenvedést és bajt hoztak a politikai közösség tagjaira.

Oakeshott érvelése megpróbálja kifogni a szelet azon kritikusok vitorlájából, akik a konzervativizmust maradisággal, vagyis a természetes idővektorral való szembefordulással vádolják. Szerinte politikai beállítódástól, értékrendszertől és pártszimpátiától függetlenül belátható, hogy miért ökonomikusabb a konzervativizmus a politikai intézmények működtetésében, mint a rivális ideológiák. Ám erőfeszítése természetesen nem mindenkit tud meggyőzni. A konzervativizmussal kapcsolatos közfelfogást magát is a megszokás mozgatja, s ennek olyan erős a hatása, hogy a maradiság vádját e nézetrendszerrel szemben még az a társadalomteoretikus is megfogalmazta, aki pedig sok tekintetben maga is igen közel sodródott ehhez a gondolkodás- és életmódhoz, nevezetesen: Friedrich August von Hayek. A magát „régí vágású *whig*”-ként meghatá-

⁵ Michael Oakeshott: *On being Conservative* (1956). Magyar fordítása in Michael Oakeshott: *Politikai racionalizmus*. Szerk. Molnár Károly Attila. Budapest, 2001, Új Mandátum Kiadó, 431–454, 431–432. o.

⁶ I. m., 441. o.

⁷ I. m., 443. o.

⁸ A helyénvalóság fogalmára alább még visszatérünk.

⁹ I. m., 446. o.

rozó¹⁰ szerző szerint ugyanis a maradiság vágyát nagyon nehéz kivédenie a konzervatív gondolkodásmód hívének. Ezért ez a gondolkodásmód már kiinduló helyzetben is védekezésre készül, s így a sokkal dinamikusabbnak tűnő baloldali liberális elméletekkel szemben eleve hátrányba kerül. Ennek magyarázata épp a konzervativizmus időszemléletéből fakad: „a konzervatív magatartás egyik alapvető jellegzetessége a változásoktól való félelem, a félnék gyanakvás az újjal mint olyannal szemben”.¹¹ „A jövővel kapcsolatban belőlük hiányzik a hit az alkalmazkodás spontán erőiben”, írja Hayek ugyanott, és ezzel egyben le is értékeli ezt a gondolkodási irányt a politikai eszmerendszerek harcában. Mindez azért különösen érdekes, mert az osztrák származású szerző gondolkodásmódját sokan és sok tekintetben kapcsolják a konzervatív szemléletmódhoz – igaz, mások, megpróbálva hínek maradni az osztrák gondolkodó saját önképéhez, klasszikus liberálisként tartják számon.

Miután szembesültünk a konzervatív időszemlélet hagyományos elképzelésével, az alábbiakban e bevett és közkeletű elképzeléstől eltérő módon fogjuk értelmezni a konzervativizmus időbeliséggel kapcsolatos gondolkodásmódját. Felfogásunk szerint ugyanis nem a múltnak tulajdonított kitüntetett szerep jellemzi elsődlegesen ezt a gondolkodásmódot, még ha kétségtelenül fel is fedezhető ilyesféle hajlam a legtöbb, magát konzervatívnak tartó politikai gondolkodóban. E dolgot az azt szeretnénk megmutatni, hogy ha a konzervativizmus azon változata mellett kötelezzük el magunkat, mely a *prudencia* (kb. „gyakorlati okosság”) erényére épült, akkor egy, a fent körvonalazottnál sokkal gazdagabb és árnyaltabb időszemlélet bontakozik ki a szemünk előtt, mely e politikai gondolkodásmódot helyesebben jellemzi. A következőkben először a *prudencia* erényének az ember időszemléletéhez fűződő viszonyáról ejtünk szót, Tiziano híres festménye segítségével. Ezt követően a *kairosz* fogalmával jelölt időképzet fogalomtörténetét tekintjük át vázlatosan. Ezután megpróbáljuk a fogalomanalízist magát is elvégezni. A dolgozat utolsó harmadában azt kívánjuk megmutatni, hogyan válik még összetettebbé az antik *kairosz* fogalom a latinok (elsősorban Cicero) közreműködésével, akik a *decorum* fogalmát társítják a kairosszal, majd a reneszánsz humanizmusban, ahogy az antik görög és latin retorikai és gyakorlati filozófiai hagyomány a modernitás keretei között újjáéled.

II. Tiziano A *prudencia* allegóriája című képe¹²

Aki a közös elemet keresve a konzervatív gondolkodásmód híveinek szemléletében lemond arról a leegyszerűsítő elképzelésről, mely szerint azt a múlt fetiszizálása táján található fel, igen hamar el fog jutni a gyakorlati okosság, azaz a *prudencia* (görögül *phronészisz*) fogalomköréhez. Ez az antik filozófiától örökölt kulcskategória megjelenik mind Burke, mind Oakeshott, mind más hagyományelvű szerzők gondolkodásában.

¹⁰ Friedrich A. Hayek: *Miért nem vagyok konzervatív? (Why am I not Conservative?)*, 1960. Magyarul in *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. II. Szerk. Ludassy Mária. Budapest, 1992, Atlantisz, 149–171, 167. o. Hayek célja az, hogy a konzervatív címke mellett a 20. századi liberalizmus címkéjét is távol tartsa magától.

¹¹ I. m., 153. o.

¹² Kb. 1565–70. National Gallery, London. Egyes vélemények szerint közvetlenül a mester kezétől csak a központi alak származik.

Mint láttuk, Burke a francia forradalmárok filozófiai hevületével, korabeli szóval „rajongásával” magyarázta azt az újfajta politikai szemléletet, mely szerinte épp a forradalmárok által jelent meg az európai szinten. A felvilágosodás racionalizmusának, „metafizikus okoskodás”-ának erőteljes kritikája közös pont Burke, Oakeshott és Hayek gondolkodásában. Mindhárman azt a filozófiai hagyományt viszik tovább, mely a gyakorlati élet területén – márpedig a politikai tevékenység mindenképpen ide sorolható – elítéli az elvont, általános elvek alapján való döntéshozatalt.

Ez a filozófiai hagyomány legalább Arisztotelészig, de sok tekintetben Platónig is visszavezethető. A *vita activa* és a *vita contemplativa*, a tevékeny és a gondolkodó élet megkülönböztetésére alapozva a görög gondolkodók elválasztották egymástól a *szophia* (bölcsség) és a *phronészisz* (gyakorlati okosság) kategóriáját, melyek e kétféle életforma észhasználatának sajátosságait foglalták össze. Ahogy arra Arisztotelész maga is utal, a gyakorlati életben való eligazodáshoz szükséges észhasználat nem pusztán elvont elvek alapján tájékozódik, hanem helyzethez kötődik, példákat követ: „az okosság nem csupán egyetlen érvényű dolgokra vonatkozik, hanem az egyes eseteket is ismernie kell, mert hiszen... a cselekvés mindig egyes esetekben történik.”¹³ A gyakorlati okosság a jóra irányul, de nem tör mindenáron az ideálisra, hanem valamilyen elfogadható középutat, kompromisszumot keres. Ennek az a magyarázata, hogy a cselekvő ember más emberekkel kerül kapcsolatba, cselekvése rájuk vonatkozik, márpedig „a világon levő dolgok között nem éppen az ember a legtökéletesebb”.¹⁴ Arisztotelész azt is világossá teszi, hogy ez a fajta gondolkodásmód azok sajátja kell legyen, akik mások érdekében kénytelenek cselekedni, amilyen a „családfő” és „az államférfi”.¹⁵ Az államférfiak közül kiemeli Periklészt, aki egy azok közül, akiket azért tartunk okosnak, „mert a maguk és embertársaik javát fel tudták ismerni”.¹⁶

A *phronészisz* erényéből a latinoknál *prudencia* válik, s ezt úgy veszi át a keresztény erkölcsstan, hogy az úgynevezett kardinális erények közé sorolja az okosságot. A fogalom igazi újjászületése azonban a reneszánszban jön el, azzal, hogy a reneszánsz *vita activájá*t a középkori életszemlélet ideáljának *vita contemplatívójá*val állították szembe. A humanista politikai gondolkodás a fejedelmi tükrök és más egyéb politikai tanácsadó írások műfajában kezdte egyre erőteljesebben hangsúlyozni e gyakorlatias beállítottság fontosságát a politikai gyakorlatban – szembeállítva azt az elvont és idealizált középkori uralkodóeszménnyel. Elsősorban az itáliai humanisták, és azután rájuk építve a katolikus megújulás elméletírői (Machaivelli, Guicciardini, majd Botero, Boccacini stb.) kezdték egyre hangsúlyosabban meghatározni az uralkodói erények között ezt a pragmatikus, ma úgy mondanánk, érdekelvű gondolkodásmódot. Így született meg egy új gondolkodási paradigma, melyet államrationalitásnak (*ragione di stato*) kezdtek nevezni.

A *prudencia* erényét a kor számos eszközzel és sokféle módon próbálta meghatározni, behatárolni. E kísérletek közé tartoztak az úgynevezett emblémáskönyvek is, melyek elvont fogalmak képi megjelenítésére vállalkoztak, elsősorban erkölcsi gyakor-

¹³ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest, 1997, Európa Könyvkiadó, 1141b.

¹⁴ I. m., 1141a.

¹⁵ 1140b.

¹⁶ Uo.

lati útmutatást nyújtva – a fogalmakat képi megfelelőikkel is megjelenítve. Ebben a médiumban alakultak ki azok a vizuális támpontok, közhelyek, melyek a *prudencia* érényének állandó jelzőivé, ismertető jegyeivé váltak. Ilyen ikonográfiai attribútumai a *prudenciának* a tükör (önismeret), a sisak (önvédelem) vagy a szarvasbika (hogyan csak alapos megfontolás után hozunk döntést).

Am a képi megjelenítés megfejtése soha nem lehet egyértelmű. A festők és rajzolóknak kedvüket lelték olyan „képrejtvények” megalkotásában, melyek nem sokat tettek a megfejtés megkönnyítése érdekében. A hieroglifák és emblémák sok tekintetben titokzatosak maradnak, a befogadói értelmezés számára szabad teret nyitnak. Főleg azon művészeknél, akik arra törekedtek, hogy a hagyományos megjelenítést művészi invenciójukkal tágítsák ki.

Ilyen művész volt Tiziano is, aki – mint azt Erwin Panofsky tanulmányorozatából¹⁷ tudjuk – igencsak merész képi újítást alkalmazott, amikor a *prudencia* képi megjelenítésére vállalkozott. E helyütt a mi célunk nyilván nem lehet e kép átfogó értelmezése, sőt Panofsky elemzésének összefoglalása sem. Inkább csak arra törekedhetünk, hogy e kép alapján próbáljunk a konzervativizmus kulcsfontosságú fogalma, a *prudencia*, s azon keresztül a konzervativizmusra (is) jellemző időszemlélet megértéséhez közeledni.

De valamit előre kell bocsátanunk. Tiziano érdeklődése a *prudencia* érényé iránt nem tekinthető teljesen alaptalannak. Annak a Velencének a sztárfestője ő, mely a forrongó, átalakuló, politikailag instabil 16. századi Itáliában a folytonosságot és a stabilitást jelenti. Ráadásul valószínűleg már hosszú és sikeres életút áll mögötte e kép megfestésekor. S esetében bizonyára nem pusztán a tehetség méltó elismeréséről, szakmai presztízséről van szó. Tiziano azon reneszánsz festőtípus megtestesítője, mely nem-hogy szolgaként nem viselkedik a fejedelmi udvarokban, de (művészete és magáról kialakított képe révén) képes kivívni a világi hatalmasságok elismerését, a gazdagságot és dicsőséget is. A portréfestésre szakosodott festő a kor legnagyobb és legdicsőbb uralkodóinak megrendelésére dolgozott. Patrónusai között tudhatta V. Károly és II. Fülöp spanyol uralkodókat, a franciák közül I. Ferencet és III. Pál pápát is. Vasari nem győzi sorolni azon világi vezetők és egyházi méltóságok neveit, akik mind hódolattal adóztak a mester művészete előtt.¹⁸ Azt is világossá teszi Panofsky, hogy Tiziano sikere nem a pusztán tehetség szüleménye. Egész pályafutását valamifajta gyakorlati bölcsességgel alakítja, a velenceiekre oly jellemző diplomáciai érzék vezérli, s persze egy olyan jó „pr-menedzser”, mint Petro Aretino, aki „ameddig csak tolla elért, főként a fontosabb

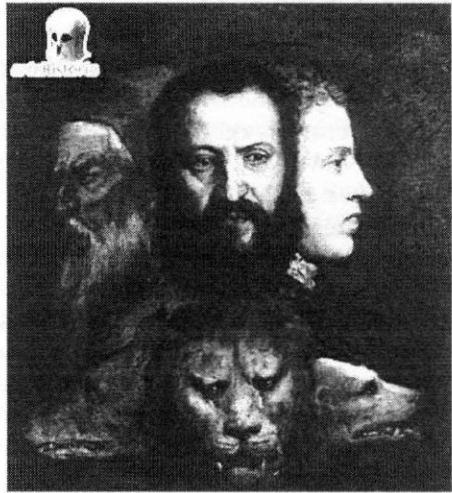
¹⁷ Panofsky először F. Saxl társszerzővel együtt közölt tanulmányt e képről: „A Late-Antique Religious Symbol in Works by Holbein and Titian” (*Burlington Magazine*, XLIX, 1926) 177. oldaltól. Ennek az írásnak kibővített, német nyelvű változata jelent meg *Hercules am Scheidewege und andere antike Bildstoffe in der neueren Kunst* című könyvében. Majd „Titian's Allegory of Prudence: A Postscript” címmel (magyar címe: „Tiziano: A Bölcsesség allegóriája. Utóirat”, in *Jelentés a vizuális művészetekben*. Tanulmányok. Budapest, 1984, Gondolat, 150–170) harmadszor is nekiveselkedett a témának. Ugyancsak érinti a témát a „Reflections on Time” című írásában, in *Problems in Titian, Mostly Iconographic* című kötetében (The Wrightsman Lectures. New York, 1969, New York University Press, 88–108).

¹⁸ Giorgio Vasari: *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete*. Ford. Zsámboki Zoltán. Budapest, 1983, Európa Könyvkiadó, 441–476, 462–463. o.

uralkodók körében, elterjesztette Tiziano hírnevét”.¹⁹ Nem csoda hát, ha Panofsky a *Prudencia* allegóriája című festményen Tiziano öregkori arcképét fedezi fel az aggastyánban.

De vessünk most már mi is egy közelebbi pillantást a képre.²⁰ A festő három emberi arcképet rendel egymás mellé (egy fiatal fiút, egy középkorú férfit és egy szakállas aggastyánt). Nyilvánvalóan adódik az értelmezés, mely e három portrét mint az emberi élet három stádiumát fogja fel, s annak bemutatását vélelmezi alkotói szándékként, hogy az emberi élet mennyire ki van szolgáltatva az idő mulandóságának. Ám a portrékat nem egyszerűen egymás mellé helyezi a festő, hanem mintegy „összeépíti” az arcképeket, mintha egy személy három arcáról lenne szó, pontosabban mintha ugyanaz a személy jelenne meg három arcával: egyszerre ifjúként, középkorúként és öregként. Feltűnő továbbá a kompozíció zárt rendje és szigorú szabályossága: a két szélső alak (az ifjú és az öreg) mintha egymás tükörképe lenne – erre utal egymással ellentétes beállításuk. Köztük, egyben a középpontban látható a középkorú férfi arcképe, így a három arc szabályos hármas kompozícióba rendeződik.

De van-e mindennek bármi köze is az idő kérdéséhez, ha eltekintünk a szereplők hangsúlyosan eltérő korától? Hogyan kapcsolódik össze a kép értelemstruktúrájában a *prudencia* fogalomköre az időbeliséggel? Az alkotói szándékot a kép fölé írt szöveg és a kép alá komponált három állatfej próbálja – bizonyos fokig egymással is verselezve – magyarázni. Kezdjük a latin nyelvű felírással. Értelme a következő: „A múlt (tapasztalatai) alapján / a jelen bölcsen cselekszik / nehogy a jövő cselekvését elakassza.” A mondat három periódusa pontosan a három fej fölé rendeződik: a múlt az aggastyán képe fölé, a jelen a középkorúé, míg a jövő az ifjúé fölé kerül. Észben tartva a kép tulajdonképpeni témáját (*prudencia*), logikusan adódik a következtetés, hogy a gyakorlati okosságot úgy jellemzi a festő, mint ami egyszerre tekint a múlt, a jelen és a jövő felé (igaz, azt is sugallja a kép, hogy ez a háromféle beállítódás más-más életkori szakaszban jellemzi pszichológiailag az embert). A kiegyensúlyozott kompozíció mintha azt jelentené: a gyakorlati okossággal rendelkező személy mindhárom idődimenzió irányába egyformán nyitott, számára egyik időszegmens sem kiemelt jelentőségű. Vagy ha mégis, e jelentőség csak a jelent illelheti meg – míg a néző felé forduló középkorú arc festésmódja hús-vér embert érzékeltet, addig az ifjú és a vén megformálása sokkal halványabb, a festő elmosódottabb, oldottabb festésmódot választ, ezáltal e figurák mintha veszítenének realitásukból. Mintha a jelenlevő jellel szemben a múlt és a jövő kevésbé bírna jelen-létel.

¹⁹ I. m., 455. o.

²⁰ Forrás: www.nationalgallery.org.uk

De nemcsak arról van szó, hogy a (tér)idő különböző szegmensei felé egyszerre, egymást kiegyensúlyozva fordul Tiziano portréhármasa. A szöveg az egymástól egyébként elforduló három arcot erőteljesen össze is köti. Mintha egyikük sem lehetne meg a másik kettő nélkül. A jelen csak a múlt alapján cselekedhet bölcsen, míg cselekvése célja az, hogy elhárítsa a jövőbeli tevékenysége elé háruló akadályokat. Panofsky szerint a három alak a három idősíkot személyesíti meg. E három arc (*persona*) egymáshoz fűződő viszonyát talán úgy magyarázhatjuk, hogy a gyakorlati bölcsességet épp a három idővektorra egyszerre fordított figyelem, vagyis egy igen komplex időszemlélet jellemzi legjobban. „Arra is ösztönzést kapunk, hogy az idő három módozatát vagy formáját kapcsoljuk össze a bölcsességgel, vagy pontosabban azzal a három lelki képességgel, melynek együttes gyakorlása a bölcsesség erényének lényege; ezek: az emlékezés (*memory*), mely a múltat felidézti és tanul belőle; az értelem (*intelligence*), mely a jelent megítéli és a jelenben cselekszik; és az előrelátás (*foresight*), mely a jövőt megérti, és megvalósítására törekszik”. Igazság szerint a prudenciával kapcsolatos segédfogalmak illetén leltára nem Tiziano saját újítása, ez már Szent Tamásnál is megvan.²¹ Ami újdonság, az az, hogy épp ezt a minden irányú időbeli éberséget emeli ki a festő, és próbálja képileg is megjeleníteni. E tekintetben is valószínű forrása Pierio Valeriano, aki 1556-ban megjelent *Hieroglyphicájában* a következőképp jellemzi a prudenciát: „nemcsak a jelent kutatja, hanem a múlton és a jövőn is gondolkodik, mintegy tükörben vizsgálva, akárcsak az orvos, aki – Hippokratész szavai szerint – mindent tud, ami van, ami volt, és ami lesz”.²² Vagyis a reneszánsz egyértelműen elkötelezi magát egy olyan fölfogás mellett, mely a gyakorlati bölcsességet épp az időhöz fűződő ilyen komplex viszonyában véli megragadni.

Ezt a komplexitást csak tovább bonyolítja Tiziano merész kompozíciós újítása: az időrendbe állított három arcnak három állatfejet feleltet meg, melyeket a három arc alatt, hasonló elrendezésben jelenít meg. Az állatarcokból összerakott háromfejű szörny szintén az idő három dimenzióját jelenti. Ezt a tézist Panofsky Macrobius *Szaturnáliájá* alapján támasztja alá, mely a *Szerapeion* híres szoborhármásának leírását adja. Tőle idézi a művészettörténész a következőket: „Az oroslán feje jelképezi a jelent, melynek helyzete a múlt és a jövő között erős és heves a jelen cselekvés révén; a múltat a farkas feje jelöli, mivel a dolgok emlékezete, mely a múlté, elnyeletett és elhurcoltatott; a hízelkedő kutya képe pedig a jövő elkövetkezését jelenti, melyről a remény, bármily ingatag legyen is, mindig hízelgő képet rajzol.”²³

Ha tehát elfogadjuk, hogy a *prudencia* fontos építőköve a konzervativizmus gondolatvilágának, s hogy a *prudencia* komplex időszemléletet, a múlt, a jelen és a jövő felé egyszerre forduló figyelmet jelent, akkor a konzervativizmus időszemléletét is árnyaltabban láthatjuk. E megvilágításban a múlt már nem áll e gondolkodásmód kizárólagos fókuszában, csupán alapként szolgál a jelen cselekvései számára, melyek viszont szintén nem öncélúak, hanem a jövő kibontakozását szolgálják.

²¹ Lásd a *Summa Theologiae* 36. kötet, 2a2ae prudentiára vonatkozó részéből a 49. kérdés (a prudentia összetevői) 1., 2. és 6. szakaszát.

²² Idézi Panofsky: i. m., 157. o.

²³ Panofsky: i. m., 189. o.

Ezt a háromdimenziós időszemléletet azonban kiegészíti egy további fontos elem a konzervativizmus gondolkodásában. Ez pedig a *kairosz* időisége, melyet a retorikai hagyomány a *kronosz* és az *aión* fogalmától megkülönböztetve használt.

III. A kairosz fogalomtörténetéből

„A *kairosz*... az a rövid, döntő pillanat, mely egy-egy fordulópontot jelöl ki az emberek életében, vagy az univerzum fejlődésében.”²⁴ Így határozza meg Panofsky az antik retorikai gondolkodás egyik kulcsfogalmát, mely a reneszánszban ismét oly fontossá vált. Egy másik szerző szerint ez „a helyes vagy alkalmas idő arra, hogy valamit megtegyenek; gyakran nevezik »jó időzítésnek« is”.²⁵ Hogy ha pedig a szinonimáit keressük, olyan, egymástól gyakran meglehetősen távol eső fogalmakra bukkanunk a klasszikus retorikaelméletben, mint „szimmetria, illőség, alkalom, megfelelő mérték, alkalmaság, tapintat, *decorum*, megfelelés, arány, gyümölcs, profit, okos mértékletesség”.²⁶ Hogy ilyen nagy a szó jelentésszórása, az is azt mutatja, hogy e fogalom jelentős pályát futott be, és sokszor sokféleképp használták az európai kultúrtörténetben.

A fogalom történetének összefoglalása helyett itt csak néhány példával szemléltethetem, miként változik jelentése és használata. Az antik aranykor költői után (Hómérosznál, Hésziodosznál és Pindarosznál is megjelenik) a pütagoreusok és a szofisták karolják fel a fogalmat, és próbálják hasznosítani saját céljaikra. A pütagoreusoknál egyértelműen a tiszta arányra, a számszerűsíthetően megfelelő mértékre utal. Rostagni ezt az elképzelést a következőképp jellemzi: „A pütagoreusok számára a bölcsesség (*szophia*) nem más, mint amit mi harmóniának nevezünk, ami etimológiailag a »harmonia« görög kifejezésével ekvivalens. Pütagorász szerint ez a fakultás szolgál a megfelelő nyelv, s minden egyén számára a megfelelő forma kiválasztására.”²⁷ Ebben az elképzelésben az egyes egyén és az a világ, amelybe beleilleszkedik, összecseng egymással, a helyes beszéd és viselkedés arányai tehát ki-ki számára eleve kívülről adóttak. Ezzel szemben álltak azok a szofisták, akik a pütagoreus szemléletnek azt a metszetét emelték ki, amely a világ dolgait kétarcúnak mutatta, s ezért az embert olyan lénynek tüntette fel, aki nehezen tud helyesen választani. E tézist kibontva a szofisták szkeptikusabbaknak bizonyulnak az emberi cselekvés és a külvilág összehangolását illetően. Szerintük az igazság (ma úgy mondanánk: objektivitás) világa és a vélemény (ma úgy mondanánk: szubjektivitás) világa nehezen egyeztethető össze. Ezért a jó szónoknak meg kell tanulnia alkalmazkodnia az adott körülményekhez, és a tárgyat úgy megközelíteni, ahogy az a mindenkori hallgatóság igényeinek megfelel. Hogy pedig mi felel meg az adott helyzetnek, azt a *kairosz* jelöli ki, ami tehát ebben az esetben valamifajta időérzékként mű-

²⁴ Erwin Panofsky: *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*. New York, 1939, Harper and Row, 1962, 171–172.

²⁵ John E. Smith: Time and Qualitative Time. In *Rhetoric and Kairos, Essays in History, Theory, and Praxis*. Szerk. Phillip Sipiora és James S. Baumlin. Albany, 2002, State University of New York Press, 46–57. o., 47. o.

²⁶ Phillip Sipiora: Introduction. The Ancient Concept of Kairos. In *Rhetoric and Kairos*, 1–22. o., 1. o.

²⁷ Augusto Rostagni: A New Chapter in the History of Rhetoric and Sophistry. Ford. Phillip Sipiora. In *Rhetoric and Kairos*, 23–45. o., 30. o.

ködik. Mintha egyfajta ihlet lenne, úgy vezet a *kairosz* a helyes megoldásra a szónokot, akinek mestersége ezért sok tekintetben a zenélésre és a költészetre emlékezteti ezeket a gondolkodókat. A rétorok képzését szolgáló nevelésnek az a célja, hogy e megkülönböztető képességet elsajátítsák a szónoktanoncok – ehhez keresztül kell menniük azon a folyamaton, amit az antikvitás a polisz polgárává nevelésnek nevezett (*politike paideia*).

Erre az alapra építkezik Platón, aki ugyan egyfelől az igazságkereső filozófia védelmében igen éles szavakkal ítéli el a retorikát, ami becsap és megtéveszt, ám másfelől a *kairosz* fogalmát védelmébe veszi. Nála nyeri el a fogalom azt a jelentését, amely az erényelmélet középpontjába állítja. A *kairosz* itt az a képesség, hogy két szélsőség között a középútra rábukkanjunk – bár e középút még sok tekintetben számszerű arányosságon alapul. Vagyis nála esztétikai ideál és etikai ideál egyszerre jelenik meg a *kairosz* fogalmában. De Platónnál ismét előtérbe kerül a *kairosz* fogalom időbeli jelentése is. A Phaidroszban olvassuk a minden másban magát kiművelő szónokról: „ha... van már érzéke a kellő pillanat iránt is, hogy mikor kell beszélnie és mikor hallgatnia, mikor kell brakhülogiát, szájalomkeltést, túlzást s más szónoki alakzatokat alkalmaznia, ha tehát ismeri már az alkalmas és alkalmatlan időpontot mindezekre: akkor szerzett igazi és tökéletes szónoki művészetet...”²⁸ Ugyancsak fontos fejlemény, hogy Platón egymás mellé helyezi, de ezáltal meg is különbözteti a véletlent (*tükhé*) és a kínálkozó alkalmat (*kairosz*): „...Isten intéz mindent, és Istennel együtt kormányozza a szerencse (*tükhé*) és az alkalom (*kairosz*) az összes emberi dolgokat”. Amihez Platón szereplője hozzáfűzi, hogy persze „az emberi szakértelemnek is hozzá kell ezekhez járulnia”.²⁹ Ez a szöveghely azért érdekes, mert a szerencse, az alkalom (és a szakértelem, amelyek együtt kormányoznak Istennel az emberi dolgokban), az állam boldogsága kérdéskör tárgyalásakor, a törvényhozásra alkalmazva merül fel. Ennyiben tehát világos, hogy a *kairosz* fogalomnak már Platónnál is megvan egy politikaelméleti jelentéshorizontja.

Az antik görög *kairosz* fogalom azután Iszokratésznál és Arisztotelésznál teljesedik ki. A mértékletesség értelmében vett *kairosz* fogalmat viszi tovább Arisztotelész, aki számára maga az erény lesz a két véglet között megtalált helyes középút. Mivel itt nem valami matematikai vagy geometriai középről van szó, a mindenkori helyes döntés meghozatala olyan egyéni választást igényel, ami leginkább a *kairosz* fogalmával közelíthető meg. Másrészt, mintegy folytatva Platónnak a Törvényekben felvetett gondolatát, a Rétorikában Arisztotelész szembeállítja a hosszas megfontolás után döntő törvényhozói munkát a bíró eseti döntéseivel, melyek a pillanat hatása alatt születnek, s ebben az értelemben kairotikus természetűek.³⁰

²⁸ Phaidrosz. Kövendi Dénes fordítása, 272a.

²⁹ Törvények. Kövendi Dénes fordítása, 709b–c.

³⁰ „...A törvényeket hosszas megfontolás után hozzák, a bírói végzéseket pedig rögtönzésszerűen, ezért nehéz az ítélkezőknek helyesen megállapítaniuk az igazságot és a hasznosat.” (Rétorika. Adamik Tamás fordítása, 1354b.) Ugyancsak a Rétorikában Arisztotelész maga is hangsúlyozza, hogy a múlt tanulságai és a jelen tapasztalatai együtt érdemesek figyelmünkre: „a törvényhozással kapcsolatban nemcsak azt hasznos tudni, hogy a múlt ismeretében melyik kormányformát tartssuk üdvönsnek, hanem azt is, milyenek vannak más népeknél...” (Rétorika, 1360a.)

A legkiterjedtebb koncepció a *kairosz* értelmezésére valószínűleg mégis Iszokratésznál található. Nem véletlenül nevezte Werner Jaeger ezt a szerzőt a humanista kultúra atyjának:³¹

Iszokratész tanítása a *phronészisz*ről (gyakorlati bölcsesség) és egyfajta pragmatikus etikáról magára Arisztotelészre is döntő hatással volt.³² Szerinte a (filozófiai alapú) retorika nem más, mint a társadalmi igazságosság keresésének folyamata. Az igazságosság pedig nem előre lefektetett szabályok szerint való, hanem mindenkor társadalmi egyezkedés eredménye. Ez az egyezkedés a retorika tárgya, s gyakorlásához gyakorlati bölcsességre van szükség. A retorikai iskolában olyan gyakorlatias beállítottságú vezetőket kell képezni, akik a *phronészisz* erényével élni tudnak. A szónoklástan ugyanis nem több, mint az alkalomnak való megfelelés (*kairosz*), a helyesen eltalált stílus és a kezelésmód eredetisége. A legfontosabb ezek közül azonban a sajátos pillanat jelentőségének felismerése. Ezért a polgár-szónoknak azt kell legjobban megtanulnia, miként tudja előnyére felhasználni az időt és a lehetőséget.

Az antik görögség után a *kairosz*ban testet öltött időfogalom a rómaiakhoz kerül át, akik, mint látni fogjuk, a *decorum* fogalomkörébe illesztik bele azt. Mivel ez a fordulat döntő jelentőségű tárgyunk szempontjából, ezzel, s a reneszánsz időszemlélettel külön foglalkozunk majd a következő, utolsó fejezetben.

Visszatérve a történeti áttekintéshez, amit még meg kell említenünk, az az a tény, hogy a Biblia nyelve is átveszi, és át is értelmezi a *kairosz* fogalmát. A pillanat jelentősége áll itt is a jelentés középpontjában: „Mindennek rendelt ideje *van*, és ideje *van* az ég alatt minden akaratnak. Ideje *van* a születésnek és ideje a meghalásnak; ideje az ültetésnek, ideje annak kiszagatásának, ami ültettetett. Ideje *van* a megölésnek és ideje a meggyógyításnak; ideje a rontásnak és ideje az építésnek. Ideje *van* a sírásnak és ideje a nevetésnek; ideje a jajgatásnak és ideje a szökdelésnek. Ideje *van* a kövek elhányásának és ideje a kövek egybegyűjtésének; ideje az ölelgetésnek és ideje az ölelgetéstől való eltávozásnak. Ideje *van* a keresésnek és ideje a vesztésnek; ideje a megőrzésnek és ideje az eldobásnak. Ideje *van* a szakgatásnak és ideje a megvarrásnak; ideje a hallgatásnak és ideje a szólásnak. Ideje *van* a szeretésnek és ideje a gyűlölésnek; ideje a hadakozásnak és ideje a békességnek.”³³ Ám fölerősödik benne egy motívum: hogy a *kairosz* az isteni idő, vagyis az elrendelt, számunkra (Isten által) adott idő, mely tehát eszkatologikus természetű – a végítélet felé mutat. Ezen a jelentéshorizonton erősödik fel a krízis gondolata is: minden emberi döntés a földi élet mulandósága és az örök élet fénytörésébe kerül, minden pillanatban a végső kérdések feszítik az embert. Hisz’ nem tudhatjuk, mikor jön el a mi időnk, amikor számot kell adnunk tetteinkről. Ezt a gondolatmenetet eleveníti föl a 20. században Paul Tillich, aki a hit kockázatosságát, dinamikáját, s benne a mindenkori pillanat kitüntettségét hangsúlyozta.³⁴ Tulajdonképpen az antikvitás szkeptikus *kairosz* fogalmát viszi tovább, amikor a *logosz* fogalommal szembeállítva tárgyalja az egzisztenciális jelentőségű kairitikus pillanatot. Míg a *logoszt* olyan

³¹ Werner Jaeger: *Paideia: The Ideals of Greek Culture*. Ford. Gilbert Highet. 3. kötet, 1944. Reprint New York, 1971, Oxford University Press, 46. o.

³² Iszokratész bemutatásánál Phillip Sipiora idézett cikkére támaszkodom: *Introduction*, főként 8–14. o.

³³ A Prédikátor Salamon Könyve, 3.1–3.8.

³⁴ Tillich vonatkozó nézeteit James K. Kinneavy tanulmánya alapján rekonstruálom: *Kairos in Classical and Modern Rhetorical Theory*, in *Rhetoric and Kairos*, 58–76. o., 63. o.

fogalmakkal írja körül, mint időtlenség, forma, törvény, sztázisz és módszer, a *kairosz* megfelelői az idő, a változás, az alkotás, a konfliktus, a végzet és az individualitás. Bár teológusként a biblia *kairosz* fogalmát használja, Tillich az emberre szabott időként értelmezi a *kairoszt*, mely az ember szabadságát, e szabadság mindenkori kockázatát, s az ember ebből fakadó méltóságát emeli ki.

IV. A *kairosz* fogalom analízise

Miután néhány epizódot villanásszerűen felelevenítettünk a *kairosz* fogalom történetéből, az alábbiakban kísérletet teszünk filozófiai elemzésére.

Először is az antik időfogalmak megkülönböztetésére van szükségünk. *Kairosz* leginkább *kronosszal* és *aiónnal* szembeállítva határozható meg. *Kronosz* a mérhető, objektív, homogén idő, mely kíméletlenül átjárja a létezőket, mulandóságra ítélve azokat. Időtartamot jelöl, a múlt időt, a maga változatlanóságában. Mérhető, számszerűsíthető, összevethető, helytől, körülménytől és személytől független. Ha geometriailag akarjuk megjeleníteni, az egyenes jelképezheti. Ezzel szemben a *kairosz* az a pillanat, mely a döntésre szolgál. Vagyis kötődik az egyes emberhez – még ha nem is szubjektív, ahogy a bergsoniánus időszemlélet diktálná – és kötődik az emberi élet épp adott körülményeihez. Pillanatszerűsége miatt nem számszerűsíthető, ezért nevezi egyik elemzője kvalitatív időnek.³⁵ Mintha megszakadna a *kronosz*-idő folytonossága, a szigorú determináció, s megnyílna az egyén előtt a lehetőségek tárháza. Bár nem szubjektív, azért az emberi cselekvésre vonatkozó, a felől értelmezett idő ez. Fogalmilag előfeltételezi az absztrakt és egyetemes érvényű *kronosz*-időt, melyet megszakít. Az itt és most konkrétságával írható le. Az egyén számára döntési és cselekvési helyzetet teremt.

Az idő harmadik antik fogalma az *aión*. Az örökkévalóság, a mindig visszatérő, újjászülető idő fogalma ez, és arra a létszférára vonatkoztatható, mely nincs mulandóságra ítélve. Fölötte áll a felosztott időnek. Bár ez is egyetemes érvényű, mégsem mérhető-számszerűsíthető. A mulandó ember számára racionálisan felfoghatatlan. Ha az egyenes jelentette *kronoszt*, és a pont *kairoszt*, akkor *aión* a saját farkába harapó kígyó, a végtelen forma: a kör. Ahogy *kairosz* feltételezi *kronoszt*, úgy feltételezi mindkettő *aiónt*, mely mindkettő számára mintegy metafizikai keretként szolgál.

Ha ily módon szembesítettük egymással a háromféle időfogalmat, akkor most lássuk részletesebben, mi jellemzi a *kairosz* kategóriát. Talán legjellemzőbb sajátossága ennek az időfogalomnak, hogy nem autonóm, önmagában működő mechanizmus, hanem emberi döntéshez és ezt követő cselekvéshez kötődik. Valaminek az ideje, nem csak úgy, önmagában pergő idő. Ez az emberihez való kötöttsége teszi, hogy nem általános érvényű. Szituációfüggő,³⁶ partikuláris, körülmények által meghatározott: esetében „a helyzet partikularitása legyőzi az elvi általánosságot.”³⁷ Mintha egymással párhuzamosan peregne megannyi idődimenzió. Minden emberi cselekvésnek, vagy emberi

³⁵ Lásd John E. Smith idézett cikkét.

³⁶ A *kairosz*-idő ilyenfajta szituációs meghatározottsága mind Platónnál, mind Arisztotelésznél megjelenik. James L. Kinneavy utal erre említett dolgozatában. *Kairos*, 67. o.

³⁷ John E. Smith: *Time*, 56–57. o.

szempontból jelentős történésnek más a saját *kairosz*-ideje, vagyis az az idő, amely megtételére vagy megtörténésére való/rendeltetett. Ez az időfogalom nem egységnyi intervallumok egymásutánja, hanem pusztán egy kétosztatú rendszer: a helyes és a helytelen idő megkülönböztetése. Valaminek a megtételére, illetve megtörténésére vagy alkalmas az idő, vagy nem.

Hogy a *kairosz* fogalom ilyen szorosan kapcsolódik egy-egy élethelyzethez, az mindazonáltal nem szubjektivitása melletti érv. Épp ellenkezőleg. Nem arról van szó, hogy a cselekvő a maga belátása szerint választja a helyes (helyesnek vélt) időt egy adott cselekvésre. Erre éppen nincs lehetősége. A dolognak van ideje: a cselekvésnek vagy történésnek – nem a személynek, aki cselekszik, vagy akivel valami történik. A személy számára a *kairosz*-idő lehetőségként adódik: ha rátalál az adott cselekvés *kairosz*-idejére, meg tudja tenni, s helyesen cselekszik, ha megteszi. Kétségtelenül ez a szubjektív aspektusa a *kairosz*-időnek: hogy lehetőséget biztosít a cselekvő számára a cselekvésre, indokolja az alkalom megszemélyesített fogalmának létrejöttét. A *kairosz* pillanatában gyakorlati bölcsesség révén az alkalom, a lehetőség megragadható. De az esély maga nem a személy által teremődik meg. Az a dolog természetéből fakad, vagyis ontológiai-lag adottként mutatkozik meg a körütekintő cselekvő számára.³⁸ „A *kairosz*ra úgy tekintenek, mint a dolgok alapvető szerkezetében rejlő ontológiai tényre”.³⁹ A fogalomnak ez az ontológiai vonatkozása feltehetőleg a pütagoreus hagyományokra vezethető vissza. E szerint az idő nem külsődleges a dolgokhoz magukhoz viszonyítva. Inkább a dolgok természete határozza meg. A *kairosz*-idő illik tárgyához, amihez rendeltetik, szemben a semlegesen mérhető idővel, mely ügyet sem vet azoknak a dolgoknak a természetére, melyek ki vannak szolgáltatva neki. De ontológiai adottsága mellett persze van személyes vonatkozása is ugyanennek a *kairosz* fogalomnak. Mint valamihez hozzárendelt idő, érintettsége azokra az ügyekre vonatkozik, melyeket valaki meg akar tenni. Ennyiben tárgyi és személyi kötődése is van: azt az időt jelzi, amikor valaki valakivel vagy valamivel valamit csakugyan megtehet.

A *kairosz*-időhöz a kezdetektől kapcsolódik egy másik elvont fogalom, mely köztudottan kulcskérdése a politikai gondolkodásnak: az igazságosság fogalma. Mondtuk, hogy a *kairosz* többek között helyes arányt, megfelelő illeszkedést jelent etimológiailag. Nos, ha a *kairosz* fogalom azt jelöli ki, ami valamihez vagy valakihez illik, akkor joggal vethető fel e fogalom viszonya az igazságossághoz, mely klasszikusan úgy határozódik meg, hogy kinek-kinek a maga igazságát kell biztosítani, anélkül, hogy közben a közös jó sérülne. Az igazságosság az elosztás helyes aránya és megfelelő pillanata. Már Pütagorasznál feltűnik a *kairosz* és a *dikaion* fogalmának összekapcsolása.⁴⁰ Platónnál pedig világosan kifejezésre jut: „az igazságosság azt követeli meg, hogy a polgárok egymás között olyan harmóniát teremtsenek meg, mely tükrözi és támogatja az államon belüli igazságos viszonyokat.”⁴¹ Az egyenletes, egyenlő vagy arányos elosztás a közös elem a *kairosz* és ezen igazságosság fogalom között. A harmónia, a megfelelés a dolog természetének és idejének.

³⁸ John E. Smith: *Time*, 47. o.

³⁹ I. m., 54. o.

⁴⁰ 1/4.

⁴¹ 1/5.

Ebben az elképzelésben, jól látszik, hogy az etikai és az esztétikai elem átfedi egymást. Ami arányos, szép és igazságos is, az megfelel a dolog természetének, vagyis illő – itt fog majd bekapcsolódni a latin *decorum* fogalom, melyre kifut e dolgozat gondolatmenete. De előtte még zárjuk le a *kairosz* fogalom és az igazságosság közötti hasonlóság kérdését. Az igazságosság, írja Rostagni, maga is egyfajta *kairosz* – amennyiben arra vonatkozik, hogy minden személynek meg kell adni azt, ami neki jár. Az igazságosság egyfelől egyenlően mér – mindenkinek egyaránt biztosítja azt, ami neki jár. De mivel mindenkinek más jár, így különböztet is. Nem mechanikusan mér (mint a kronosz-idő), hanem disztinívál, mindenkivel a neki megfelelő mércét alkalmazza (ahogy a *kairosz*-idő). Az egyik mechanisztikus és univerzális eljárás, a másik személyre és ügyre szabott. Az egyik általános igazságosság, a másik egyedi. Egy másik fogalmat bekapcsolva azt is mondhatjuk, az egyik egyetemes érvényű igazságosság, a másik méltányosságként (*epieikeia*) felfogott igazságosság. Míg az elvont igazságosság elveit alkalmazva az egyénnel szemben igazságtalanság is megeshet, az egyedi elbíráláson alapuló méltányos igazságosság mindenkit a neki megfelelő mérce szerint bírál el. Pontosabban a döntést a szituációhoz igazítva, megfelelő időzítéssel hozza meg, illeszkedve a megítélt dolog természetéhez. A *kairosz* értelemben vett igazságosság tehát az arisztotelészi jó megfontolás alapján bontakozik ki, „amely arra vonatkozik, ami hasznos és helyes mind a cél, mind a mód, mind pedig az idő tekintetében”.⁴²

V. Kairosz, decorum, prudencia

A *kairosz* fogalom analízise, és főleg ennek a konzervatív politikai gondolkodásmóddal való szoros kapcsolata csak akkor érthető meg mélyrehatóbban, ha az antik görögök elképzeléseit kiegészítjük a római retorikai hagyomány idevágó fogalomkészletével (ahonnet egyébként maga a *prudencia* fogalom is származik), és annak reneszánszkori továbbélésével és átalakulásával is. Az alábbiakban ezt az utolsó gondolati lépést kívánjuk megtenni, annak érdekében, hogy vállalásunkat, a konzervatív időszemléletnek az adott keretek között lehetséges pontosságú felvázolását betelje-síthessük.

Ha a római retorikai hagyomány szempontunk szerinti rekonstruálására törekszünk, akkor el kell fogadnunk azt a szakvéleményt, mely szerint „Cicero a *kairosz/decorum* elsődleges szószólója a római retorikai kultúrában.”⁴³ Csakúgy, mint Iszokratész, Cicero is filozófiai alapossággal mélyedt el a jó szónokkal szemben állítható elvárások elemzésében, mégpedig tudatosan törekedve arra, hogy a görög rétorok örökségét megpróbálja saját kultúrájába átültetni. Persze nem légyüres térben kezdett el tevékenykedni. Szempontunkból legnagyobb hatással a sztoicizmus lehetett rá. E hatás jelentőségét az adja, hogy a görög előzményeket követően kialakuló latin sztoicizmusban a *kairosz* fogalma fontos szerephez jut, s jelentése is bővül, árnyaltabbá válik, azáltal, hogy hozzákapcsolódik a *prepon* (illendőség, helyénvalóság) fogalma. „Ebben az áruhában a *kairosz* domináns fogalommá válik mind Cicero retorikájában, mind pedig etikájá-

⁴² *Nikomakhoszi etika*, 1142b.

⁴³ Sipióra: *Introduction*, 16. o.

ban.”⁴⁴ Nem mellékes tény, hogy retorika és etika átfedésbe kerül a latin szónoknál. Ez ugyanis nemcsak azzal az eredménnyel járt, hogy csakúgy, mint az antik görög hagyományban (például Iszokratésznál), a (római) polgári nevelésnek is fontos része lesz a retorika, mely az egész ember formálásának eszköze a cicerói hagyományban, hanem kihatása lesz az egész keresztény európai kultúrára is – különösképp a reneszánsz humanizmus újraértelmezésében. A latin humanista neveléseszmény, mely Cicero retorikai ideáljából bontakozik ki, azt a célt szolgálta, hogy „képesse tegye az embert a politikai és etikai igazságok oly meggyőző kommunikálására, amely lehetőséget teremt a társadalom reformálására és civilizálására”.⁴⁵ Ez úgy válik lehetségessé, hogy Cicero elmélete a beszédmódot és a cselekvést egymásra vetíti: a jó beszéd és a helyes cselekvés egymással strukturálisan megegyezik. Az összekapcsolást megkönnyítette, hogy ő a retorikai beszédhelyzetet performatív cselekvési helyzetként értelmezte: a szónok nyelvi és más kommunikációs eszközökkel közvetlenül tud cselekvést indukálni, ennyiben maga is cselekszik. Ahhoz, hogy tényleges hatást tudjon kiváltani (a nyelv művészi szintű ismeretén túl) elsősorban arra van szüksége, hogy képesse váljon a mindenkor beszédhelyzet felismerésére és azonosítására, hogy a megfelelő nyelvi stratégiát kiválaszthassa, s a kínálkozó lehetőséget (*occasio*) megragadhassa. A helyénvaló beszéd a jól időzített beszéd – erre utal Cicero példája, melyben az épp hadvezérként Periklészszel beszélgető Szophoklész illetlen (oda nem illő) megjegyzést tesz egy arra sétáló szép ifjúra. Nem véletlen az athéni példa: a *prepon* (illőség) fogalma a görög retorikában is fontos téma volt, elég csak Arisztotelész *Retorikájára* utalnunk.⁴⁶ Itt Arisztotelész úgy határozza meg az illő stílust, hogy az „arányos a tárggyal”.⁴⁷ Aki megsérti az illőséget azáltal, hogy túlságosan is költőien fejezi ki magát, nevetségessé válik, ha bőbeszédűen, homályossá. Minden stílus eszköz lehet odaillő, ekkor helyesen megválogatott (*kairosz*), de lehet oda nem illő is (*akairosz*).⁴⁸

Ezt a gondolatmenetet viszi tovább Cicero, amikor a *prepon* és a *decorum* közti kapcsolatot részletezi. Erre legnyilvánvalóbban A szónokban kerül sor. Itt az ékesszólás fel-tételéül egyenest a bölcsességet (*sapientia*) szabja, mert e nélkül, csakúgy, mint az életben, a szónoki beszédben sem vesszük észre, mi az illő. Ezt (tudniillik az illőt) „a görögök *preponnak* (illendő) nevezik; nos, mi mondjuk csak *decorumnak* (helyénvaló, szép, díszes).” Hogy mit ért Cicero e fogalompáron? A következő magyarázattal szolgál: „a beszéd minden egyes részletében, akár csak az életben, tekintetbe kell vennünk, mi a helyénvaló. Ez magától a szóban forgó ügytől függ s a szereplőktől: azoktól, akik beszélnek és azoktól, akik hallgatják őket.” S még pontosabban: „a „helyénvaló” pedig alkalmazkodást, idomulást (*aptum*) [jelöl] az időponthoz és a személyekhez; leggyakrabban tetteinkre érvényes ez, de szavainkra éppen úgy, sőt még arckifejezésünkre,

⁴⁴ Kinneavy, James L.: Kairos: A Neglected Concept in Classical Rhetoric. In *Rhetoric and Praxis: The Contribution of Classical Rhetoric to Practical Reasoning*. Szerk. Jean Dietz Moss. Washington DC, 1986, The Catholic University of America Press, 79–105. 82. o.

⁴⁵ Daniel Javitch: *Poetry and Courtliness in Renaissance England*. Princeton, Princeton University Press, 139. o.

⁴⁶ Lásd például a III. könyv 2. és 7. fejezetét.

⁴⁷ *Rétorika*, 1408a.

⁴⁸ 1408b, lásd erről James E. Kinneavy: Kairos in Classical and Modern Rhetorical Theory, in *Rhetoric and Kairos*, 58–76. o., 72. o.

taglejtésünkre, viselkedésünkre is”.⁴⁹ Vagyis az odaillőség egyik legfontosabb tesztje épp az időbeli megfelelés (*kairosz*), mely közvetlenül kapcsolódik a tárgyi és személyi körülményeknek való megfeleléshez, aminek biztosítása a *prudencia* feladatkörébe tartozik. Ezt az összefüggést *decorum*, *kairosz* és *prudencia* között egy másik helyen is elemzi Cicero. A kötelességek egyik fejezetében „cselekedeteink rendjéről”⁵⁰ és „az alkalmas időpontokról” beszél.⁵¹ Az ezeket a kérdéseket tárgyaló tudomány célja a rend megtartása.⁵² A sztoikusokra hivatkozva ezt az alkalmosszerűséget a következőképp határozza meg: „az a képesség, hogy tetteinket és szavainkat a megfelelő helyen tudjuk használni”. Ezután a következőképp folytatja: „a cselekvés helyén pedig az alkalmas időpontot értik. A cselekvés megfelelő időpontja görögül *eukairia*, latinul *occasio*, alkalom. Így a *modestiát*, az alkalmosszerűséget – mint mondtam – a megfelelő, a cselekvésre alkalmas körülmények tudományaként értelmezzük.” S ráadásként még hozzáfűzi: „Ez azonban az okosság (*prudencia*) meghatározása is lehet, amelyről első helyen szóltam, mégis itt az alkalmosszerűséget (*moderatione*), a mértéktartást (*temperantia*) és az ehhez hasonló erényeket vizsgáljuk.”⁵³

Cicerónál tehát együtt van már az a fogalombokor, mely a konzervatív időszakelméletet meghatározza: *prudencia*, *kairosz* és *decorum*. Lássuk ezek után, hogy fejleszti tovább ezt az elgondolást a reneszánsz morál és politikai filozófiája. A humanista retorika igen nagy lendülettel karolta fel a *kairosz* fogalmával körülhatárolt időszakelméletet, mivel az emberi cselekvés mint etikai és politikai probléma is erősen foglalkoztatta, s a cselekvéseméletben jól hasznosíthatónak tűnt ez az elgondolás. Mivel a reneszánsz a középkori filozófia meghaladására törekedett, nyilvánvaló, hogy a szigorúan doktriner középkori erkölcsfilozófia helyett a sokkal rugalmasabbnak tetsző antik retorikai hagyományhoz fordult, mely a cselekvést nem normatíven, hanem a maga partikularitásában próbálta értelmezni, s így rugalmasabbak tűnt. Így szükségszerűen terelődött a figyelem ismét a cselekvés időzítésének kérdésére, mint ami a helyes cselekvés egyik legfontosabb tesztje lehet, ha nincsenek könnyen elérhető egyetemes értékmérők.

Az időzítés kérdése azért is tűnt kulcskérdésnek, mert a hagyományos keresztény humanista erkölcsstanok nem tudtak számot adni a szerencse (*fortuna*) működéséről, az emberi életben betöltött szerepéről. A szerencsével kapcsolatos legfontosabb nézet az volt, hogy forgandó. Vagyis még annak is van mitől félnie, aki pillanatnyilag szerencsésnek tudhatja magát. Fortuna kereke az idő múlásával szükségszerűen fordul, akik fenn voltak, alábuknak, szerencséjük balszerencsébe fordul – igaz, hogy a balszerencséseknek meg reményük van a felkapaszkodásra. A szerencse forgandósága összekapcsolódott egy általános hanyatlásemélettel: az ember szerencsecsillaga előbb utóbb szükségszerűen lehanyatlik, az idő múlásával az ember egyéni és közösségi sorsa is szükségszerűen lefelé ível.

A szerencse önkényes regnálásával szemben intézett kihívást a *prudencia* humanista tanítása. E tanítás szerint a szerencse igen is hajlítható az emberi akarat által, ha ké-

⁴⁹ A Cicero-idézetek forrása: *A szónok*. Ford. Kárpáty Csilla. 21–22. szakasz.

⁵⁰ A *kötelességek* Havas-féle fordításán módosítottam. Nála rend helyett sorrend szerepelt, ami beszűkítette a szöveg jelentését.

⁵¹ A *kötelességek*. Ford. Havas László. 40. szakasz.

⁵² Itt kerül először elő dolgozatunkban a *conservatio* szó (*in qua intellegitur ordinis conservatio*), jelczve, hogy közeledünk az általunk feltett kérdés megoldásához.

⁵³ Az idézetek mind A *kötelességek* 40. szakaszából valók.

pések vagyunk megragadni azokat a lehetőségeket, melyeket a sors megad számunkra. Az alkalom (*kairosz, occasio*) mindenki számára megadatik, és az okos élni is tud vele. Ehhez arra van szükség, hogy türelemmel kivárjuk, és képesek legyünk a megfelelő időben megragadni. A semleges csordogáló idő (*tempus*) olykor túlcsap medrén, és teret nyit az emberi cselekvés számára. Ilyenkor következik be a krízis, az a döntéskényszer, amikor a megfelelő döntést meg kell hozni. Hogy erre képessé váljon valaki, idő- vagy tempóérzékre van szüksége, figyelemre és ráhangolódásra, folyamatos és finom követőmozgásra, alkalmazkodóképességre. Az alkalom megragadásának pillanatát felismerve pedig – ma így mondanánk – kreativitásra, improvizációs képességre. A korabeli erkölctanok többek között az angol *wit* (elmésség, szellemesség) és az olasz *sprezzatura* (fesztelenség, elegancia, könnyedség) fogalmával jelölték ezt a helyzetfelismerő és reagálóképességet.⁵⁴ Ha viszont a megfelelő pillanatban nem születik meg a megfelelő döntés, és az nem ölt testet az illő cselekvésben (vagy beszédben), akkor az alkalom elszáll, és többé már nem hozható vissza. Ha sikerül bölcsen (vagy inkább okosan) élni vele, akkor úrrá lehetünk a szerencse fölött.

Prudencia és *fortuna* küzdelmének van egy agresszívabb és egy harmónikusabb koreográfiája. Az agresszívabb megközelítésmód legismertebb képviselője természetesen Machiavelli, aki a szerencse ellen nem pusztán az okosságot, hanem a harci erényt is bevetendőnek tartja. Leírásában a szerencse csalfa és csélcsap nőszemély, akitől a szerelmet erőszakkal kell megszerezni. Ám Machiavelli egy szkeptikusabb antik hagyomány képviselője, mint amilyen az arisztotelészi–cicerói örökség. Az erőszak alkalmazása ugyanis sebet ejt a helyes beszéd vagy cselekvés esztétikai ideálján. Mint utaltunk rá, Platón óta a morálisan jó döntés esztétikailag is szép. A közös a két nézőpontban a harmónia igénye. A ciceroniánus *decorum* is egyszerre képvisel egy esztétikai, egy morális és egy politikai eszményt, melyet a rend fogalmával jelölhetünk.⁵⁵ A *decorum* fogalmának esztétikai vetülete a kecsesség, bájosság és fesztelenség, erkölcsi vonatkozása a mértékletesség, politikai jelentése pedig a társadalom rendjének megtartása, az együttműködés és társiaság szellemében, a köz javáért együttműködve. Másrészt ez a rendeszmény egy időbeli mércével is összekapcsolódik: a rend az időbeli illés, alkalmasság jelentésében is értelmezendő.⁵⁶

Persze ha minden ilyen szépen összecseng, abban van valami gyanús. Mintha a platóni ideális államról beszélne. Pedig a reneszánsz morális-politikai tanítása nem Isten országáról, hanem a nagyon is földi emberek által alkotott evilági hatalomról szól. Ezért a helyzet törekenysége, az egyensúly billenékenysége is fontos részét képezi e tanításnak. Az államot olyan dinamikus egységként értelmezi e hagyomány, melyben egy centripetális és egy centrifugális erő egyszerre hat, s a politikai vezetésnek e hatá-

⁵⁴ Erről lásd James S. Baumlin tanulmányát: Ciceroian Decorum and the Temporalities of Renaissance Rhetoric, in *Rhetoric and Kairos*, 138–164. A szerző itt a *wit* fogalmát Donne vagy Dryden nevéhez köti, míg a *sprezzaturát* Castiglionének tulajdonítja. A *decorum* témával kapcsolatban nagyban támaszkodtunk e tanulmányra.

⁵⁵ A köteleességekben a „*decorumot* összefoglaló esztétikai, morális és politikai ideálként” mutatja fel Cicero. Walter Beale: *Decorum*. Szócikk, *Encyclopedia of Rhetoric and Composition: Communication from Ancient Times to the Information Age*. Szerk. Theresa Enos. New York, 1996, Garland, 168–169. o., 169. o. Idézi Baumlin: *Ciceronian*, 142. o.

⁵⁶ „an ethics of decorum is necessarily an ethics of time”. James S. Baumlin: *Ciceronian*, 145. o.

sok egyensúlyát kell megtartania (*conservatio*). A *decorum* két összetevője ugyanis a *prepon* és a *kairosz*.⁵⁷ Az illőség, alkalmasság követelménye stabilizáló tényező – a *status quo* védelmét jelenti. Ez az, ami a múlt felé irányítja a politikus figyelmét: amit örököltünk, az már bizonyítottan működőképességét, a mi feladatunk annak megőrzése, a hozzá illeszkedő politika folytatása. Ezzel szemben a *kairosz* a változás, változtatás lehetőségét kínálja. Ez a dinamikus princípium, ami lehetővé teszi a rendszer alakítását, módosítását, az új és új kihívásoknak való megfeleltetését. A *kairosz* egyben a stabilitás megmerevedésbe való átfordulásának is korlátja, a kiszikkadás, a dogmatikussá válás el-lenszere. A *kairosz* az, ami egyben a jövőre irányítja a figyelmet. Ha a kínálkozó lehetőségekkel élni akarunk, akkor előre kell tekintenünk, a jövőt kell kutatnunk, hogy időben felismerjük, mikor nyílik a cselekvés számára tér, akkor viszont gyorsan kell reagálnunk. A képi hagyomány a Janus-arcú alakkal az okosság azon törekvését ábrázolja, hogy egyszerre forduljon a múlt és a jövő felé, ahogyan Comenius is ábrázolja a prudenciát *Orbis Sensualium Pictus*ának egyik emblémáján (a könnyebb érthetőség kedvéért és sajátos képi pedagógiájának megfelelően szövegesen is kifejtve a kép jelentését).⁵⁸

(224)

Prudence,

CX.

Prudentia.

Prudence, 1. looketh upon all things as a Serpent, 2. and doeth, speaketh, or thinketh nothing in vain. She looks backward, 3. as into a looking glass, 4. to things past; and seeth before her, 5. as with a Perspective glass, 7. things to come, or the end, 6. and so she perceiveth

Prudentia, 1. omnia circumspicit, ut Serpens, 2. nihilq; agit, loquitur, & cogitat in casum. Respicit, 3. tanquam in Speculum, 4. ad Præterita; & prospicit, 5. tanquam Telescopio, 7. Futura. (see Fines: 6. 11.)

what

(225)

what she hath done, and what remaineth to be done.

She proposeth an Honest, Profitable, done, and withal, if it may be a pleasant End to her actions.

Having respect to the End, she taketh out Means, as a Way, 8.

It leadeth to the end; but such as are certain and easie, and sooner rather than more, lest any thing should hinder. (unity, 9.)

She watcheth Oppor-tunity (which having a bushy forehead, 10. & being bald-pated, 11. and moreover having wings, 12. doth quickly slip away) and catcheth it.

She goeth on her way warily, for fear she should stumble or go amiss,

quid egerit, & quid agendum re-ster.

Actionibus suis præfigit Scopum, Honestum, Utilem, suumq; si fieri potest, jucundum.

Fine prospecto, dispicit Media, seu Viam, 8. quæ ducit ad Finem, sed certa & facilia, pauciora pavidis quam plurima: ne quid impediat.

Occasioni 9. (quæ, Fronte capillata, 10 sed Vertex calva, 11 adhuc alata, 12 facile elabietur) attendit, eamque captat. In via pergit caute (providè) ne impingat aut aberret.

Q

Di-

⁵⁷ „Említettem, hogy a cicerói *decorum* a *kairosz* és a *prepon* szintézise.” I. m., 159. o.

⁵⁸ Az embléma a következő internetes címen férhető hozzá: <http://www.uned.es/manesvirtual/Historia/Comenius/OPictus/Pictus113.jpg>, az 1659-es angol–latin kétnyelvű kiadásból. Eredetije németül és latinul jelent meg egy évvel korábban. Letöltve 2006. augusztus 2.

Prudencia itt is Janus-arcú. Egyik arca visszafelé tekint – egy tükörbe, hogy az elmúlt dolgokat felidézze. Másik arca előre néz, a nemrég feltalált optikai segédeszköz, a teleszkóp segítségével, hogy az eljövendő dolgokat felfedezze. Ebbe az irányba tekintve a nőalak a menekülő alkalmat pillantja meg, melyet azon mód meg is ragad.

Ez a múlt és a jövő felé egyszerre forduló figyelem teszi lehetővé a prudens uralkodó számára a jelenben való alkalmas (ma úgy mondanánk: adekvát) döntést és cselekvést. Márpedig e képesség (vagy erény) nélkül nem lehetséges a rend és ezen keresztül a köz javának és a hatalomnak a megőrzése.⁵⁹

Befejezés

E dolgozatban megpróbáltuk áttekinteni a konzervativizmus idővel kapcsolatos elképzeléseinek egy mélyebb rétegét, mely túllép azon leegyszerűsítő, etimologizáló értelemezésen, mely szerint a konzervativizmus kimerül a múlt dicsőítésében, vagyis maradiság. Kiindulópontunk az antik kairosz fogalom volt. Mint utaltunk rá, ennek jelentését körülbelül a cselekvésre megfelelő időként szokták meghatározni. Amellett érveltünk, hogy ez az időszemlélet az európai hagyományban jól illeszkedett a prudencia fogalmával meghatározható arisztotelianus–cicerói politikai cselekvésemlethez, és annak központi kategóriájához, a gyakorlati okossághoz. Tiziano képe alapján rekonstruáltuk a pillanat művészeteként értett kairosz alapú phronésisz/prudencia koncepció következményeit az okos embernek az idődimenziókhöz fűződő viszonyában, utalva rá, hogy múlt, jelen és jövő irányába egyszerre fordul fürkész figyelemmel a Tiziano prudens embere. Végül a helyes cselekvés idejének (kairosz) és gondolkodásmódjának (prudencia) fogalmait a decorum/prepon (az illő, az alkalmas) koncepciójához illesztettük, s ezzel a gondolkodásmód antik összefüggésének számunkra szükséges komponenseit nagy vonalakban felidéztük. Mindezt azzal a szándékkal, hogy megmutassuk a konzervatív szemlélet mögött végső soron egy cicerói humanizmus-koncepció rejtőzik, melyet csak árnyal, de nem határoz meg időszemléletében sem teljesen a cicerói tradicionalizmus.

Ha e gondolatmenet elfogadhatónak tűnik, az azzal kecsegtet, hogy beláthatjuk, a modernitásra jellemzőnek mondott éles politikai opposzió a múltba révedő ásatag konzervativizmus és a jövőorientált baloldaliság között hamis. Legalábbis a pólus egyik fele, a konzervativizmus időszemlélete a vélelmezettnél sokkal bonyolultabb és árnyaltabb.

⁵⁹ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a kairosz-idő egy radikálisabb értelmezése már eltávolította a konzervatív perspektívától. Eszerint a *kairosz* olyan lehetőséget nyújt, amely a múlt, a hagyományok lerombolásának esélyét kínálja. Egy ilyen radikális értelmezést olvasnak ki egyesek például Gorgiász tanításából, aki az antik szkepszis más képviselőivel együtt a *kairoszban* tetet öltő irracionális és pusztító erőt hangsúlyozza. E szerint az áthagyományozott tanulságok megbízhatatlanok, nem teszik lehetővé a spontán reakciót és az újdonság érvényesülését. A *kairoszra* azért van szükség, hogy lehetővé váljon a spontaneitás és az esélyre való radikális nyitottság. Lásd erről Amélie Frost Benedikt: On Doing the Right Thing at the Right Time, in *Rhetoric and Kairos*, 226–236. o., 229. o.

Horkay Hörcher Ferenc

Az ELTE-n szerzett magyar–angol–esztétika szakos diplomát, majd Oxfordban politikai filozófiát és Brüsszelben jogfilozófiát tanult. A Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and the Social Sciences vendégkutatója. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Esztétika Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. Kutatási területe a skót felvilágosodás, a koramodern eszmetörténet, a felvilágosodás esztetikája, a közösségelvű és a konzervatív politikai gondolkodás. Legutóbbi könyve: *A gentleman születése és hanyatlása. Válogatott eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, 2006, Helikon.

E-mail: horcher@btk.ppke.hu

Faragó Péter

Nagy Elmélet helyett

Az információs társadalom dimenziói

Gondolat/Infonia

Budapest, 2006, 293 oldal.

Szerkesztette: Balogh Gábor

A kötet szerkesztője munkája során a 2000 és 2005 között született magyar információs (társadalom-) elméletek között válogatott, melynek eredményeként szinte egyetlen olyan tanulmány sem olvasható a könyvben, ami korábban ne jelent volna meg máshol. A szándék – a látszattal ellentétben – nem teljesen indokolatlan, hiszen az utóbbi néhány év „termésének” legjavát egy kötetben közreadni hagyományos szerkesztői cél. Ugyanakkor kétséges, hogy a téma szerelmesei áldoznak-e egy olyan kötetre, melynek legjobb tanulmányait korábban már máshol olvashatták.

A mintegy tizenöt tanulmány hét szerző munkája. Maga a szerkesztő, Balogh Gábor hat tanulmányt jegyez, írásai a kötet közel egyharmadát teszik ki. Ezt látva joggal merül fel az olvasóban a kérdés, hogy a szerzői termékenység miatt nem hatott bátorítólag a szerkesztőre, hogy önálló kötetet rukkoljon elő. Erre a kérdésre meggyőző választ azonban csak a tanulmányok áttekintése után kaphatunk.

Már a szerkesztői bevezetőben merész kijelentésekbe ütközhet az olvasó: „Amiben egyetértés látszik körvonalazódni: túljutottunk az ipari fejlődés régi formáin, és a társadalmi változások új társadalomképét vetítik (sic!) elénk, amelyben két elem, az információs és a tudás folyton visszatér.” (11. o.) Ha egy pillanatra túl próbálunk lépni a mondat nyelvtani kuszaságain, akkor is csak nehezen fogadhatjuk el tényként, hogy már túljutottunk az ipari fejlődés régi formáin, hiszen például maga az informatika is gerjeszti az ipari kapacitások növekedését, ahol hétről hétre gyártják az újabbnál újabb berendezéseket, eszközöket, hogy azokkal egyszerre csillapítsák és gerjesszék a fogyasztók szünni nem akaró étvágját. A Daniel Bell írásain felcseperedett és az IT paradigmában gondolkodók számára persze ez a kijelentés évtizedek óta alapelv, így e szemléletet aligha róhatjuk fel a szerző hibájaként.

Ugyancsak merész vállalkozás az individuum korszakolásának kísérlete: a szerkesztő nagyvonalúan osztja fel az egyén genealógiáját három (történelmi?) korszakra. E hármas felosztás eredményeként születik meg a „származási korszak – ipari korszak – infokommunikációs korszak” tagoláshoz tartozó „*ens affiliatum – individuum – homo informaticus*” varázsszavakkal leírt fejlődési sor – vagyis az olvasó számára úgy tűnik, hogy egyfajta evolúciós antropológiai modellről van szó. Az első időszak emberét a csoporthoz való tartozás, a rokonsági rendszer állandó kötődési kényszere, a másodikat már az attól való elszakadási törekvés, az individualizáció, míg a ma emberét a hálózati közösséghez tartozás kommunikációs kényszere jellemzi. Világosan kell látnunk az effajta szűk keresztmetszetű történelemszemlélet hátulütőit: ez a determinált ember- és társadalomkép olyan mértékben általános, hogy önmagában egyetlen individuumra és társadalomra sem alkalmazható, míg együttes jelenlétük (ti. a közösség, az egyén és a közösségi kapcsolatok párhuzamossága) már sokkal inkább sajátja bármely társadalomtörténeti kontextusnak.

Balogh két további gondolatával az egydimenziós ember képét eleveníti fel: „Az infokommunikációs korszak alanyának dimenziói tárgyi jellegűek, nincsenek hagyományos intim szférái. [...] Az információs társadalom alanyának információját a hálózatok működtetői (tartalomszolgáltatók) generálják.” (17–18. o.) Ezek a megjegyzések talán helyt kaphatnak valamely futurológiai munkában, de egy *state-of-the-art* típusú megközelítésbe aligha férnek bele. A ma embere olyan nagy mennyiségű információs csatorna közül választhat, amelyek között a tartalomszolgáltatók ugyan jelentős, de mindenképpen csak egy alternatívát jelentenek, így ezek túlértékelése éppúgy téves, mint az intim szféra leépülését deklaráló kijelentés. A telekommunikációs eszközök segítségével egyelőre nem leépült az intim szféra, csupán új *on-line* intimitási területekkel egészült ki. Ugyancsak vitatható következtetést olvashatunk a bevezető zárógondolatoként: „Alkotottságán keresztül nyer a mesterséges és a mesterségesen keresztül az információs társadalom ontológiai megerősítést. Ezért a mesterséges az információs társadalom kitüntetett vagy elsődleges dimenziójának minősül.” (21. o.) Az artefaktumok szerepének túlértékelése szintén jól ismert vonása a paradigmának. Képviselői rendszeresen szem elől tévesztik, hogy az emberiség egész társadalomtörténetét végigkíséri a műtermékek feltalálása és/vagy megtalálása, a környezet átalakítása: a pattintott kőtől a számszerfjón át a gőzgépig és a nyomdagépig. Műtermékeket alkotunk, átalakítjuk (elpusztítjuk) környezetünket, hogy saját életünket könnyebbé, komfortosabbá, végeredményben pedig boldogabbá tegyük – nincs ebben semmi újdonság.

A kötetben szereplő tanulmányok egy része vizionálja és tevőleg támogatja valamely nagy info-kommunikációs társadalomelmélet kialakulását, mások megpróbálnak szerényebb, mégis szofisztikáltabb céloknak megfelelni. Az első csoportba tartozik Csorba József írása is, amely az információs tudományok kialakulását valamely „*grand theory*” előhangjaként próbálja meg feltárni. Miközben nagy vonalakban bemutatja a háború utáni információs és informatikai fejlesztések nagyobb fordulatait, igen optimistán kijelenti, hogy már az 1980-as évek óta úton vagyunk a „nagyelmélet” felé. Csorba történeti munkájával, definíciós kísérleteivel valóban hozzátesz az info-kommunikációs társadalomelméletekhez, mégis adódik a kérdés: hol van a „nagyelméletünk”, ha már vagy negyed évszázada úton vagyunk felé. A különböző tudományterületek információkezelésének metatudománya még nem alakult ki, s lehet, hogy ehhez a paradigmában rejlő csapdák is nagymértékben hozzájárultak. A már említetteken túl az egyik ilyen csapda az „ipari termelés” és az „információs termelés” merev szétválasztásának alapelve, s ehhez kapcsolódóan a hagyományos munkaerő és az információs munkaerő mesterséges szétválasztása. Az információs munkaerő nagyon sok esetben informatizált hagyományos munkaerőt jelent, például egy autószerelő esetében, akinek hagyományos feladatai legfeljebb kiegészültek információs, informatikai feladatokkal is. Mint arra már utaltam: amíg az információs és az ipari termelés kéz a kézben jár, és a hagyományos termelés kiegészül információs és informatikai termeléssel, addig aligha beszélhetünk paradigmatisztikus változásról. A szolgáltatások terén egyébként már sokkal jelentősebb a különbség, sajnálatos módon azonban a tanulmányok egyike sem foglalkozik mélyrehatóan ezzel a területtel.

Csorba írásának legmerészebb része az, ahol az információfeldolgozás folyamatát mutatja be, „A fizikai és intellektuális készségek és a hozzáadottérték-tartalom(sic!)

modellezése a szuperintelligenciák felé” alcímmel. A paradigmában kedvelt egydimenziós modellben az „információ à adat à ismeret à tudás à intelligencia à Q-I à Q-II à Q-III” kronológiát követve jutunk el az 1900-as évektől 2100-ig, a szuperintelligenciák hármasságáig. Ha megpróbáljuk értelmezni az ábrához kapcsolódó – első pillantásra meghökkentő – magyarázatot, akkor kiderül, hogy a szerző „az emberi-intellektuális információfeldolgozási készségek fejlődéséről” (42–43. o.) kíván beszélni. Ekkor azonban még jobban megijedünk, és arra gondolunk, hogy mondjuk az ókori görögök „szuperintelligenciája” mit szólna az effajta alapvetésekhez.

Fülöp Gézának az információs forradalommal foglalkozó írása az 1950-es évek közepét tekinti fordulópontnak. Az ő írására is a paradigma revolúciós hangvétele jellemző, így kijelentései nem kevésbé sarkosak: „Az ipari forradalom fő erőforrásai az energia (az energiahordozók) és a nyersanyagok voltak. Napjainkban az információ válik a legfontosabb stratégiai erőforrássá.” (46. o.) Ha csak az utóbbi időszakról kórolaj-, gáz- és acélipari nyersanyagválságaira gondolunk, aligha lehet kétséges, hogy a hagyományos stratégiai erőforrások szerepét aligha veszi át az információ, noha az utóbbi jelentősége, valamint megszerzésének, tárolásának, forgalmának és piaci szerepének körülményei jelentősen megváltoztak. Nem ismerünk egyetlen olyan országot sem, amely információs adatbázisok birtoklásától vált volna hatalmi tényezővé, de a hagyományos erőforrások megszerzéséért folyó szimbolikus és konkrét háborúknak még ma is nap mint nap tanúi vagyunk. A szerző mellett szól, hogy írásában időnként a kritikai oldal felé is tekint, amikor például B. Cronint idézi: „Az információ hozzájárulása a sikeres gazdasági működéshez nem lehet kérdéses, de ez nem jelenti még azt, hogy az információ a fejlett gazdaságok elsődleges terméke lett. Az információn alapuló gazdaságok felé tart a világ, de messze van attól, hogy a gazdasági jólét teljes mértékben az információs áruk és szolgáltatások termelésétől, értékelésétől, külkereskedelmétől függjön. Végtére is az ember nem élhet meg pusztán információból.” (47. o.)

Fülöp a *whig* történetírás hagyományait eleveníti fel, amikor az információtechnológia históriáját annak sikertörténeteinek keresztül mutatja be. Kissé aggályosnak tűnik ebből a részből az ipari forradalom „teremtényeinek” és az információs forradalom vívmányainak időarányos, párhuzamos összehasonlítása. Az információs alaptechnológia és a hálózatok változása, terjedése nyilvánvalóan sokkal rövidebb idő alatt ment, illetve megy végbe, mint ameddig a gőzgépektől az első gépkocsik megjelenéséig terjedő időszak tartott: kérdés csak az, hogy a számítógépek generációváltásai ugyanolyan minőségű változásokként definiálhatók-e, mint az ipari forradalom gépeitől a 20. század közlekedési eszközeiig vezető fejlődés. A változás sebességének oka valószínűleg a technika jellegében keresendő, és nem úgy tűnik, mint ha a gépjárművek fejlesztésében ma gyorsabb ütemben haladnánk, mint korábban. Az információs technológiai eszközök ipari méretű termelése, a termékek gyors elavulása, új termékek állandó megjelenése ugyancsak igen érdekes terület, ám kevés erre vonatkozó gondolatot találunk a tanulmányokban. A ma technológiai még be sem érnek, meg sem találják technikai-társadalmi helyüket, s máris új kísérletek, új irányok váltják fel őket. Információs technológia és „hagyományos” technológia egymással szimbiózisban élő területek, de más és más mérnöki, gazdasági és piaci törvények vonatkoznak rájuk.

A paradigmától való üdítő távolságtartás jellemzi Farkas János két, 2000-ből és 2001-ből származó írását, melyek aktualitása mit sem változott. Farkas, aki a hazai tudományszociológia doajenje, a tudomány, a tudás, a társadalom és az informatika kapcsolatát vizsgálja. Álláspontja szerint a termelésben (a tőke létrejöttének és növekedésének folyamatában) a tudományos-innovációs tudás hagyományosan többé-kevésbé zárt rendszerét megtermékenyíti a mindennapi tudás, vagy még pontosabban fogalmazva: a tudás úgy általában. „A lényeg viszont az, hogy az innovációs folyamatban felértékelődik az ismeretek, az absztrakciók, a szimbólumok, a jeltermelés és a jelek jelentésének a szerepe. Az innováció tehát mintegy keretet ad az információ és a tudás működésének.” (99. o.) A mindennapi tudás szerepe felértékelődött az innovációban: soha ennyi messziről is jól látható társadalmi hatás nem érte még a tudományt. „A technika voltaképpen maga is társadalom, és a társadalmat technikai eszközei nélkül soha nem lehet megérteni.” (107. o.) Kétséges viszont Farkas János azon kijelentése, miszerint a tudásnak ebben az új szakaszában „az önmagáért való tudás helyébe a »cselekvő tudás« vagy »tudáscselekvés« (*action of knowledge*) lép” (109. o.). A tudás és az innováció szimbiotikus kapcsolatából még nem következik, hogy a mindennapi tudás jelentős része, vagy akár a tudományos tudásé ne rekedne meg az önmagáért való tudás szintjén. Persze vitatható, hogy egyáltalán létezik-e önmagáért való tudás, mivel valamely tudás alkalmazhatósága, jövőbeni „hasznosíthatósága” mindig *nyitott* (*open-ended*).

Ellentétben a kötetben található legtöbb írással, Farkas János írásában a tudás, az információ és az adat nemcsak mint eszköz, mint termelőerő jelenik meg, hanem „produktumként, terméként és áruként is egyre inkább jelen van: az új információs technikai iparok maguk is információ-előállító eszközök.” (112. o.) Az áru típusú, szolgáltatott tudás azonban nem (feltétlenül) esik egybe az innovációs tudással. A megtermelt, eladható tudás, információ és adat azonban nem esik egybe az innovatív tudással: az egyik eleve kereskedelmi céllal születik, a másik pedig már létrejöttékor is produktív célokot szolgál. A tudás e kettős jellege talán az információs társadalomnak nevezett időszak egyik legfontosabb sajátossága. Ez alapján viszont téves a tudás szerepének túlértékelése, a „tudástársadalom” koncepciója is: az innovációs oldalt mindig a tudás uralta, most pusztán társadalmi jellege manifesztálódott, a kínálati oldalon való megjelenése viszont csak a tudás eldologiasodásának folyamatát jelzi, s ezért aligha maradhatunk meg ennél az indokolatlanul optimista koncepciónál. „Ebből arra juthatunk, hogy az információnak és a tudásnak a termelésben való megnövekedett alkalmazása nem szükségszerűen foglalja magában létező piacgazdaságunk alapvető változásait. Sokkal helyesebb lenne, ha új információs és tudásalapú ipari és szolgáltatástermelésről beszélnénk.” (124. o.)

Kétséges ugyanakkor, hogy joggal nevezi-e Farkas János az információs társadalom időszakát „posztfordista” időszaknak. Ha jól követjük a gondolatsort, akkor a „fordizmus” itt a tömegtermelés és tömegfogyasztás időszakát jelenti, s ezzel kerül szembe a már információ-érzékeny termeléshez kapcsolódó egyedi fogyasztás. Valóban egyre inkább van lehetőségünk arra, hogy az általunk megadott paraméterek szerint rendeljünk meg bizonyos termékeket, ugyanakkor a piac kedvezőbb áraival alapvetően még mindig tömegtermékeket erőlteti ránk. A technikája és a lehetősége már adott egy

ilyen változásnak, de a változás a keresleti oldal megerősödése nélkül nem mehet végbe, a szolgáltatások elérése e nélkül korlátozott marad.

Balogh Gábor három egymást követő írásában is saját utat próbál keresni az IT-szektor társadalmi-emberi dimenzióinak magyarázataiban. Sajnos, kísérletei rendre sikertelenek: a tudományosság külsődleges jegyeit magukon hordozó írások valójában hemzsegnek a nyelvileg és logikailag is erősen kifogásolható mondatoktól. Az ábrákkal és táblázatokkal színesített írások egyikében például a következő mondatot olvashatjuk: „Az új társadalomtípus feltétele olyan szerkezet vagy intézményrendszer, amely nem következmény (»logikai hatás«) (sic!), hanem adott társadalomtípus, esetünkben az információs társadalom alkotóeleme vagy axiomatikus egysége.” (127. o.) Aligha szorul magyarázatra, hogy ez a mondat – egészében éppúgy, mint részleteiben – értelmetlen. Ez azonban sajnos nem egyedi eset, kicsivel arrébb a következőt találjuk: „A kommunikáció önálló, axiomatikus intézmény, amely mint ilyen működik és hat. Technikai-technológiai bázisát a hálózat képezi, bár nem azonos vele.” (130. o.) Eltekintve annak hosszabb elemzésétől, hogy a kommunikáció miért nem intézmény, csupán arra utalnék, hogy a legkevésbé sem axiomatikus rendszerről, jelenségről van szó, mivel épp a kommunikáció természetéről, átalakulásáról, társadalmi jellegéről folytatunk tudományos vitát, vagyis arról, hogy miért és hogyan „működik és hat”. A második mondat is hasonló álkövetkeztetésre jut, pedig nyilvánvaló, hogy X-nek Y csak akkor lehet bázisa, ha nem azonos vele. Balogh Gábor írásai tele vannak olyan absztrakt gondolat kísérletekkel, amelyek ugyan értelmesnek és tudományosnak tűnnek, ám következtetésük magától értetődő: „Egy társadalom alkotóelemei típuselemekként funkcionálnak. A típuslemek stratégiai források és transzformációs tényezők. Ilyen értelemben rendszeralkotó elemek, amelyek adott társadalomtípust egyrészt identifikálhatóvá tesznek, másrészt fenntartanak és működtetnek.” (128. o.) A szerző beavatt minket a rész-egész kapcsolat rejtelseibe, megtudhatjuk, hogy a szekér része a kerék, és kerék nélkül aligha beszélhetünk szekérről, mert a kerék annak szükségszerű, funkcionális része.

A Balogh által képviselt ember-gép szimbiotikus egységét hirdető társadalomtudományi-metafizikai irányzat például Bruno Latour munkáinak is köszönhetően igen népszerű lett az utóbbi időben. A *homo informaticus* típusával foglalkozó részből az ösztön-értelem problémát megvilágítani akaró ábrák tömegét kell megemlítenünk, melyek a hozzájuk fűzött kusza magyarázatokkal és képletekkel együtt sajnos elhomályosítják a szerző mondanivalóját: „Az információ tekintetében közös tudásnak nevezzük azt a lehetőséget, amely mindenki számára ugyanazon információhalmazt teszi hozzáférhetővé és alkalmazhatóvá.” (143. o.) A tudás-információ-adat viszonyrendszerrel több szerző is küzdelmet folytat, de keveseknek sikerül összefogottan tárgyalniuk ezek kapcsolatát. Nem szerencsés, hogy a közös tudásnak a tudásszociológia által már évtizedek óta definiált fogalmát egy másik jelenségre próbáljuk meg alkalmazni. A szerző itt azoknak a közösen elérhető adatbázisoknak a körét próbálta meg új névvel illetni, amelyek idővel közös tudásunk részét képezhetik ugyan, de semmiképpen sem azonosak azzal.

Balogh protokoll-identitással foglalkozó írása már jóval több eredeti meglátást tartalmaz: korábbi személyes identitásunk számtalan informatikai azonosítóval (e-mail címmel, felhasználónévvel, jelszóval, IP-címmel stb.) egészül ki. Ezek azonban – eltérően a szerző álláspontjától – nem helyettesítik, hanem kiegészítik korábbi

identitásunkat: személyes identitásunk nem vész el, csak digitális karakterekkel is gazdagodik.

A kötetben figyelemre méltó írásokat olvashatunk a tér-idő szemléletről. A Nemes Nagy József 1998-as könyvéből származó tanulmányok a folytonos és osztott térről, a térbeli és időbeli rendezettségéről, a külső és belső terekről gondolatébresztő adalékokkal szolgálnak a témában kevésbé jártas társadalomkutató számára. Ezeket az információs társadalom koncepcióhoz közvetlenül nem kötődő írásokat Mészáros Rendszer kibertérről szóló tanulmánya hivatott a könyv eredeti témájához kapcsolni. Az írás sorra veszi a kibertér-irodalom jó néhány klasszikusát, majd az egyes műveknek a társadalom különböző alrendszerével való összekapcsolására tesz kísérletet. A társadalom és a kibertér viszonylatában a közösségi kapcsolatok átalakulását, a helyi kultúrák elsorvadását és az új, globális közösségekhez tartozás kultuszát hirdeti. A hatalom és a kibertér viszonyát tekintve azonban sokkal optimistább: „A tapasztalat arra utal, hogy a kibertér szétrombolja a hagyományos hatalmi geometriák működés-módszertani alapjait, és a befolyásolás gyakorlásának új technológiáját kínálja. [...] A képviselői kormányzást potenciálisan a közvetlen kormányzás válthatja fel.” (220. o.) E jövőkép háttérében a kormányzati döntésekbe beleszólni képes állampolgár víziója áll, amely figyelmen kívül hagyja a mindenkor fennálló hatalmi tényezők törekvését arra, hogy pozícióikat a lehető legteljesebb módon fenntartsák és továbbfejlesszék. Sokkal reálisabb kép sugárzik Mészáros azon megjegyzéséből, miszerint „az internet gyakran nem száll szembe a konvenciókkal, hanem inkább a meglévő struktúrák erősítését és újratermelését segíti.” (221. o.) Az államigazgatás és az önkormányzatok ugyan nyitottak az ügyintézés elektronizálására és fenn hirdetik a „szolgáltató állam” eszméjét, de ezzel együtt mindent elkövetnek annak érdekében, hogy fenntartsák monopóliumukat a döntéshozatalban, a hatalom gyakorlásában. A gazdasági életben sem önmagáért valók a szolgáltatások színvonalát növelő informatikai beruházások: a szolgáltatóipar és a bankrendszer szereplőinek természetes célja a hatékonyság növelésével a bevételek növelése.

A kötet végén Barabási-Albert László írásai okoznak még némi felüdülést az olvasónak, még akkor is, ha a szerkesztő valami érthetetlen okból az idézett Barabási-kötet oldalszámozása szerint tört oldalakon közli az írásokat. A University of Notre Dame fizikaprofesszora *Behálózza* (2003) című kötetéből származó első írás az internet kialakulását, szerkezetétörténetét mutatja be a RAND Corporationnál kidolgozott első hálózati kísérletektől az e-mail megszületésén át, a nemrég abbamaradt világméretű űrkutatási projektig, a SETI-ig. A másik Barabási-írás már kevésbé történeti jellegű: a szerző egy különféle *domain*-ek és honlapok elérhetőségét vizsgáló kutatásról számol be. Tanulmányából a központ-peremvidék modellen túl fény derül a hálózati csatornák és szigetek jelenlétére is. Könnyen előfordulhat, hogy az általunk keresett információk valahol ott vannak az interneten, de sem keresőprogramokon keresztül, sem más oldalak linkgyűjteményeinek felhasználásával nem találunk rájuk.

„Az információs társadalom dimenziói” című kötet több érdekes és néhány kevésbé érdekes tanulmányt is tartalmaz. A fentebb már említett szerkesztési hibákon túl zavaró, hogy a kötetben lévő ábrák nem követnek egységes sorszámozást, sőt néhol semmiféle számozást sem, de a szerkesztés mellett szól, hogy a fejezetekbe rendezett szerteágazó tematikájú munkákat megfelelő struktúrában adja közre. A nagy társada-

lomelméletek időszaka már vagy fél évszázada lejárt, valószínűtlen, hogy éppen az információs társadalom paradigmát követő heterogén tábor találja vissza erre a nehéz útra. Szerkesztési és tartalmi hiányosságai ellenére is ajánlom e kötetet mindazoknak, akik áttekintést szeretnének kapni az elmúlt évtizedben megjelent, az információs társadalommal foglalkozó szakirodalom magyar nyelvű írásaiból.

Faragó Péter

Szociológus, a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán végzett, majd a Budapesti Műszaki Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karán doktorált. 2001 és 2004 között az MTA Szociológiai Kutatóintézetében dolgozott tudományos segédmunkatársként. 2004 és 2006 között az Országos Területfejlesztési Hivatalban (OTH) volt köztisztviselő, jelenleg a Nemzeti Fejlesztési Ügynökségnél (NFÜ) informatikai feladatkört lát el. 1997 óta a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság, 1998 óta a Magyar Szociológiai Társaság tagja.

E-mail: peter.farago@meh.hu

Maren Hartman

Mobil megértés

Kristóf Nyíri (szerk.): *Mobile Understanding: The Epistemology of Ubiquitous Communication*. Bécs, 2006, Passagen.

Nyíri Kristóf, mobil kommunikációval kapcsolatos filozófiai értekezések jól ismert szerzője és számos kötet szerkesztője nemrégiben jelentette meg a *Mobile Understanding: The Epistemology of Ubiquitous Communication* című kötetet. E gyűjteményes kötet alapját a Nyíri által megszervezett évenkénti konferenciasorozat legutóbbi, ötödik konferenciájának anyaga képezi. A mobil telefónia implikációit társadalomtudományi szempontból elemző kutatást a *T-Mobile* támogatja. A projekt 2001-ben indult, s eredményei eddig három magyar, egy német és öt angol nyelvű kötetben láttak napvilágot. A konferenciák és a kötetek megmozdították a mobil telefónia kutatóinak nemzetközi közösségét. A fontosabb kutatók legtöbbször részt vett ezeken az eseményeken és/vagy tanulmányokat közölt Nyíri köteteiben. A jelen kötetben érdekes azt látni, hogy ez a jelentős esemény és kiadvány-sorozat a mobil kommunikációnak (vagy inkább: a „mobil megértésnek”) egyre alapvetőbb, s mindinkább filozófiai kérdései felé fordul. A kötet a bevezetést követően öt részből áll: 1. „Mobiles and the History of Communication”, 2. „Mobile Thinking”, 3. „Mobile Learning”, 4. „Sounds and Images”, 5. „The Symbolic Mobile”. Nyíri sorozatának ebben a kötetében tehát a kogníció és a tanulás azon potenciális változásainak megértése áll, amelyek együtt járnak a mobiltelefonnak mint a tanulás kognitív architektúráját megváltoztató oktató eszköznek a használatával.

Ez a nagyfontosságú kérdés – azaz a kogníció változása – és a filozófiai szemléletmód egyszerre erőssége és gyengéje is e magával ragadó és gazdag könyvnek. Összességében a könyv számos cikkének szokatlan hangvétele, valamint a gondolatébresztő állítások üdítően hatnak. Az egyes elképzelések vitathatóan tűnhetnek, de épp ebben áll varázsuk. Az egyes hipotézisek és a teoretikus keretrendszer már problematikusabbak. Ennek köze lehet saját háttérremhez is: média- és kommunikációkutatóként némelyik filozófiai vitát érdektelennek találtam. Ám ezen túlmenően attól is tartok, hogy néhány állítás egyszerűen túlságosan eltávolodik a mobiltelefonok tényleges használatától és annak szociokulturális következményeitől, s így nem járul hozzá jelentősen a témakörrel elmondottak gazdagításához. A következőkben röviden tárgyalok néhány tanulmányt, hogy nyomatékosítsam ezt a meglátásomat.

A könyv azzal a Nyíri bevezetőjében felvetett állítással kezdődik, miszerint a mobil kommunikáció mára igen elterjedté vált a legtöbb (nyugati) társadalomban, és ennek a terjedésnek néhány esetben radikális, többnyire fokozatosan megjelenő következményei voltak a társas életre nézve. Nyíri a változás jól ismert példáit említi, a gyermekkori kapcsolatoktól kezdve a médiahasználatban bekövetkező változásokig. Ennél is érdekesebb, hogy Nyíri szerint „e kötet valódi előrelépésnek tekinthető azon az úton, melyen a mobil telefónia fő témává válik, és valóságos fogalmi környezetet kínál a társadalomtudományokban.” (18. o.) A magam részéről – egy

mobil kommunikációval kapcsolatos konferencia szervezőjeként és ugyanezen a területen tevékenykedő szerkesztőként – szkeptikus vagyok az efféle nézetekkel kapcsolatban. A média- és kommunikációtanulmányokban ugyanis még mindig marginális figyelem fordul a mobil kommunikáció felé. Végül is ez a megközelítés az interperszonális kommunikációval foglalkozik, és ezért látszólag csekély jelentőségű. Így aztán még fontosabb, hogy Nyíri könyve (a hasonlókkal egyetemben) határozottan segít ennek az idejétmúlt nézőpontnak a megkérdőjelezésében, és különböző perspektívákat nyit a mobiltelefonnak mint a társadalmi változás egyik fő forrásának vizsgálatához.

A társadalmi változásról szóló vita, amivel leginkább Ian Hacking, Demeter Tamás, James Katz és Stefan Bertschi cikkeiben találkozunk, termékeny és megvilágító erejű. Ők a radikális, illetve elhanyagolható változásokra vonatkozó egyértelmű értékelésük ellenére is felvillantják a kompromisszum lehetőségét. Ez a kompromisszum egy olyan álláspont lenne, hogy a mobiltelefon összefüggésben áll szélesebb társadalmi változásokkal, amelyek fokozatosan mentek végbe az elmúlt néhány évben, ám önmagában nem változtatott meg semmit radikálisan. A társas kapcsolatok megváltoztak, s a mobiltelefon ennek a változásnak az egyik megnyilvánulása, de nem tekinthető a változás közvetlen forrásának.

Ez az enyhe szkepticizmus jellemzi a kötetet nyitó tanulmányokat, és ez a kiindulópontja a „Mobiles and the History of Communication” című fejezetben Ian Hacking kommunikációs műfajokról szóló írásának, valamint Demeter Tamás tanulmányának is, amely a kommunikáció különböző formáinak jelentőségével foglalkozik. Hacking az új műfaj előre nem látott reflexív hatásaira koncentrálna. Szerinte azonban végül nem sok minden fog változni, mivel ragaszkodunk a régi elképzelésekhez, és továbbra is ugyanazon a módon fogunk érzékelni, ahogyan jelenleg is a „valós” világban. Ahelyett, hogy a jövőben az audiovilágra koncentrálnánk, inkább megpróbálunk majd a lehető legközelebb kerülni ahhoz, amit már megszoktunk. A változás lehetősége így kérdésessé válik. Demeter ugyanakkor azzal kezdi, hogy különbséget tesz szignifikáns és nem szignifikáns kommunikáció között. Azt állítja, hogy a mobil kommunikáció ez idáig nem vált a szignifikáns kommunikáció részévé. A szignifikáns kommunikáció szerepe ugyanis a tudás továbbításával és reprodukálásával kapcsolatos. Demeter nem tagadja, hogy a mobiltelefonok révén megjelenhet a változás lehetősége, de azt a tényt hangsúlyozza inkább, hogy ez csupán egyéb társadalmi változások hosszú távú következményeként valószínű. A mobiltelefon önmagában nem kognitív eszköz, s ebből kifolyólag kognitív hatásai is korlátozottak. Demeter ennek megfelelően korlátozottnak látja a változás lehetőségeit is.

Mindkét megközelítés további alátámasztását nyújtja Maurizio Ferraris „Where Are You? Mobile Ontology” című cikke. Ferraris találoán rámutat arra, hogy a mobil írásbeli kommunikációra is használatos, és mint ilyen, elsősorban tárolóeszköz. Tulajdonképpen a gép foglal össze mindent, hiszen „segítségével tudunk regisztrálni, csatlakozni a rögzítőrendszerekhez, ellenőrizni bankszámlánkat, fizetni a megvásárolt javakért és adományokat küldeni a szökőár áldozatainak.” (52. o.) Ferraris számára lényeges, hogy önmagában ez nem jelent kommunikációt, csupán rögzítést. A mobilnak ez a természete így azt sugallja, hogy nem válik fő témává a kommunikáció teoretikusai számára. De talán kiterjeszhetnénk Ferraris gondolatait, és gondolkozhatnánk a rögzítésnek a kom-

munikációban betöltött szerepéről. Úgy tűnik, hogy szükség is van ezekre a gondolatokra.

Hasonlóan fundamentális módon közelítenek a kötet második, „Mobile Thinking” című részének tanulmányai is a témához. Andrew Brook és John Preston egyaránt azt vizsgálja, hogy hol és hogyan illeszkedik a mobiltelefon (vagy a *Blackberry*) a kognitív rendszerünk „elhelyezkedésével” kapcsolatos vitába. Brook válasza az externalizmus kontra „kiterjesztett elme” vitában az, hogy a mobil nem része kognitív rendszerünknek. Preston ugyanezen érvelés szellemében folytatja, de hangsúlyozza, hogy „az általunk kifejlesztett, testen kívüli források a külső raktározásnál és a gondolatok átvitelénél sokkal többet nyújtanak.” (73. o.) Ezért nem szabad alábecsülnünk a testen kívüli kognitív erőforrások szerepét. Kondor Zsuzsanna ezt elfogadva hajlamosabb a kognitív nézőpontot (a kiterjesztett elme elméletét) támogatni. Érvelésében a számítógépes hálózatok szolgálnak vonatkoztatási pontként a kiterjesztett elme lehetőségének bemutatásához. Ez jól illeszkedik a fejezet utolsó tanulmányához, melyben Nyíri Kristóf fontos kérdéseket vet fel a kollektív gondolkodás természetéről. Szerinte is döntő fontosságú gondolkodásunkban a mindenütt jelenlevő hálózatba kapcsolt kommunikáció (és az ezt megalapozó technológia). Nem annyira lezárva a vitát, mint inkább újabb aspektusát nyitva meg, Nyíri nem pusztán a memória és a gondolkodás kérdéseit vizsgálja, hanem a képek szerepét is ezekben a folyamatokban. A mobiltelefonok csak kis szerepet játszanak az ilyen gondolatokban, de ez a szerep jól példázza a jelenlegi változásokat.

A könyv „Mobile Learning” című harmadik része folytatja a gondolkodásban bekövetkező potenciális változások vizsgálatát. Mindazonáltal én ezt a részt – a könyv legerjedelmesebb részét – találtam a leginkább problematikusnak. Habár összhangban van az átfogó episztemológiai gondolattal, a cikkek többsége keveset nyújtott a mobil kommunikációval kapcsolatban. A legtöbb cikk – Louise Mifsudnak a PDA-k osztálytermi használatáról szóló cikkétől eltekintve, amely megmutatja, hogy a kontextus és a média által nyújtott lehetőségek észlelése a felhasználó részéről döntő fontosságú e lehetőségek hasznosságának megítélésekor – általánosságban szól a tanulásról. A formális és az experienciális tanulás hagyományos megkülönböztetésének megkérdőjelezése (vagy a formális, a nem-formális és az informális közötti megkülönböztetés megkérdőjelezése Benedek András írásában) hasznos lehet. A Mike Sharples által erre a kihívásra adott válasz, miszerint a tanulást mint „kontextusban zajló beszélgetést” fogjuk fel, jól illeszkedik Markus F. Peschl írásához, melyben a szerző a tanulást kettős visszacsatolásként magyarázza. Mindemellett – bár a mobil a tanulás szokatlan formáit segítheti elő és mint mozgó kommunikációs eszköz döntő fontosságú – a változásokról szóló állítások kissé túlzónak tűnnek. Inkább így tenném fel a kérdést: mit tehetünk konkrétan? Mi a specifikus a mobil kommunikációban, annak (potenciális) mobilitása mellett? Véleményem szerint ezeket a kérdéseket a szerzők nem tisztázzák adekvát módon.

Számomra a könyv ötödik, „Sounds and Images” című része sokkal többet tesz hozzá a tanulást illető következmények témaköréhez, bár nem foglalkozik ezzel a kérdéssel explicit módon. Ez a rész azzal a Richard Coyne és Martin Parker írásában található alapvető állítással kezdődik, hogy a hang képes már létező határok átrajzolására. Coyne és Parker a „nem-hely” fogalmát használják állításuk nyomatékosítására. Ebben

az az érdekes, hogy a hangot nem jelentéshordozóként, hanem térbeli kategóriaként veszik tekintetbe. Ez a meglátás rezonál arra a zavarodottságra, amelynek a kutatók a mobil kommunikációban a „nem-létező tartalom” kapcsán adtak hangot. Ez a „nem-létező” tartalom arra szolgál, hogy biztosítsa jelenlétünket a világban – ez a fatikus funkció. Ennek a tanulásban betöltött szerepe érdekes kutatási terület lehetne. Emellett ez a téma visszavezet bennünket a kollektív gondolkodásról alkotott fogalmakhoz és a kommunikatív hálózatok természetéhez. Elképzelhető, hogy a tanulás nem annyira a tartalom, hanem inkább a kontextuson és a hálózatokon, valamint önmagunk (hasznosnak és szükségesnek tekintett) jelenlétének általános visszaigazolásán alapszik.

Fumitoshi Kato tanulmánya ugyanakkor a kameratelefonokról, mint kutatási (és egyúttal pedagógiai) eszközökről szól. Kato odáig megy, hogy kijelenti: a telefonok elősegítik a közösségek létrehozását. Ez még a fentieknél is problematikusabb, mivel a közösség fogalma nincs tisztán definiálva. Cikke mindazonáltal segít kétségbe vonni a mobiltelefonnal foglalkozó kutatásokra jellemző etnografikus jelleget. Nicola Döring, Christine Dietmar, Alexandra Hein és Katharina Hellwig írásai már aggályosabbak. Ők az MMS-üzeneteket különböző témák szerint kategorizálják. Ez a rész elméleti szempontból nem tűnik igazán mélyrehatóknak, de legalább új adatokkal szolgál és emlékeztet az MMS-ek médiakutatásban való felhasználásának etikai vonatkozásaira. Alina Ganea és Gina Necula írása a mobil kommunikáció mint diskurzus témájában tovább nyomtatékosítja, hogy a nevelési háttér irányítja és korlátozza is olvasói vágyainkat és szükségleteinket. Ganea és Necula cikke elsődlegesen a nyelvi jellegzetességekre koncentrál, és egészen konkrétan a nyelvészek érdeklődésére tarthat számot. Ez mindenképp fontos (különösen, ha szem előtt tartjuk Ferraris állítását, hogy a mobil szöveges eszköz), de eléggé szűk terület.

A könyv záró része a „Symbolic Mobile” témáját tárgyalja, kétféle szempontból: James Katz bizonyos spirituális aspektusokat vizsgál, Stefan Bertschi pedig a médium egyes reprezentációit tekinti át. Katz a mobiltelefon használata és a spiritualitás közötti kapcsolódási pontok érdekes listájával szolgál. Végül azonban kijelenti, hogy „valójában csupán korlátozott önünk visszhangjával kommunikálunk” (237. o.), és ezek a korlátok nem tűnnek el egyszerűen. Bertschi szintén kritikus abban az értelemben, hogy provokatív illusztrációját adja annak, hogy miként gondolkozhatunk a mobiltelefonokról és azok kulturális hatásáról. A médiumról alkotott egyedi reprezentációink elég világosan meghatározzák annak használatát. Bertschi a zaj és a szellem metaforáját használja ahhoz, hogy gondolkodásra serkentsen ezekkel a jelenségekkel kapcsolatban. Habár maguk a metaforák vitathatók, Bertschi megközelítése – a médiumra vonatkozóan általunk használt metaforák elemzése – felettebb hasznos. Az ő cikke jó zárzó a fejezethez, hiszen az egész kérdéskört metasinten elemzi. Ezt a tényleges használat gyakorlati részleteivel egyesítve igen gazdag leírását adná a mobiltelefonok használatából adódó kulturális és kognitív következményeknek.

Összességében elmondható, hogy számos cikk szokatlan hangvétele és a gondolatébresztő megállapítások valóban üdítőek. Az esszégyűjtemény megpróbál új és kevésbé felhasználóközpontú szemszögből közelíteni a mobil kommunikációhoz, s gyakran jár sikerrel. Szerintem nem minden megközelítés éri el célját – de a kísérlet, hogy bemutassák őket, kétségkívül sikeres. Megéri elolvasni ezt a könyvet – nem csupán a

mobil telefónia kutatóinak (akik egy ideje a „mobiltelefon” elnevezés elhagyásáról vitatkoznak), hanem azoknak a kutatóknak is, akiket a jelenlegi társadalmi változások *általában* érdekelnek. Azáltal, hogy néha zavarba ejtő, gyakran provokatív és kétségtelenül gondolatébresztő tanulmányokat közöl, ez a könyv nagymértékben hozzájárul a további kutatásokhoz. A „Mobile Learning” című rész néhol nem igazán egységes és a filozófiai nézőpont összességében kissé erőltetett, ezek a fogyatékoságok azonban nem jelentősek. A könyv fontos kiindulópont a mindenütt jelenlévő kommunikáció episztemológiájának tanulmányozásához.

Fordította: *Sivadó Ákos*

Maren Hartmann

Kommunikációkutató, a Brémai Egyetem oktatója és az Európai Kommunikációkutatói és Oktatási Egyesület (*European Communication Research and Education Association, ECREA*) „Digitális kommunikáció és kultúra” szakosztályának vezetője. Korábban különféle más európai egyetemeken végzett oktató és kutató munkát. Kutatási területei: kvalitatív kutatási módszerek, médiahasználat a mindennapi életben, kiberkultúra, mobil média, a fiatalok médiahasználat. A University of Westminsteren készített doktori disszertációja *Technologies and Utopias: The cyberflaneur and the experience of 'being online* címmel jelent meg. *A Domestication of media and technology* és a *Mobile Communication in Everyday Life* című könyvek társszerkesztője.
E-mail: maren.hartmann@uni-bremen.de

Benedetti Gábor

Az informatikai robbanás bűvöletében

Thomas L. Friedman: *És mégis lapos a Föld*

(A 21. század rövid története)

Budapest, 2006, HVG Kiadói Zrt.

Ha Thomas L. Friedman szellemében nekilátunk egy internetes böngészőn, mondjuk a szerző által oly sokat emlegetett *Google*-on kipróbálni,¹ mi történik, ha bepötyögjük a „globalizáció” kifejezést, a könyv elolvasása után nem ér minket meglepetés. Az első találat a „globalizacio.lap.hu” nevű gyűjtőoldal, melyen a globalizációról szóló cikkek mellett könnyen megtaláljuk Friedman egyik kedvence,² a *Wikipédia* virtuális enciklopédia idevágó (angol nyelvű) szócikkét is. E szerint a globalizáció átfogó kifejezés, és olyan gazdasági, társadalmi, technológiai és politikai változások komplex sorozatára vonatkozik, melyek látszólag növelik a Föld egymástól távoli részein élő, működő egyének és vállalatok közti egymásrautaltságot és kölcsönhatást.³

Nos, a *New York Times* publicistája új könyvében éppen azt kívánja bemutatni, hol tart napjainkban e „földlakók” közti egymásrautaltság és kölcsönhatás növekedési folyamata; hogyan válik egyre laposabbá számunkra a földgolyó, vagyis a globalizációs folyamatok hatására hogyan kerülnek egyre közelebb egymáshoz a korábban elszigetelt szegény és gazdag, fejlett és fejletlen területek lakói.

Friedman az általa „a Föld kilapulásának” nevezett *globalizációt nyilvánvalóan épp-úgy „jónak” értékeli, mint könyve egyik szereplője, India egyik „legokosabb” mérnöke.*⁴ Tekintélyes szerzők azonban nem pusztán azt vitatják, hogy a globalizáció folyamata pozitívan értékelendő az emberiség fejlődése szempontjából, de egyesek, mint például John Gray, még azt is kétségbe vonják, hogy e folyamatnak éppen azok az aspektusai lennének döntő jelentőségűek a 21. század átlagemberére nézve, amelyeket Friedman vizsgál. Az alapvető kérdés persze az, egyáltalán beszélhetünk-e, s ha igen, milyen értelemben beszélhetünk globalizációról, vagy ha úgy tetszik, „a Föld kilapulásának” folyamatáról.

Mielőtt a könyv tartalmi elemzésébe kezdenénk, érdemes néhány szót szólni a szerző nem éppen szokványos stílusáról. Nem tekinthető szokványosnak ugyanis, ha valaki általános társadalom- és gazdaság-, sőt, kvázi történelemfilozófiai témakörökben hol naiv, rácsodálkozó riporterként, hol tudományos-ismeretterjesztő újságíróként adja meg eszmefuttatásai keretét. Ugyanis, bár a mű tavaly elnyerte a *Financial Times* által évente adományozott „*Business Book of the Year*” címet, jóval többről van szó, mint üzleti témájú, vagy az üzleti életéről szóló könyvről. Friedman bevallott célja Földünk, ezen

¹ Thomas L. Friedman: *És mégis lapos a Föld – A 21. század rövid története*. Budapest, 2006, HVG Kiadói Zrt., 127–134. o.

² I. m., 83–84. o.

³ <http://en.wikipedia.org/wiki/Globalization>

⁴ Friedman: i. m., 14. o.

belül elsősorban az Egyesült Államok nem is oly távoli jövőjének – gazdasági, társadalmi, sőt történelmi folyamatainak – egyfajta előrejelzése.

Friedman stílusában mindazonáltal különös módon jelentkezik a fenti hármasság. Egyfelől szerencsés is lehetne a keveredés abból a szempontból, hogy viszonylag élvezetes olvasmányra vázsolja a művet például azért, hogy az egyébként nem mindenki számára izgalmas számítástechnikai és/vagy informatikai fejtegetéseket szórakoztató anekdotákkal, illetve cégvezetőkkel folytatott rövid interjúkkal vezeti fel. Másfelől azonban az oknyomozó riporter szórakoztató stílusa, illetve bizonyos szempontból meglehetősen egyoldalú megközelítési módja sokat árt a kitűzött cél komolyságának. Kissé furcsa elvárás, hogy minden potenciális olvasó egy technikai érdeklődésű, neoliberális, lokálpatrióta amerikai újságíró néha bevallottan is az Egyesült Államok gazdaságának megmentésére irányuló szempontjaival azonosulva próbáljon gondolkodni olyan általános és súlyos filozófiai kérdésekről, mint az „informatikai forradalom” hatásai az emberiség fejlődésére, vagy a globalizáció és a „fejlődő országok” szociális problémáinak összefüggései.⁵

E stílárís probléma szorosan kapcsolódik a könyv tartalmi elemzése során felvetődő kérdésekhez is. Friedman az első, bevezető jellegű, kissé szenzációhajhász stílusú („Szent ég, hiszen ezzel azt mondja, hogy lapos a Föld!”) fejezetet követően látszólag rendkívül egzakt módon, pontokba szedve határozza meg a „világot kilapító tíz erőt”. Amellett, hogy kétségkívül különleges magabiztosságra utal, ha valaki kereken tíz pontban összegyűjti a globalizáció történelmi mozgóerőit, miközben sokan még a fogalmi meghatározással küszködnek, az egyes földkilapító tényezők bemutatása során sajátosan keverednek a legkülönfélébb szintű, egészen eltérő jelentőségű példák, adatok, általánosítások, kinyilatkoztatások, eszmefuttatások.

A globalizáció tíz történelmi mozgóerője mármost Friedman szerint a következő:

1. A berlini fal leomlása, 1989
2. A Netscape színre lépése, 1995
3. A munkafolyamat-szoftverek megjelenése
4. A nyílt forráskódok megjelenése
5. A feladatki szervezés megjelenése
6. A gyártáski szervezés megjelenése
7. Ellátási láncok létrejötte
8. Az *insourcing* elterjedése
9. Az internetes böngészők elterjedése
10. „Szteroidok” megjelenése

E „kilapító” erők külön-külön már a 90-es években jelen voltak: az újdonság az ezredfordulón Friedman szerint az, hogy elterjedtek, meghonosodtak, s mindenképp *összekapcsolódtak*. A globalizáció legújabb korszakát az úgynevezett „tripla konver-

⁵ Friedman könyvében például stílárísan megférnek egymás mellett, és tartalmilag egymást erősíteni hivatottak olyan zsurnaliszta fordulatok, mint például a következő: „[Bush] kormányzása az Egyesült Államokat a »Terrorizmus Elleni Egyesült Államokká« változtatta” [i. m., 363. o.], és néhány sorral később olyan általános elméleti megfontolások, mint például az alábbi: „[...] csak az adott kultúra képes átértelmezni saját történeteit, ő teheti toleránsabbá, előretekintőbbé és a modern világhoz igazodóvá saját mítoszait” [i. m., 364. o.]

gencia” jellemzi, melynek kifejlődése nagyjából éppen a könyv kiadásának évére datálható...

Friedman tehát nemcsak azt állítja, hogy tökéletesen tisztában van a globalizáció mibenlétével, hanem azt is, hogy a legújabb, döntő jelentőségű fordulatot a „kilaposodás” folyamatában már a fordulat pillanatában észleli, sőt, szinte tökéletesen átlátja.

Mielőtt rátérnénk a friedmani erők rövid vizsgálatára, érdemes megemlíteni John Gray nagy jelentőségű „lapos Föld”-kritikáját, melynek egyik legfontosabb háttérgondolata az, hogy a történelmi jelentőségű folyamatokat a legkritikább esetben lehet már a folyamat elején átlátni, s felismerni történelmi jelentőségüket.

Gray szerint például Marx abban vélte felfedezni a globális piac felemelkedésének történelmi jelentőségét, hogy lehetővé teszi az emberiség számára a túllépést a háborúkon, a zsarnokságon, a szegénységen, nem is szólva arról, hogy megszünteti az osztálykülönbségeket.⁶ Gray úgy látja, hogy Friedman ugyanazt a hibát – bizonyos tendenciák túlértékelését és egyoldalú megítélését – követi el, mint Marx, csak nem kommunista (marxista), hanem neoliberais oldalról. Ennek oka, hogy mindketten a technológiai haladásban látják a gazdasági fejlődés egyedüli motorját, s a gazdaságot tartják az egyedüli társadalomformáló erőnek.⁷

Ha ennek fényében vizsgáljuk Friedman tíz „világkilapító erejét”, feltűnik, hogy egyetlenegy politikai esemény, a berlini fal leomlása mellett kilenc technológiai és/vagy gazdasági jelenséget sorol fel a globalizáció mozgatórugóiként. Márpedig a *Wikipédia* szerint a globalizáció fogalma, mint láttuk, nemcsak gazdasági és technológiai, hanem politikai és társadalmi változások komplex sorozatára is vonatkozik. S nem feltétlenül abban az értelemben, hogy a technológiai változásokból következnenek a gazdasági, majd abból a társadalmi változások.

Pedig Friedmannál valami ilyesmiről van szó, sőt, a berlini fal leomlása mint politikai esemény maga is legfőképp technológiai fejlődés következménye: „a kommunizmus vesztét a 80-as évek elején-közepén lezajlott információs forradalom okozta”.⁸ A modern kommunikációs eszközöknek köszönhetően ugyanis „túl sok információ csúszott át a vasfüggöny alatt”. Friedman név szerint az IBM pc-keket és a Windows operációs rendszert említi, melyek tömeges elterjedése az „utolsó szög” volt a kommunizmus koporsójában. Marx tehát a kommunizmus eljövételét várta a technológiai fejlődéstől, Friedman pedig a kommunizmus bukásának okozóját látja benne.

Gray a „technológiai determinizmust” félrevezetően leegyszerűsítő történelem-szemléletnek tartja,⁹ melynek alapvető ideológiai tévedése az, hogy a technológiai fejlődés terjedése világméretű, egységes gazdasági rendszerhez vezet. Gray szerint ez tipikus neoliberais álláspont.

Valójában mennyiben képvisel neoliberais álláspontot Friedman? Susan George, a neoliberalizmusa bírálója szerint „a neoliberalizmus lényege az, hogy az emberek sor-

⁶ John Gray: *The World is Round*. In *The New York Review of Books*. Volume 52, Number 13, August 11, 2005.

Az interneten lásd <http://static.twoday.net/fohrenbergkreis/files/Gray-The-World-is-Round.pdf>, 1. o.

⁷ Gray: i. m., 2. o.

⁸ Friedman, 50. o.

⁹ Gray, 2. o.

sát a piaci törvények határozzák meg. Az embereknek kell a gazdaság parancsait követni, és nem ellenkezőleg”.¹⁰

George szerint a neoliberalizmus atyja Friedrich Hayek és Milton Friedman, akiknek a tanítványai hatalmas nemzetközi hálózatot építettek ki, hogy elfogadtassák a neoliberalizmust az emberi lét szükségszerű feltételeként, az egyetlen lehetséges társadalmi és gazdasági berendezkedésként, Isten akarataként. A neoliberalizmus fő terjesztői pedig napjainkban a Világbank, a Világkereskedelmi Szervezet, a Nemzetközi Valutaalap és más hasonló intézmények.

Ha jobban belegondolunk, szinte minden globalizációkritikában ezek a vádak köszönnek vissza: a szociális gondoskodás hiánya, a társadalmi különbségek növekedése, illetve az a meglátás, hogy a gátlástalan szabad verseny negatív hatásai alól egyetlen kivételezett szféra van: a neoliberalizmus haszonélvezői, a multinacionális mamutcégek.

Itt az ideje legalább nagy vonalakban tisztázni néhány kérdést a klasszikus liberalizmus, a hayeki „neoliberalizmus” és a globalizáció viszonyát illetően. John Gray azt írja, hogy Hayek *The Constitution of Liberty* című műve a liberális gondolat legjobb kifejtése a 20. században.¹¹ Hayek saját „elődei” között például Hume-ot, Adam Smith-t és Burke-öt említi, s úgy véli, az állami beavatkozás vajmi keveset javíthat egy társadalom állapotán. A társadalom fenntartását éppen az egyéni szabadság biztosítása szolgálja legjobban.

Létezik ugyanakkor a liberalizmusnak egy másik vonulata, melyet nevezhetünk „ambiciózus” liberalizmusnak, s a baloldali értékrendnek megfelelően fő jellemzője a haladásba vetett hit. A haladás érdekében akár a piaci folyamatokba való korlátozott állami beavatkozás is fontos lehet, amit a társadalmi igazságosság jegyében napjainkban például Rawls vagy Dworkin is megengedhetőnek tart.

Mivel a 19. században a liberalizmusnak általában ez az utóbbi változata „kerekedett felül”, a 20. században újnak számított a hayeki „keményvonalas”, az egyéni szabadságot mindenek fölé helyező felfogás, ezért is nevezik követőit *neoliberálisoknak*. Mindazonáltal, mint másutt rámutattam,¹² a kétféle megközelítés a magánszférába való állami beavatkozás kisebb-nagyobb mértékű korlátozásának igényén kívül még egy fontos közös vonással bír: egyaránt kötődnek a *tolerancia erkölcsi eszméjéhez*. Ennek következménye, hogy Friedman mások által pejoratívan is „neoliberálisnak” nevezett felfogását saját maga inkább általában liberálisnak tartja, amennyiben a hangsúlyt arra helyezi, hogy egy világméretű szabadpiac ideális esetben, megfelelő társadalmi-politikai támogatás mellett milyen nagy mértékben semlegesíthet minden intoleráns társadalmi-politikai tendenciát. Ezáltal pedig képes általános értelemben vett liberális szempontból pozitív globális változások gerjesztésére.

Friedman tulajdonképpen nem teljesen ugyanabból a szempontból sorolja fel a globalizáció előnyeit, mint az anti-globalisták a hátrányait. Mielőtt ezt kifejténém, tisztázni kell még, hogy a neoliberális álláspontból vajon mennyiben következik a glo-

¹⁰ Susan George: A neoliberalizmus rövid története (Értekezlet a gazdasági függetlenségről a globalizmus korszakában. Bangkok, 1999. március 24–26.) in <http://www3.sympatico.ca/pkaslik/george.htm>

¹¹ John Gray: *Liberálisizmus*. Pécs, 1996, Tanulmány Kiadó, 61. o.

¹² *Politika és erkölcs. A liberális demokrácia eszmerendszerének kialakulása*. 2006 márciusában az ELTE-n benyújtott doktori értekezés.

balizáció igénylése. Az erre a kérdésre adott válaszkísérlet egyúttal segíthet megérteni a globalizáció fogalmát is.

A neoliberalizmus alapvető célkitűzése, az egyéni szabadság biztosítása nyilvánvalóan összefügg a piaci szabad verseny valamilyen mértékű biztosításával. Kérdés, ez-e a globalizáció első számú feltétele. Friedman mindenestre ezt sugallja, amikor a globalizáció legújabb korszakának kezdetét, vagy inkább a kezdet kezdetét a berlini fal leomlásától számítja. Sőt, a globalizáció mostani, harmadik korszakának lényegét éppen abban látja, hogy a multinacionális cégek helyett, illetve azok mellett egyre inkább az egyének válnak a globalizáció hajtóerejévé. Ez a tíz történelmi mozgóerő lényege: a berlini fal leomlása elegyengette az utat a szabadversenyos kapitalizmus előtt, s az ezredfordulóra a szabadság kifejezetten a független individuumok szabadságát jelenti, nem elsősorban a multik szabad terjeszkedését.

Berend T. Iván úgy véli, hogy a neoliberális álláspont szerint „a minél nagyobb haszonra törő bankár és ipari vállalkozó a szabad piaci közegben, miközben önös céljait követi – mint már Adam Smith is megfogalmazta –, végül is a közjót mozdítja elő. A jó gazdasági működés nyomán növekvő jövedelmek ugyanis „lecsurognak”, s az egész társadalom részesedik a jóból.”¹³ Friedman nyilvánvalóan egyetértene ezzel, legfeljebb a „bankár és ipari vállalkozó” kifejezéseket felcserélné egyszerűen az „egyén” kifejezéssel. Csakhogy míg Berend szerint a neoliberalizmusban „elfogadott az akár szélsőséges társadalmi egyenlőtlenség” is, s a lemaradók maguk felelősek a sorsukért, addig Friedman szerint a szabad verseny lehetősége a modern technológiai vívmányokkal karöltve kifejezetten mérsékelheti a társadalmi egyenlőtlenségeket – igaz, *nem elsősorban állami, sokkal inkább globális szinten.*

Ebben a megközelítésben újdonságot jelent, hogy Friedman a globalizáció fogalmát alapvetően egy sajátos értelemben, mégpedig az *informatikával összefüggő technológiai fejlődés világméretű térhódításának szinonimájaként használja.* Ez magyarázza, hogy a berlini fal leomlását Friedmannél közvetlenül a *Netscape* színre lépése követi mint globalizációs mozgóerő, és tulajdonképpen mind a nyolc további erő szorosan összefügg az informatikai robbanásnak is nevezett jelenséggel.

Voltaképpen az informatikai robbanás világméretű hatásai azok, amelyek elvezethetnek mind az egyéni szabadság növeléséhez, mind a társadalmi egyenlőtlenségek csökkenéséhez, mind pedig az egész emberiségre kiterjedő toleranciához, legitimálva ezáltal a neoliberalizmust és annak világméretű propagandáját is, amit az antiglobalisták egyébként gyakran magával a globalizációval azonosítanak.

Friedman szerint a *Netscape* voltaképpen az első példa arra, hogy a megfelelő politikai feltételekkel miként tud egy kis cég globális piacra szert tenni. Ugyanakkor jellemző az is, hogy az internetes böngészés lehetővé tétele csak egy mamutcég terméke, a *Windows 95* elterjedésével együtt válhatott világszerte sikeressé. Amikor Friedman a kisebb cégek, vagy akár az otthon ülő egyéni felhasználók fejlesztési lehetőségeiről beszél, soha nem felejt el megemlíteni a multinacionális világcégekkel való együttműködés szükségességét. Sőt, azt sem titkolja, hogy egyébként a *Netscape* „később a *Microsoft*

¹³ Berend T. Iván: Az önszabályozó piac bálványja. In *Népszabadság*, 2001. május 5. Az interneten: <http://www.nol.hu/cikk/18240/>

elsőprő (és mint a bírósági ítéletek megállapították, monopóliumával visszaélő) konkurencia nyomásának esett áldozatul, és [...] végül az AOL vásárolta fel.”¹⁴

A piaci verseny szabadsága tehát a berlini fal leomlása után is hagyott kívánnivalókat maga után. Mindazonáltal Friedman szerint az informatikai fejlődés újabb és újabb lehetőségeket teremt arra, hogy a világ legtávolabbi részén élő kreatív felhasználók, akár egyéni szoftverfejlesztők is bekapcsolódjanak a legmagasabb szintű technológiai fejlődésbe, ezáltal is hozzájárulva társadalmuk felemelkedéséhez.

Gray nyomán azonban megfontolandó, hogy még soha nem váltotta meg a világot az, ha fejletlen országok néhány kisebb cége vagy egy-két milliomosa valamiféle modernizációs szigeteket hozott létre az elmaradottság tengerében. Kérdés, hogy az informatikai robbanás rendelkezik-e olyan speciális vonásokkal, amelyek miatt még sokkal komolyabb hatást ér el a fejlődő országok felemelkedésében, mint mondjuk a vasutak, a modern fegyverek vagy éppen az európai divat megjelenése. Friedman szerint a válasz egyértelmű igen. Például a negyedik „világkilapító” tényező, a nyílt forráskódok megjelenése lehetővé tette, hogy ma már „a programozáshoz nem értő milliók is letölthetik és szabadon használhatják a szoftvereket”.¹⁵ Mellesleg ilyen „együttműködésen alapuló információs köztulajdon” a *Wikipédia* internetes enciklopédia is, amelyben már 2004-ben 50 különböző nyelven írt cikkeket lehetett találni.

Friedman a nyílt forráskódhálózatok jelentőségét nyitottságukban, mindenkit befogadó megközelítésükben látja – vagyis a tolerancia liberális erényében. Mint említettük, ez a kimondatlan kulcsfogalom, mely igazolja az informatikai alapú globalizáció hasznosságát. Friedman szerint a kommunizmus bukása hosszabb távon nem annyira a volt kommunista országok lakóinak tett jót, sokkal inkább India és Kína lakosságának. Ennek megfelelően a műben – a „hazai”, amerikai példák mellett – főképp indiai és kisebb mértékben kínai példákkal találkozunk, ami egyúttal a nyugatitól eltérő civilizációk tiszteletét is sugallhatná, ha a globalizáció nem követelné meg a neoliberais szemléletmód elfogadását. Mindenki részt vehet a nagy informatikai játékban, legyen az indiai, kínai, maláj vagy mexikói, feltéve, hogy elfogadja a szabadversenyos kapitalizmus szükségszerűségét. Hiszen ez az alapja annak, hogy egyáltalán legyen ilyen játék. Aki nem vesz részt benne, az lemarad. Aki viszont részt vesz, még az Egyesült Államokat is megelőzheti, vagyis saját pályáján verheti meg a globalizáció központját, a játék kitalálóját. Ugyanez igaz az egyes államok határain belül is: a kis cégek megverhetik a nagy multikat, ha elfogadják a játékszabályokat.

Ez a veszélye az amerikai társadalom számára az ötödik, hatodik és hetedik „világkilapító” tényezőnek: a feladatki szervezésnek, a gyártáski szervezésnek és az ellátási láncok létrejöttének. Friedman szerint India „bizonyos szempontból elnyerhetné a 20. század végi történelem legszerencsésebb országa címet”.¹⁶ Hála fejlett oktatási rendszerének, mára óriási kiaknázatlan szellemi tőkével rendelkezik – így tökéletesen alkalmas arra, hogy a fejlett országok cégei bizonyos részmunkákat Indiában végeztessenek el. Miután a kommunizmus összeomlásával Indiában is véget ért a szocialista vezetés, 1991-től külföldi befektetők tömegével jelentek meg Bangalore városában. A *Y2K*

¹⁴ Friedman, 59. o.

¹⁵ I. m., 73. o.

¹⁶ I. m., 90 o.

probléma kapcsán pedig a helyi cégek „frigyre léptek” az amerikai multikkal, hiszen több millió számítógépet kellett az ezredfordulón az évszámváltás miatt olcsón átprogramoztatni.

2001 végén, amikor Kína csatlakozott a Világkereskedelmi Szervezethez, egy másik folyamat indult meg: az *outsourcing* után az *offshoring*, vagyis a gyártáskiszervezés öltött tömeges méreteket az olcsó, de viszonylag képzett kínai munkaerő piacán megnyílt lehetőségek következtében. Az olcsó kínai importtermékeken az amerikai fogyasztók tíz év alatt körülbelül 600 millió dollárt spóroltak meg, míg az amerikai gyártók az olcsó alkatrészekhez jutással „tömérdek milliárd dollárt” takarítottak meg a becslések szerint. Az amerikai gazdaságnak tehát kifejezetten jót tett a gyártáskiszervezés Friedman szerint, ám Kínának hosszú távon még jobban jött. A Világkereskedelmi Szervezet normáihoz való alkalmazkodás „Kína gazdaságát egyre jobban kiegyenlíti”, bár a további fejlődéshez Friedman szerint politikai reformokra lesz szükség. A globalizáció ugyanis szabad piacot követel.

Igen ám, de például Gray szerint a gazdasági fejlődéshez egyébként – ha az nem informatikai alapú globalizáció következménye – egyáltalán nem szükséges neoliberalis politikai rendszer. Ezt bizonyítja például a Meiji-korszak fejlődése Japánban, vagy általában a brit és az amerikai nacionalizmus gazdaságnövelő ereje. Gray szerint Indiában vagy Kínában nem feltétlenül a neoliberalizmus, hanem talán éppen a nacionalizmus talaján növekedhet jelentősen a gazdaság teljesítőképessége.

Éppen ezért is kérdéses, vajon a globalizáció lényege-e az informatikai technológia terjedése, a másik érdekes kérdés pedig az, hogy a globalizáció valóban egyértelműen jót tesz-e az indiai, kínai és más gazdaságoknak. Friedman ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban leszögezi, hogy csak azok az országok fejlődhetnek, amelyek nyitottak a globalizációra. Az első kérdéssel kapcsolatban azonban nyilvánvaló, hogy sokan nem az informatikai technológia nyújtotta felzárkózási lehetőségeket, hanem egészen mást látnak hangsúlyosnak a globalizációban.

Samir Amin szerint például ma a központi helyzetű államok „ötrétű” monopóliummal rendelkeznek,¹⁷ s ebből csak az első a műszaki-technológiai monopólium. Ezenkívül elsősorban az Egyesült Államok rendelkezik *a nemzetközi pénzügyi piac finánciális kontrolljával, a Föld természetes erőforrásaihoz való hozzájutás monopóliumával, sajtó- és tömegtájékoztatói monopóliummal, valamint a tömegpusztító fegyverek monopóliumával*. Friedman ezekről vajmi keveset beszél, hiszen kizárólag a műszaki-technológiai (azon belül is az informatikai) kérdésekre koncentrálna, ami meglehetősen egyoldalúvá teszi a globalizáció hatásairól szóló eszmefuttatásait, és megkérdőjelezi az ezekből fakadó komplex társadalmi-politikai kérdésekre vonatkozó jóslatait.

Mint Amin írja: „Ez az ötszintű monopóliumrendszer együttesen határozza meg azt a keretet, amelyben a globalizált értéktörvény működik. Az értéktörvény minden feltételek sűrített megjelenítése, *nem pedig egy objektív, »tisztán« gazdasági gondolatmenet*”.¹⁸

Amin globalizációkritikájának lényege ennek alapján a következő:

¹⁷ Samir Amin: Globalizáció vagy globális polarizálódás? *Eszmélet*, 33. szám, az interneten lásd: <http://members.tripod.com/eszmelet/33/amin33.html>

¹⁸ Uo.

Mindezek a folyamatok és ezek működésben tartása megsemmisíti a perifériák iparosodási eredményeit, termelőmunkájukat értelmetlenné teszi, egyúttal túlértékeli azt a feltételezett többletértéket, amely azoknak az új monopóliumoknak a tevékenységeihez járul hozzá, amelyekből a központok húznak hasznot. Az eredmény a jövedelemelosztás új nemzetközi hierarchiája, amely minden eddiginél szélsőségesebb: a perifériák gazdaságait alárendelt helyzetbe kényszerítve olyan alacsony sorban tartja őket, hogy csak alvállalkozók lehessenek. Ez szolgáltatja a polarizáció új alapját, előre vetítve jövőbeli formáit.

Anélkül, hogy állást foglalnánk a fenti idézet igazságtartalmát illetően, mindenképpen döntő jelentőségűnek bizonyul, hogy Friedman mennyire leszűkíti a globalizáció fogalmának lehetséges területeit. Nagyon meglehetően az olvasó számára a globalizáció hatásaival kapcsolatos saját állásfoglalásának kialakítását, hogy a szerző legtöbbször egyoldalúan az informatikai kérdésekre, illetve azok különböző gazdasági, ritkábban társadalmi vonatkozásaira koncentrált.

Ugyanakkor rendkívül érdekes következménye ennek a némileg egyoldalú szemléletnek, hogy a globalizáció hatásai között Friedman több olyan fejleményt is megemlít, melyeket az antiglobalisták kifejezetten a globalizációtól féltének. Baranyi Árpád egy írásában felsorolja a neoliberais-globalizációpárti világnézet értékeit, szembeállítva ezzel egy alternatív értékrendet:

Az uralkodó szemlélet	Az Altern-csoport szemlélete
Az ember van a gazdaságról	A gazdaság van az emberért
A fő gazdasági cél a növekedés	A fő gazdasági cél a közjó szolgálata
Korlátlan (minden területre kiterjedő) és erőltetett (szűk gazdasági érdekcsoportok nyomására kialakuló) globalizáció	Szelektív (csak bizonyos területekre kiterjedő) és szerves (alulról építkező és kezdeményezett) nemzetek közötti együttműködés
Atomizált és kiszolgáltatott helyzetű munkaerő	A helyi közösségek és a helyi munkaerő elsődlegessége
A vállalatbirodalmak uralma	Sok kis szereplőből álló piacgazdaság
A versenynek csak jogi keretei vannak	A versenynek erkölcsi keretei is vannak
Szabad verseny és szabad kereskedelem (<i>free trade</i>)	Tisztességes és méltányos verseny (<i>fair trade</i>)
Tudathasadásos értékrend (munkahelyi és magánéleti normák eltérése)	Integrált értékrend (munkahelyi és magánéleti normák egysége)
Egyéni cselekedetekből levezetett és kialakított világszemlélet	Világnézetű meggyőződésből fakadó egyéni cselekedetek

A táblázat forrása: Baranyi Árpád „Konkoly vagy búza?”¹⁹

Az informatika fejlődésének köszönhetően Friedman szerint – például a nyílt forráskódok vagy a nyolcadik „világkialapító” tényező, az *insourcing* terjedése által – ma éppen a globalizáció az, ami lehetőséget ad elsősorban a szerves, alulról építkező, nemzetek közötti együttműködésre, a helyi munkaerő elsődlegességének biztosítására, a sok kis szereplőből álló piacgazdaságra, a tisztességes és méltányos versenyre.

A jövőben a globalizációt nem a pénzügyminiszterek, hanem a „rámenős géniuszok” fogják vezérelni.²⁰ Erre azért van lehetőség, mert – ahogy egy indiai cégvezető fo-

¹⁹ Baranyi Árpád: *Konkoly vagy búza?* Az interneten: http://www.inaplo.hu/na/2002_03/059.htm

²⁰ Friedman, 153. o.

galmaz – az internet az egész világot egységes piactérré változtatta. A tripla konvergencia, vagyis a tíz „világkilapító” erő hármás kölcsönhatása Friedman szerint lehetővé teszi, hogy „az innováció következő lépései dekoncentráltan, a Föld különböző részein jelentkeznek majd. Hamarosan soha nem látott számú ember lesz képes részt venni az új felfedezésekben és fejlesztésekben.” Ez a hurrá-optimizmus még fokozódik, amikor Friedman megkérdőjelezi, hogy az olcsón dolgozó indiai munkaerő kizsákmányolás áldozata volna, mondjuk az Egyesült Államokban, sőt, ha figyelembe vesszük, hogy elveszik a munkát az amerikaiak elől, akár még ők tekinthetők kizsákmányolóknak. Innentől kezdve nem is az ázsiaiakért, a fejlődő országok sorsáért kell aggódni, hanem Amerikáért! Friedman logikája szerint a globalizáció nemhogy nem veszélyes a második-harmadik világra, hanem az igazi veszély a fejlett országokat és a multinacionális nagyvállalatokat fenyegeti, ha nem vesznek tudomást a kis cégek és a fejlődő országok felől érkező kihívásokról.

Márpedig a Bush-féle politika, amely nem támogatja megfelelően az amerikaiak természettudományos képzését, előbb-utóbb katasztrofális következményekkel járhat a gazdaságra nézve. Ráadásul az elkényelmesedett amerikaiak gondolkodását is meg kellene változtatni, s a politikusoknak figyelmeztetni kellene őket a fenyegető veszélyre, az élethosszig tartó tanulás, a speciális, kreatív tudást igénylő szakmák elsajátításának szükségességére. Az Egyesült Államok ma még néma válsággal küszködik, mely tíz-húsz év múlva egyre hangosabbá válik.

Friedman könyvének a második fele gyakorlatilag az amerikai politikusoknak címzett figyelemfelhívás, hogy tegyenek végre valamit, mert „jönnek az ázsiaiak”. A könyv első felének mintegy tudományos igénnyel fellépő, bár személyes élményekkel tűzdelt elemzéseit felváltja a pamflet jellegű, számos zsurnaliszta fordulattal terhelt írásmód. Az „Amerika és a lapos Föld” című részből megtudhatjuk, hogy „Átlagos Jánosnak Egyedi, Szakember vagy Rugalmas Jánossá kell lennie”,²¹ hogy a természettudományos képzés színvonalának süllyedéséért a republikánusok a felelősök, hogy a vállalati alkalmazottaknak mindenre képes „svájci bicskává” kell alakulniuk, és végül azt is, hogy a „méltányos laposizmus” még arra is képes, hogy erkölcsi kereteket adjon a szabad versenynek. Ha valaki nem tudná, a *McDonalds*nak például elemi érdeke a vizek védelme, mert ha halátelei tiszta vízből származnak, „felelős cégnek hirdetheti magát”.²²

Ahogy a *General Electric* vezérigazgatója nyilatkozta Friedmannak: „ha manapság nagy vállalat akarsz lenni, jó vállalatnak kell lenned”.²³ Íme a globalizáció egyik áldása; a nemzetközi szabványok ráadásul Kína és India vállalatait is rákényszerítik a környezetvédelemre és a munkaerővel való kíméletes bánásmódra. Friedman azt sugallja, hogy ma már csak azért dolgoznak éjjel-nappal az ázsiaiak, mert fűti őket a becsvágy, hogy egy nagynevű cég (mondjuk a pekingi *Microsoft*) alkalmazottai lehessenek.²⁴ Ma az

²¹ I. m., 232. o.

²² I. m., 244. o.

²³ I. m., 247. o.

²⁴ „Önként dolgoznak tizenöt-tizenhét órát naponta, és hétfőig is bejönnek. Ünnepeken is dolgoznak, mert az a legnagyobb vágyuk, hogy bekerüljenek a *Microsoft*hoz” – nyilatkozta Friedmannak a *Microsoft* pekingi kutatóközpontjának megszervezője. (I. m., 220. o.)

amerikai nagyvállalatok a méltányos globalizáció megtestesítői – szó sincs a munkaerő kiszolgáltatottságáról, amit az antiglobalisták számon kérnek a multinacionális cégektől.

Friedman nem is veszteget sok szót a globalizáció lehetséges „káros mellékhatásaira”. A legrosszabb, ami történhet, ha kimaradunk belőle. Ez nemcsak az Egyesült Államok lakosaira és vállalataira igaz, hanem a fejlődő országokra is. Csak úgy boldogulhatnak, ha sikerül alkalmazkodniuk és „kihasználniuk az együttműködés és verseny új platformjait”.²⁵ „Azok az országok, amelyek leesnek a fejlődés szekeréről, olyanok, mint az alkoholisták”: önelemzést kell tartaniuk ahhoz, hogy a helyes útra léphessenek. Ma a „helyes úton” India, Kína és Kelet-Ázsia jár, ahol pezseg a gazdaság – míg a lusta latin-amerikaiaknak („délíg mindenki alszik”) és a bezárkózó araboknak változtatniuk kellene a mentalitásukon. Afrika pedig egyenesen a világ betegének tekinthető. A lemaradás fő oka az, hogy elmaradtak a szükséges mikroreformok, amelyek megteremtették volna a szabad piac megfelelő működésének feltételeit. Vagyis nem az a baj, hogy nincs pénz, hanem azért nincs pénz, mert rosszak a törvények. A természeti körülményekről, a helyi kultúrákról, az éghajlatról vagy a gazdasági fejletlenség történelmi okairól kevés szó esik: Friedman szerint „az országok gazdasági teljesítményét kizárólag a kultúrára visszavezetni nevetséges”, bár elismeri, hogy nem hagyhatók figyelmen kívül bizonyos kulturális vonatkozások. Különösen a nyitottság, a „glokalizáció” fontos, vagyis az, hogy milyen jól tudja egy ország a globális jelenségeket saját értékévé, lokálissá tenni. Ilyen glokalizáló kultúra volna az indiai, az amerikai, a japán, illetve az utóbbi időben a kínai. Erős kulturális gyökerekkel rendelkeznek, de értékeik megőrzése mellett nyitottak, készek a változásra. A lényeg a tolerancia: csak a tehetség, a teljesítmény számítson, ne a faji vagy etnikai hovatartozás. Az informatikai robbanás óta nem feltétlenül tudhatjuk, milyen bőrszínű az üzleti partnerünk.

Így zárul be a kör, így jutunk el az informatikai alapú globalizáció és az egyik legfőbb (neo)liberális érték, a tolerancia összekapcsolásához.

Összegzés

Thomas L. Friedman magyarul nemrég megjelent könyve, az *És mégis lapos a Föld* informatikai érdeklődésű, ám laikus olvasók számára bizonyára érdekes olvasmány. Ugyanakkor az informatikában és számítástechnikában jártas olvasókat nyilván kevésbé éri meglepetésként a néha kissé iskolás hangvételi, alapfokú ismeretközlések. Másfelől ugyan bárki számára élvezetes lehet bizonyos statisztikai adatok megismerése a jórészt az informatikai robbanással összefüggő gazdasági változásokkal kapcsolatban, az ezek alapján levont általános elméleti következtetéseket meglehetősen óvatosan kell kezelni. Ennek az az oka, hogy Friedman leplezetlenül elfogultan, s *alapvetően egyoldalúan közelít a globalizáció problémájához*. Sem politikai nézeteit, sem az amerikai gazdasággal érzett aggodalmát nem rejti véka alá – és ennél is sokkal fontosabb, hogy *Friedman a globalizáció szinte valamennyi kérdését az informatikai robbanás háttérfeltételeként, mellékhatásaként vagy következményeként tárgyalja*.

²⁵ I. m., 256. o.

Benedetti Gábor

Filozófus, a Miskolci Egyetem Bölcsészkarán végzett és ugyanott folytatott társadalom- és erkölcsfilozófiai tárgyú doktori tanulmányokat. Disszertációját az ELTE Bölcsészkarán nyújtotta be politikafilozófiai témában, „Politika és erkölcs. A liberális demokrácia eszmerendszerének kialakulása” címmel.

E-mail: benedetti72@freemail.hu

Pándi Boglárka – Takács Gyula

Mennyiség, eloszlás és minőség – helyzetkép az eMagyarország Pontokról 2006 tavaszán

1. A kutatás háttere

A Kopint-Datorg Zrt. 2006 tavaszán az Informatikai és Hírközlési Minisztérium megbízásából kutatást folytatott az IHM által kialakított eMagyarország Pontok jövője témájában. Az elkészült tanulmány kitért az eMagyarország Pontok (a továbbiakban eMoP-ok) gazdaságosságának és hatékonyságának vizsgálatára, tipizálásuk lehetőségeire és a továbbfejlesztésük, fejlesztésük és monitoringjuk lehetőségeire. A tanulmány elkészítésében a jelen írás szerzőin kívül a következő munkatársak vettek részt: Berényi Judit (a munkacsoport vezetője), Kovács Zoltán Ákos, Matheika Zoltán és Péntes Petra.

A kutatást az tette időszerűvé, hogy az IHM „eMagyarország Pontok” című programjában a támogatási szerződések a Közháló tervezése miatt 2006. december 31-ig szólnak; a 2004 óta létrehozott pontok további támogatás nélkül gazdasági okokból 2006. december 31. után bezárnának. Bizonyos helyeken azonban indokoltnak tartották további, lehetőleg egyre csökkenő mértékű támogatási rendszerük kidolgozását. Többek között a működő eMoP-okkal való szerződések, az internetes kommunikációs kapcsolat, az egységes és bevezetett imázs, az eMagyarország-portál és a beígért kártyaolvasók is emellett szóltak. Ezért ennek a vizsgálatnak az egyik legfőbb célja a 2006 után szóba jöhető további állami támogatásra vonatkozó döntések meghozatalakor mérlegelendő szempontok objektív méréseken alapuló meghatározása volt, figyelembe véve az esélyegyenlőség biztosításának követelményét is.

Magyarországon a telekommunikációs infrastruktúrával való ellátottság mind regionális, mind társadalmi csoportok szerinti bontásban jelentős eltéréseket mutat. Az eMoP-ok létrehozása a kormányzatnak azt a felismerését tükrözte, hogy a hátrányos helyzetű térségek és rétegek felzárkóztatásának egyik lehetséges útja ennek az infrastruktúrának mind szélesebb körű biztosítása a viszonylagos hátrányokkal küzdők számára. Az „eMagyarország-program” ismertetése ezt így fogalmazza meg: „A program hosszú távú célja, hogy amíg az állampolgárok jelentős részének otthonában technikai vagy anyagi okokból nincs lehetőség a nagy sávszélességű internet-hozzáférés kialakítására, addig az ország egész területén elérhető közösségi internet-hozzáférési pontok biztosítsák a világháló használatát. Az így létrejövő ún. eMagyarország Pontok hozzájárulnak ahhoz, hogy az internet nyújtotta lehetőségeket az állampolgárok mind szélesebb köre ismerje meg, növelik az esélyegyenlőség lehetőségét, és megteremtik az elektronikus közigazgatási szolgáltatások igénybevételének alapjait.”

2. A közösségi internet-hozzáférési pontok nemzetközi megítélése

A hazai helyzetet érdemes nemzetközi kontextusban is szemügyre venni, amihez néhány országnak számunkra releváns vagy tanulságos a közösségi internet-hozzáférési pontokkal (*Public Internet Access Points, PIAP*) kapcsolatát vizsgáljuk meg. Végül kitérünk arra, hogy az Európai Unióban hogyan fogalmazódik meg az állami szerepvállalás a szélessávú telekommunikációs infrastruktúra közösségi hozzáféréseinek fejlesztésében, milyen támogatási eszközök állnak rendelkezésre, és a közelmúltig mi körvonalazódott a hazai kormányzati elképzelésekben.

2.1. Néhány ország PIAP-politikája

Néhány közép- és kelet-európai ország, valamint – összehasonlításul – a Koreai Köztársaság adatai alapján megvizsgálhatjuk az információs társadalom kialakulása terén ott végbement előrehaladást, s a közösségi hozzáféréssel kapcsolatos külföldi tapasztalatok alapján megfogalmazhatunk néhány tanulságot.

A vizsgált országok PIAP-stratégiáinak főbb pontjai

	Célok	Finanszírozás	Jellemző típus	Darab-szám	1000 lakosra jutó PIAP-szám (2003)
Ausztria	Vidéken is szélessáv; helyi tartalmak.	Gyakori a PPP, sokszínű	Kistérségi teleházak, városi infopontok	250+	0,04 (2005-ben könyvtárak nélkül)
Észtország	A parlament alkotmányos jog-nak deklarálta az internethez való hozzáférést. „Tigrisugrás”, „Tigristúra”.	Állami, PPP, magán	Könyvtár, önkormányzat és külföldre fizetős helyek (szálloda, kávézó)	2003-ban 1200	0,76
Csehország	Minden polgár számára a lakóhelyükön kíván-nak szélessávú hozzáférést biztosítani.	A lakosság IKT-hoz való hozzáféréseinek fejlesztését, s ugyanakkor a PIAP-ok létrehozását prioritásként kezelik, de nem támogatják az üzleti tevékenységeket.	Könyvtárak	2003-ban 3800, 2004-ben 4600	0,32; (2004) 0,44
Horvátország	Versenyképes árú szélessávú hozzáférés	N. a., de elterjedtek az internetkávézók	N. a.	N. a.	N. a.
Korea	Mindenkinek szélessávot!	Magán	PC-szoba („PC bang”)	25 000	0,52
Lengyelország	Kis vidéki településeken is szélessáv	Állami, magán	Könyvtár, szociális kommunikációs központ	750–800	0,02

	Célok	Finanszírozás	Jellemző típus	Darab-szám	1000 lakosra jutó PIAP-szám (2003)
Románia	Gyors, olcsó internet, a fiatalok képzése, a tudásalapú gazdaságban való munka	Állami > magán	N. a.	5000	0,22
Szlovákia	Szélessávú hálózatok kiépítése, inkább technikai célok. Az általános hozzáférés és a lakosság digitális felkészültségének a biztosítása nem elsődleges cél.	Állami	Könyvtárak, iskolák	Ellentmondásos adatok.	0,01
Szlovénia	Az elmaradott térségek fejlesztése, ha nem korlátozza a versenyt.	Magán > PPP > állami	M3C, könyvtár stb.	370+	0,13

2.1.1. Ausztria

A PIAP-ok hatékony működésének elősegítését nagymértékben szolgálta a 2004 elején meghirdetett ún. Szélessáv stratégia. Az internethasználat ugrásszerűen megnövekedett,¹ s ez maga után vonta azt is, hogy a PIAP-ok mindinkább olyan környezetben „élnek meg”, ahol a szolgáltatáshoz szakértő segítséget is igénybe lehet venni. A különböző típusú egységek (*Telezentren, Telehaus* stb.) szervezettsége nem országos (szövetségi) szintű, hanem sokkal inkább a regionális, még a kilenc tartományi (*Länder*) szintnél is kisebb térségek szintjén valósul meg. A finanszírozási megoldások is meglehetősen sokszínűek, a helyi államigazgatási költségvetés mellett meglehetősen gyakori a PPP megoldás. Ezzel is összefüggésben áll az a trend, hogy a PIAP-ok tevékenységében az elmúlt évek során mind gyakoribbá váltak a távmunkával, illetve a távoktatással kapcsolatos feladatok.

2.1.2. Csehország

Az 1000 lakosra jutó PIAP-ok számát tekintve 2003-ban kelet-közép-európai összehasonlításban Csehország állt a második helyen, bár az itteni 0,32-es érték alig haladta meg az akkor még csatlakozás előtt álló országok átlagát (0,22). Ugyanakkor a statisztika értékelésekor arra is gondolni kell, hogy az *eEurope+* program összehasonlító in-

¹ Egy osztrák felmérés szerint 2005. január–március között a 16–74 év közötti korosztály 55%-a használta az internetet. A megfelelő időszak korábbi évekbeli adatai: 2004: 52%, 2003: 41%, 2002: 37%.

ICT DIFFUSION TO BUSINESS: PEER REVIEW Country Report: Austria,
<http://www.oecd.org/dataoecd/11/36/36480479.pdf>.

dikátorai csak a PIAP-ok számát vették figyelembe, s nem foglalkoztak az egyes közösségi internet-hozzáférési pontokban található felhasználói helyek számával.

Az információs és kommunikációs technológiák regionális fejlesztésére irányuló intézkedések középpontjában a lakosság információs és telekommunikációs technológiákhoz (IKT) való hozzáféréseinek fejlesztése áll, regionális projektek segítségével. Az intézkedések kiemelten kezelik

- a szélessávú (legalább 256 kbps) kapcsolat bevezetését a kohéziós régiók strukturális átalakulással leginkább sújtott, gazdaságilag gyenge részein;
- a közösségi (preferáltan szélessávú) internet-hozzáférési lehetőségek megteremtését a településeken;
- a közigazgatási szolgáltatások interaktivitásának helyi és regionális szintű megteremtését és lehetőség szerint szélessávú internetkapcsolattal való elérésének biztosítását.

Az intézkedések nem támogatják az üzleti tevékenységeket, s prioritásként kezelik azokat a tevékenységeket, amelyek az IKT-hoz való közösségi hozzáférést támogatják.

2.1.3. Észtország

Észtország esete különösen tanulságos Magyarország számára, mivel az ország a függetlenné válás utáni katasztrofális visszaesést követően rendkívül látványos modernizáción ment keresztül, és ebben egyöntetű szakmai vélemények szerint meghatározó szerepe volt a következetesen kiemelt prioritásként kezelt és rendkívül energikusan végrehajtott informatikai transzformációnak.

Ennek fontos, bár korántsem kizárólagos mozzanata volt a közösségi internet-hozzáférési pontok hálózatának kiépítése. 2000-ben az észt parlament alkotmányos jognak deklarálta az internethez való hozzáférést, és 2005 tavaszán az alig másfél millió lakosú országban már összesen 700, vagyis 100 ezer lakosonként 51 PIAP működött. Ezeket többnyire könyvtárakban vagy más önkormányzati kezelésű épületekben helyezték el, a hozzáférés általában ingyenes. Ezeken felül több mint 600 pénzért hozzáférhető szélessávú internet-hozzáférési pont is van szerte az országban (szállodákban, kávézókban stb.). A PIAP-okból jutott az ország félreeső pontjaira (például a szigetekre) is, híradások szerint esetenként gazdasági mentőövként szolgálva a bajba jutott régiók számára. Így például az egyik balti-tengeri sziget, miután hagyományos szovjet mezőgazdasági felvevőpiaca leépült, már ott tartott, hogy a gazdasági túlélés érdekében elkezdte kipusztítani saját erdőit, de miután megkapta az internetkapcsolatot, ennek segítségével sikerült új vevőket találnia, illetve az ottani gazdálkodók az interneten keresztül szerzik be a takarmányt stb.²

A fenti példa rávilágít arra, hogy az észt siker nem kizárólag az informatikai eszközök és az internet használatának kiterjedtségében mutatkozik meg, hanem a használat jellegében is.

Ebben szerepe van annak, hogy a kormányzat meglehetősen komplex módon közelített az információs társadalom kérdéséhez, és a pusztán internet-hozzáféréseken felül

² Mcier, Andrew.

több más területen is példamutató erőfeszítéseket tett. 1996-ban az észti kormányzat meghirdette a „*tigrisugrás*” programot, amelynek egyik fő célja az volt, hogy az összes iskolát rákapcsolják az internetre. Ezt követően 1998–1999-ben megindult a „*tigristúra*” akció, melynek keretében a falvakban és a városokban óriási sátrakat állítottak fel száz vagy még több internetes kapcsolattal ellátott számítógéppel, amelyekben az arra járók segítséget kaptak az internettel való megismerkedéshez. Külön figyelemre méltó, hogy a kampány finanszírozásában részt vett az észtiországi magánszektor (pl. a legnagyobb észti informatikai vállalat és a legnagyobb észti bank) is. Ez nem véletlen, hiszen az akció azonnal új számítógép-vásárlókat, új internet-előfizetőket és internetbanki ügyfeleket stb. eredményezett.³ Itt említendő meg továbbá az a 2002-ben indult program is, melynek során mintegy két év leforgása alatt több mint százezer ember (a felnőtt lakosság mintegy tíz százaléka) részesült ingyenesen az alapokra koncentráló kétnapos számítógép- és internethasználati képzésben szerte az országban.

2.1.4. Horvátország

2003 decemberében hozták létre azt a kormányzati szintű testületet, amely az *eEurope 2005* irányelveivel összhangban kialakított „e-Horvátország 2007” című program megvalósításáért felelős, vezetője a közvetlenül a miniszterelnök alá rendelt államtitkár. A program 2004-ben közzétett megvalósítási tervében⁴ kitűzött fő cél az, hogy 2007-re az ország rendelkezék

- modern on-line e-kormányzati, e-oktatási és e-egészségügyi közszolgáltatásokkal,
- *e-business* környezettel,
- nagymértékben elterjedt és versenyképes árú szélessávú hozzáféréssel, valamint
- biztonságos információs infrastruktúrával.

A szélessávú elérés szintjének növelése érdekében a kormány felkérte a T-HT (a horvát Telecom) szolgáltatót, hogy alacsony áron tegye lehetővé a szélessáv elterjedését.

A közösségi hozzáférési politikával kapcsolatos kormányzati politikát, pontosabban annak hiányát jelzi, hogy az interneten semmiféle erre vonatkozó információt nem lehet fellelni. Különböző PIAP-ok, illetve internetkávézók mégis létrejöttek és elterjedtek az országban, főként az elsősorban idegenforgalomból élő térségekben, már csak azért is, mert napjainkban megszokott, elvárt és jövedelmet hozó szolgáltatásokat nyújtanak.

2.1.5. Koreai Köztársaság

Dél-Korea információs társadalma 1999 óta a világ élvonalába tartozik. Az 1998. évi távközlési liberalizációnak köszönhetően a szélessávú internet robbanásszerűen terjedt. Ehhez a kínálati oldalon szükség volt egy kockázatvállaló szolgáltatóra, amely előfizetési díját az addig szokásosnak mintegy a felében állapította meg. Az internetszol-

³ UNDP (2003).

⁴ <http://www.infofest.com/news/PPT/>

E-government%20%E2%80%93%20A%20Reality%20for%20SEE.ppt

gáltatók kockázatát viszont csökkentette a mintegy másfél milliárd dollárnyi kedvezményes hitel, amelyből 2002-re – a magas népsűrűségnek is köszönhetően – a lakosság 90%-át szélessávon kiszolgálni képes telekommunikációs hálózat jött létre. A feltámadó kereslet a várakozásoknál is gyorsabb megtérülést hozott a befektetőknek. 2002-ben az internet-előfizetések 78%-a már szélessávú kapcsolat igénybevételét biztosította, s ez az arány 2004 végéig 99%-ra emelkedett.

A 90-es évek közepe óta az igények katalizátorai voltak és maradtak a szélessáv előnyeire épülő *PC Bang* (PC-szoba) néven ismert speciális internetkávézók, Dél-Korea tipikus PIAP-jai. Míg az otthoni szélessávot a koreaiak főleg ügyeik intézésére, valamint audio- és videoanyagok átvitelére használják, a még gyorsabb adatátvitelre képes „PC-szobák” szerepe a számítógépes játékok terén kiemelkedő: a látogatók – és már nemcsak a legfiatalabb generációk – több mint fele ezért tér be ide. Ez egyesek szerint a hagyományos társasjátékok on-line formára váltása, míg mások szerint a konformista koreai kultúrából jelent némi egerutat. Mindenesetre szociológusok szerint Koreában az internet használatára vonatkozó döntésekben nagyobb szerepet játszanak a közösségi lét (jobbára ösztönző) hatásai, mint az egyéni költség-haszon megfontolások.

A PC-szobák működtetése – csakúgy, mint a többi koreai PIAP-típus, vagyis az internetkönyvesboltok és a hagyományosabb internetkávézók esetében is – a saját lábon álló magánvállalkozás keretei között folyik.

2.1.6. Lengyelország

Lengyelországban némileg megkésve, 2000-ben állították össze az információs társadalom fejlesztésére vonatkozó első stratégiai dokumentumot. Ami a PIAP-okat illeti, Lengyelország ezen a téren jóval nagyobb lemaradással küszködik, mint például az internethasználók arányát tekintve. A 2003-as adatok alapján Lengyelország nemcsak Észtországgal és Csehországgal, hanem Magyarországgal szemben is számottevően lemaradt a PIAP-ok hálózatának létrehozása terén, ami elsősorban a szegényebb térségekben élők és a hátrányos helyzetűek e-hozzáférést nehezíti. Ez nyilvánvalóan abból a már említett körülményből adódik, hogy Lengyelországban némileg megkésve kezdtek el az információs társadalommal kapcsolatos programok elindítását.

A probléma nem a feladatok megfogalmazásában és a tevékenységi irányok kijelölésében rejlik. A 2004–2006 időszakra kidolgozott lengyel stratégia célul tűzi ki, hogy minden állampolgára és vállalkozása számára gyors, lehetőleg szélessávú Internet-hozzáférést biztosítsanak. Ennek keretében többféle program is megindult. A PIAP-okkal kapcsolatos fő program az „*Ikon*” projekt, amely elsősorban a kis vidéki településekre koncentrál, s az ottani könyvtárakban vagy közösségi központokban hoz létre PIAP-okat. Megemlíthető továbbá a „*Társadalmi kommunikációs központok*” programja is, amely szintén a kistelepüléseken hoz létre, a postával együttműködve, olyan többfunkciós központokat, amelyek egyidejűleg postahivatalok, közkönyvtárak és internet-kávézók. Ugyanerre az időszakra indítottak programokat az iskolák és az iskolai könyvtárak számítógép-ellátottságának és internet-hozzáféréseinek a javítására is.

A probléma nem egyszerűen az erőfeszítések irányával, hanem inkább azok nagyságrendjével kapcsolatos. A társadalmi kommunikációs központok programja 2005 vé-

gére mindössze 120 ilyen központ felállítását irányozta elő.⁵ Az *Ikon* projekt már ambiciózusabb: országszerte hozzávetőlegesen 2000 központ létrehozását tették tervbe már 2005 végére, habár ezek egy része csupán „infomat” multimédiás terminál, amelyen keresztül *online* elérhetők bizonyos közérdekű információk. (Az iskolai projektek nagyságrendjéről nem áll rendelkezésre információ.)

2.1.7. Románia

Romániában elsősorban a Kommunikációs és Információs Technológiai Minisztérium foglalkozik az információs társadalom ügyeivel. A minisztérium koordinálja az ország információs stratégiájának (MCIT, 2002) a lépéseit, valamint felügyeli az elektronikus aláírás és az e-kereskedelem területét.

A már említett nemzeti stratégiát, melynek kidolgozásába az üzleti szféra, a civil társadalom és a tudományos világ is bekapcsolódhatott, 2002 végén fogadták el. A 2010-ig tervező program fő csapásirányát az *eEurope2005* céljai jelentik.

Az információs stratégia az alábbi beavatkozási területeket jelöli meg:

- A nemzeti információs infrastruktúra és az IKT-ipar fejlesztése.
- Széles körű hozzáférés az internet szolgáltatásaihoz (gyors, olcsó internet; külön rendszer a kutatók és az oktatók számára).
- Oktatás, az információs társadalom humán-erőforrásainak biztosítása (fiatalok képzése, a tudás gazdaságban való munkája).
- Az információs szolgáltatások minél szélesebb körű bevezetésének és használatának ösztönzése (e-kereskedelem, e-kormányzat, e-egészség).
- Hálózati biztonság, intelligens kártyák elterjesztése.

Az *eEurope+* 2003-as lakossági felmérése szerint Romániában az 1000 lakosra jutó PIAP-ok száma két év alatt 0,05-ről 0,223-ra nőtt, s így az ország megelőzi az EU több régi tagállamát is.

Nagy Zsolt, a román kommunikációs és információs technológiai miniszter beszámolt az „eMagyar Pontok” létrehozása érdekében a magyar Informatikai és Hírközlési Minisztériummal közösen lebonyolított projektről. Erdélyben összesen 130 teleház (ezen belül 89 eMagyar Pont) működik, amelyek a kisebb települések lakói számára is lehetőséget biztosítanak a világhálózathoz való hozzáféréshez. A remények szerint 2006-ban az erdélyi teleházak száma meg fogja haladni a kétszázat. Az eMagyar Pontok bővítése során a már létező Maros-, Bihar- és Hargita-háló mintájára még ebben az évben létrehozzák a Kolozs- és a Háromszék-hálót is.

2.1.8. Szlovákia

Az „e-Szlovákia” program 2002 májusában indult, nagyjából a szokásos három pillérral (az internet-hozzáférés biztosítása, a felhasználók képzése és az interneten elérhető tartalom fejlesztése). Figyelemre méltó azonban a megfogalmazás. Egyrészt nincs szó az e-tudatosság, illetve az e-orientáció széles körben való terjesztéséről, csupán a képzés szerepel a programban, másrészt – ami még fontosabb – az internet-hozzáférés

⁵ MNI (2004), 18. o.

tárgykörében a kezdeményezés csak az iskolák internet-összeköttetésének javításáról beszél, vagyis például PIAP-ok nagyarányú telepítéséről nem esik szó.

A jelenleg is irányadó 2004-es „Stratégia és akcióterv az információs társadalom fejlesztésére” című dokumentum kifejezetten az e-kormányzattal kapcsolatos feladatokat helyezi előtérbe. A stratégia azt a benyomást kelti, hogy a kormányzat elsősorban a közigazgatás belső folyamatait kívánja hatékonyabbá tenni az informatikai fejlesztések révén, és emellett arra törekszik, hogy *amennyiben* az állampolgár szeretné a közügyeit elektronikusan intézni vagy közérdekű információkhoz kíván jutni (és képes is erre), *akkor* ezt a jövőben egyszerűen megtehesse. Az viszont mintha legalábbis másodlagos lenne a kormányzat számára, hogy például a Kassai régió hátrányos helyzetű községeiben élők akarnak-e és tudnak-e bármit kezdeni az információs forradalommal. A helyzet valójában nem ennyire kiélezett, mert sokadik intézkedésként feltűnik a listán a közösségi hozzáféréstű internetpontok felállítása, és az akcióterv szerint 2005–2008 folyamán minden általános iskolában meg kell teremteni az internet-hozzáférést. Ezek a célkitűzések azonban a jelek szerint harmadlagosak a koncepció kidolgozóinak szemében. A szintén 2004-ben született *versenyképességi stratégia* még teljesebb mértékben az e-kormányzásra koncentrál, ebben meg sem említi a másik két pillért (vagyis az általános hozzáférést és a lakosság digitális felkészültségét, illetve orientációját).⁶

Feltétlenül megemlítendő program az „*Infovek*”, melynek célja a fiatal generáció e-érettségének elősegítése. Ennek az a lényege, hogy az iskolákban létrehozott informatikai infrastruktúrát – így például az internet-hozzáférést – a tanítási időn kívül hozzáférhetővé kell tenni a szélesebb lakosság számára. A terv értelmében az iskolai multimédiás oktatótermek a jövőben a munkanélküliek átképzésének eszközévé válnának.⁷ Úgy fest tehát, hogy azért koncentráltak az iskolai internet-hozzáférésre, mert a nap bizonyos szakában az iskolákat akarják egyben PIAP-ként is használni.

Az MNI-(2004) felmérés szerint 2003-ban Szlovákia PIAP-ellátottsága egészen leújtató képet mutatott: százezer főre egyetlen PIAP jutott, vagyis a visegrádi országok között Szlovákia volt a leggyengébb. Kérdés, hogy a jelenlegi felállásban a több ezer – némelykor nyilvánossá váló – iskolai internetpont beszámítható-e a PIAP-hálózatba. Azt is meg kell említeni, hogy a szlovák PIAP-okról szóló információk eléggé ellentmondásosak Kollarova (2003) szerint a szlovákiai könyvtárakban 2002-ben összesen 663 PIAP működött, ami önmagában véve is azt jelenti, hogy nem százezer, hanem közel tízezer főre jutott egy PIAP – ez még mindig nem sok, de lényegesen jobb, mint az MNI adata, s gyakorlatilag az MNI-felmérés magyar adataival vethető össze.

2.1.9. Szlovénia

Az Európai Unióhoz újonnan csatlakozott országok között Szlovénia rendelkezik a leginkább átfogó koncepcióval az információs társadalommal kapcsolatos politika terén.

A szlovén „Információs Társadalom Stratégia” megfogalmazása szerint az infrastruktúra fejlesztésének (ideértve a PIAP-ok létrehozását és működésének finanszírozását is) a kormányzat „társfinanszírozásában” kell történnie. Ez elsősorban a fejletlenebb

⁶ IDABC eGovernment Observatory (2006), 46–462. o.

⁷ Makulová (2004).

térségekben szükséges, de csak abban az esetben, ha elengedhetetlenül szükséges és nem korlátozza a versenyt. Az infrastruktúra-fejlesztés a szélessávú hálózatnak a fejletlenebb térségeket is elérő fejlesztésére fókuszál. Az Információs Társadalom Igazgatóság projektjei közé tartozik PIAP-ok hálózatának felügyelete, ami – a témánk szempontjából fontosnak tekinthető tevékenységekre koncentráva – a következőkre terjed ki:

- e-iskolák programja,
- e-könyvtárak programja,
- multimédia-központok (MMC) fejlesztése,
- a PIAP-okon elérhető e-kormányzati szolgáltatások tartalmi fejlesztése,
- az e-pontok weboldalainak karbantartása.

A PIAP-ok hálózata a www.e-tocke.gov.si honlapon keresztül érhető el, ahol az ország térképéből kiindulva a régiók és a különféle típusok (iskolák, könyvtárak, vendéglátó-ipari egységek, MMC-k) szerinti kereséssel egyaránt lehet információt szerezni egy-egy PIAP-ról, és a használatban szlovén nyelven statisztikák is fellelhetők.

2004 végén összesen több mint 370 PIAP működött. Ezek közül az e-iskolákban 26, az e-könyvtárakban pedig 117 közösségi hozzáférési pontot ppp-finanszírozással hoztak létre és ugyanígy működtetik, s az országban csupán 34 kizárólag állami finanszírozású PIAP van.⁸

A PIAP-ok egy további típusát képezik a 2003-ban és 2004-ben létrehozott ún. M3C Multimédia Központok,⁹ amelyek – saját megfogalmazásuk szerint – nem formális hálózatként működnek, s a nyílt társadalom és az információ széles körű terjesztésének szellemében elsősorban kulturális, művészeti és oktatási tevékenységet kívánnak folytatni.

A PIAP-okkal foglalkozó szakértők azt a következtetést vonták le, hogy az otthoni internethasználat terjedésével párhuzamosan csak azoknak a közösségi pontoknak a használata marad továbbra is jelentős, ahol a gép- és internet-hozzáféréseken kívül valamilyen többlétszolgáltatást is biztosítottak (pl. az oktatás, a szakmai képzés, a közigazgatási szolgáltatások igénybevétele vagy a munkalehetőségek elérése terén).

⁸ Forrás Andrej Tomsic: Experience of Slovenia in Prividing and Measuring Public Internet Access. Előadás Global Workshop on Community Access Indicators konferencián. Mexico City, 18th November 2004.

⁹ http://www.m3c.si/dat/MMC_Network_of_Slovenia/

2.2. A vizsgálatból levonható tanulságok

A PIAP-okról kialakult európai körkép összességében sajnos nem igazolta egyértelműen egy olyan aktív támogató politika jelenlétét, amely hatásosan törekedne a hiányok pótlására, a digitális szakadékok áthidalására. Ugyanakkor e statisztika nagy léptéke megengedi, hogy a magán- vagy kisközösségi kezdeményezések helyenként esetleg elhomályosítsák a közös optimumot célzó állami törekvések nyomait.

- A társadalom és a gazdaság duális szerkezete maga után vonja, hogy széles rétegek nem csupán az eszközöket nélkülözik, hanem kellő tájékozottság híján azt sem tudják átlátni, hogy az információs társadalom milyen előnyöket és lehetőségeket kínálhatna számukra, ha képesek lennének rácsatlakozni az internetre.
- Ebből pedig az következik, hogy az információs társadalom kiépítését illetően a kormányzatnak csak az egyik feladata az, hogy energikusan és magas színvonalon véghez vigye az állam (vagy az államhoz kapcsolódó rendszerek, pl. az egészségügy) által nyújtott szolgáltatások „informatizálását”. Ugyanilyen fontos szerepe kell, hogy legyen abban is, hogy a lakosság egésze számára adottak legyenek a feltételek ahhoz, hogy az információs társadalom (pl. e-kormányzat, e-egészségügy) nyújtotta előnyökkel ténylegesen élni tudjon.
- Ez szükségessé teszi egyrészt a hozzáférés támogatását, ami különösen a hátrányos helyzetű területeken és a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek vonatkozásában nem csupán és nem is elsősorban a magánszemélyek számítógéphez, illetve internethez jutásának a támogatását, hanem főként a közösségi hozzáférési pontok sűrű, jó műszaki paraméterekkel rendelkező, olcsón vagy ingyenesen igénybe vehető hálózatának kiépítését és fenntartását kell, hogy jelentse.
- Másrészt viszont ugyanilyen hangsúlyt kell helyezni a lakosság minél nagyobb részére kiterjedő „bevonási” programokra, ami egyfelől a széles körű képzést és a digitális írástudás ugrásszerű javítását jelenti, másfelől a lakosság általános e-orientáltságának fejlesztését is magában foglalja.
- Az információs társadalom irányában való előrehaladás komplex, mindenoldalú megvalósítását tekintve a közép-kelet-európai térség minta-országa Észtország. Itt

- nem csupán az e-kormányzat terén váltak élenjáróvá,
- nem csupán az iskolai internetellátottságot tették teljes körűvé,
- nem csupán a PIAP-ok igen sűrű, a szegény és elszigetelt vidékekre is kiterjedő hálózatát hozták létre, és
- nem csupán képzési és ismeretterjesztő kampányokat indítottak a lakosság digitális írástudásának fejlesztésére, majdnem olyan lendülettel és elszántsággal, ahogyan a perifériáról kitörni akaró szegény országok szokták az analfabetizmust felszámoló kampányokat végrehajtani,

hanem mindezt együttesen, egyidejűleg és komplex módon valósították meg, s ezáltal az egyes területek egymást erősítették

- A PIAP-ok finanszírozási forrásait tekintve több országban is (Ausztriában, Szlovákiában és Szlovéniában) találkoztunk olyan megoldásokkal, hogy akár országos, akár regionális szinten sikerült érdekeltté tenni egy-egy nagyvállalatot a közösségi hozzáférési pontok valamelyik típusának és/vagy funkciójának

részbeni vagy teljes egészében való finanszírozásában, ún. ppp-konstrukciók keretében. Ezekben a PIAP-okban sok esetben éppen az adott nagyvállalat számára biztosítanak e-továbbképzést vagy részleges távmunka-lehetőséget. Emellett külső társfinanszírozási lehetőségek elérése érdekében Csehországban és Szlovéniában is – megfelelően alátámasztott célkitűzésekkel kialakított programokkal – sikeresen pályáztak EU-forrásokra, amelyek Magyarország számára is nyitva állnak.

- o Végül – megelőlegezve a hazai gyakorlattal kapcsolatos tapasztalatok bemutatását az IHM-től kapott adatok alapján – a következő megállapítást tehetjük: ha Magyarországon azt találjuk, hogy az eMoP-ok kihasználtsága gyakran alatta marad az optimálisnak, és az eMoP-ok nem képesek a környező lakosság életének átalakulásában azt a szerepet játszani, amit eredetileg szántak nekik, akkor ez véleményünk szerint nem annak a jele, hogy az eMoP-okra nincs szükség. Sokkal inkább azt valószínűsíti, hogy az Észtszországban látott *komplexitás és szinergia hiányzik*, konkrétan: Magyarországon nem ment végbe egy olyan elszánt információs és képzési kampány, főleg a digitális szakadék túllökdalán élő lakossági többség körében, sem az iskolai oktatás, sem a felnőttképzés keretei között, amelynek hatására megindulhatna az „erjedés”, és amelynek hatására az EMoP-ok helyi szerepe is felértékelődhetne.

2.3. Az EU releváns irányelvei és magyarországi alkalmazásuk

A Lisszaboni Stratégia 2005 elején történt félidős felülvizsgálata során egyértelművé és az Unió által is elismertté vált, hogy az abban megfogalmazott célkitűzések csak részben vagy egyáltalán nem realizálhatók. Az EU módosított fejlesztési programja („i2010: Európai információs társadalom a növekedésért és a foglalkoztatásért”) expliciten már nem beszél arról, hogy 2010-re Európának a világ legversenyképesebb régiójává kell válnia. Az új stratégia középpontjába a gazdasági növekedést és a foglalkoztatottság biztosítását, továbbá harmadik célként a befogadó, minőségi közszolgáltatásokat nyújtó és az életminőséget javító információs társadalom alappilléreinek lerakását állították. Az új, befogadó jellegű koncepció az eddigieknél sokkal jobban igyekszik figyelembe venni a felhasználók igényeit. A társadalmi érdeklődést a regionális és lokális projektek során létrejövő tematikus közösségi fórumok segítségével igyekeznek megteremteni, míg a társadalmi befogadást nehezítő tényezőket a teleházakkal és egyéb, az információs írástudás képességének elsajátítását segítő projektekkel próbálják megszüntetni.

Az EU intézményei bátorítják a szélessávú infrastruktúra, valamint a tartalom és a szolgáltatások bővítését, illetve megújítását célzó beruházásokat, külön kiemelve a kevésbé fejlett régiók ilyen tartalmú felzárkóztatásának igényét. A vonatkozó EU-elvárások hangsúlyozzák a feladatok lehetőség szerint piaci mechanizmusok alapján és piaci szereplők bevonásával való megoldását. Ugyanakkor nem zárják ki a kormányzati beavatkozás és a támogatások lehetőségét sem, elismerve azok szükségességét például olyan esetekben, ahol a piaci mechanizmusok nem képesek a kívánt eredményeket produkálni. Az uniós támogatásokat napjainkban fokozott mértékben kötik az IKT,

azon belül is a szélessávú technológiák elterjesztéséhez, tágabban értelmezve: a megújított Lisszaboni Stratégia követelményeihez.

Az Unió a kínálati oldalon főként az elektronikus lehetőségekkel kevésbé ellátott régiók megfelelő szélessávú hálózatokkal való ellátását és az ehhez szükséges beruházásokat tartja megengedhetőnek és fontosnak nemzeti kormányzati eszközökkel is segíteni. Említést érdemel ebből az aspektusból az EU ún. „*Digital Divide Quick-Start Projects*” kezdeményezése, amely a kevésbé ellátott térségek szélessávú hálózattal való ellátásának gyorsítását hivatott szolgálni, s amelyhez a Strukturális Alapok, valamint az Európai Beruházási Bank támogatására is lehet számítani.

A kereslet ösztönzése terén az EU például pénzügyi támogatással, a szükséges kritikus tömeg kialakulásának ösztönzésével, továbbá a kormányzati adminisztráció, az iskolák és az egészségügyi intézmények szélessávú kapcsolódási igényeinek felkeltésével, illetve növelésével számol. Voltaképp már maga a Lisszaboni Stratégia és az ehhez kapcsolódó nemzeti és EU-szintű akciótervek is eleve az ilyen igények felkeltése és növelése irányában hatottak. Több EU-tagállam adókedvezményekkel is ösztönzi a vállalkozások és a lakosság szélessávú hálózathoz való kapcsolódását.

Az eMoP-ok létrehozásakor alapvető célkitűzés volt az információs társadalom fejlődésének elősegítése, az internetlefedettség növelése és az esélyegyenlőség lehetőségének megteremtése. Az IHM vonatkozó ITP pályázatainak szövege így fogalmaz: „[...] az ország egész területén működjenek az állampolgárok számára könnyen elérhető, megfizethető árú, kiszámítható minőségben szolgáltató közösségi internet-hozzáférési pontok”. Az ITP-16 külön kiemeli a kistéleplések speciális helyzetének figyelembevételét és a kapcsolódó közellátási feladatokat fontosságát.

A Magyar Információs Társadalom Stratégia (MITS) II. 2.8. sz. főiránya a „hozzáférésre” épít:

„Az információkhoz és szolgáltatásokhoz való minél szélesebb körű hozzáférés a modern információs és kommunikációs technológiák korában természetes igényként fogalmazódik meg, amelynek kapcsán az *internethoz való hozzáférést mindenki számára alanyi joggá kell tenni* és használatát – az esélyegyenlőség megteremtése érdekében – segíteni szükséges. Ennek érdekében a program a következő célokat tűzi ki:

- o 2006 végére minden települési kisközösségben legalább egy nyilvános közösségi hozzáférési pont álljon a felhasználók rendelkezésére, amelyek (alap)szolgáltatásaik egy részét tekintve egységesek és innovatívak, ugyanakkor a lehetséges pluszfeladatokat és szolgáltatásokat (ezen keresztül fenntarthatóságukat) tekintve sokszínűek;
- o A hozzáférési pontokon az információkhoz és szolgáltatásokhoz való hozzájutásban *szakképzett segítők* személyes jelenléttel támogassanak minden érdeklődőt. Mindezek érdekében a már meglévő közösségi hozzáférési pontok fejlesztése mellett a program keretében újak jönnek létre, akár eltérő üzleti modellekkel is: ezek összekapcsolása révén azonban a hozzáférési pontok *egységes arculatú és egységes szolgáltatásokat nyújtó hálózata* alakul ki és e hálózat minden pontján a hozzáférést és az információtechnológiai eszközök használatát segítő szolgáltatás igénybevitelére nyílik lehetőség.”

A közösségi hozzáférési helyek tehát az EU irányelveivel összhangban több ponton is hozzájárulnak egy térség felzárkózásához, fejlődéséhez, ahogy ezt a következő táblázat felvázolja.

A fejlesztési irányelvek és a PIAP-ok kapcsolata

Célhierarchia	A PIAP hozzájárulása (és előnye egyéb internet-hozzáféréssel szemben)
Jólét, növekedés ↑	← <u>Közösségi és szabadidős szintér</u>
[Lisszaboni stratégia; i2010] Kohézió / Inclusion <i>Gazdasági</i> <i>Társadalmi</i>	← <u>Eloszlása kiegyenlítő hatású</u>
Foglalkoztatottság ↑	← Munkát / munkalehetőséget közvetíthet
Tudásalapú társ. ↑	← Információkat, <u>készségeket ad</u>
Internet (szélessáv) <i>Hozzáférés</i> <i>Lefedettség</i>	← <u>Megfizethető</u> ← Közel jön

3. A magyarországi helyzet

Az eMagyarország Pontok vizsgálatához több adatforrás állt rendelkezésre, amelyeket az IT Kht. biztosított saját adatfelvételeiből. 2004, majd 2005 nyarán kérdezőbiztosaik járták be a megszülető eMoP-okat, időközben bővülő kérdéssorral. Ezenkívül a második lekérdezés alkalmával 883 – majd később még több – helyre telepítettek egy nem hivatalosan „Big Brother” (BB) névre „keresztelt” programot a kihasználtság figyelésére. Ez 2005 júliusától kezdve naprakész időszaki kimutatást tudott adni az üzemidő (mennyi számítógép hány órán keresztül volt bekapcsolva) és a megabájtban mért adatforgalom tekintetében. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a BB-programok korlátozott telepítése, valamint a lekérdezésekben tapasztalt egyes problémák (adathiány, kérdőív-szerkesztési, rögzítési, kódolási hibák) jelentősen megnehezítették az elemzést és megnövelték az eredmények hibahatárait.

A következőkben a mennyiség, az eloszlás, majd végül a minőség szempontjain keresztül vizsgáljuk meg az eMagyarország Pontokat.

3.1. Mennyiség

Az elemzés látókörébe összesen 3053 eMagyarország Pont került, amelyek 2003-tól kezdve számos támogatási forma felhasználásával jöttek létre. Utóbb az IHM egyedi megállapodásokat is kötött egyes intézményhálózatokkal azzal a céllal, hogy ezek egy részében eMoP létesüljön.

Az eMoP-ok létrejöttét elősegítő támogatások áttekintése

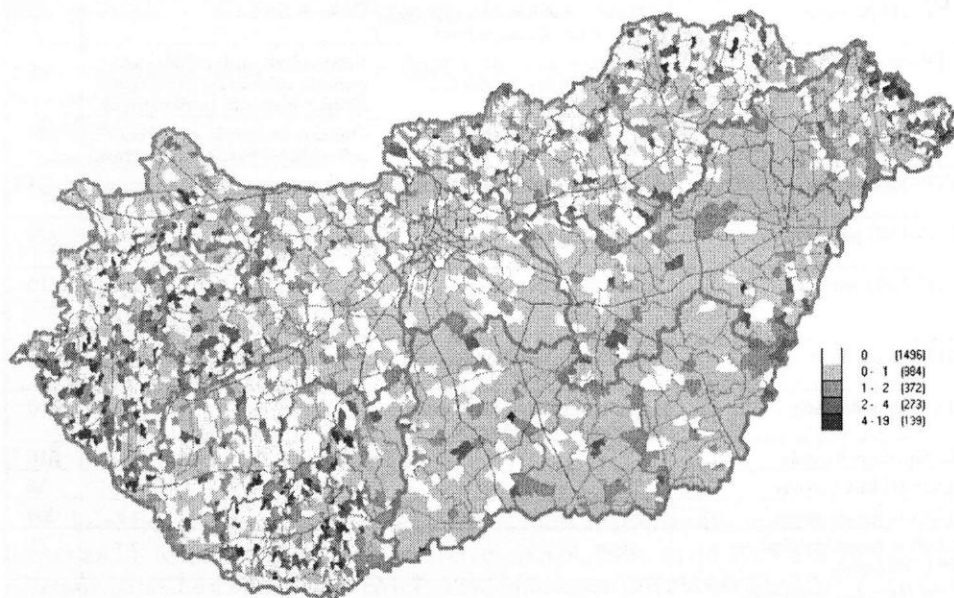
Támogatási forma	Célcsoport	Jogosultak	eMoP (db)
ITP-3H pályázat	1000 lakosnál kisebb v. hátrányos helyzetű települések	Önkormányzatok	35
ITP-3K pályázat	5000 lakosnál kisebb v. hátrányos helyzetű települések	Könyvtárak, művelődési központok, teleházak; esélyegyenlőséget biztosító intézmények	25
ITP-15/A pályázat	600 fő feletti települések	Önkormányzatok, egyházak, művelődési házak, könyvtárak	824
ITP-15/B pályázat	Idősek, egészségi problémákkal küzdők	Időotthonok, -klubok, eü. intézmények	204
ITP-15/C pályázat	Már működő PIAP-ok	Önkormányzatok, művelődési házak, könyvtárak	775
ITP-15/D pályázat	Vállalkozás; civil szféra	Önrészt is vállaló kiskereskedők, vendéglátó egységek; posták, alapítványok stb.	210
ITP-16 pályázat	600 fő alatti kistelepülések	Kisposták megszüntetésében érintett önkormányzatok	122
Teleház szövetség	egyedi megállapodás alapján már meglévő hálózatok		300
Református Egyház			216
Evangelikus Egyház			36
Magyar Agrárkamara			200
Magyar Kereskedelmi és Iparkamara			75
HM (Honvéd Kulturális Szolgáltató Kht.)			27
69MB BAH (Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal)			7
Együtt	-	-	3053

Egy korábbi kutatás¹⁰ során, amelynek célja a hazai közösségi hozzáférési helyek feltérképezése volt, 2003-ban 1288 PIAP-ot sikerült fellelni (az internetkávézókat is beleértve) – ebből kiindulva nem tűnik túlzó becslésnek, ha erre az időpontra nézve összesen 1500 PIAP meglétét tételezzük fel. Ha az eltelt három évben némi gyarapodást feltételezünk, valamint a PIAP-ok és az eMoP-ok összegéből kivonjuk a közös részt (az ITP-15/C pályázat eredményeként létrejött 775 db, továbbá 300 teleház), akkor a PIAP-ok száma 2006-ban kb. 3800-ra, illetve az internetkávézókat leszámítva kb. 3500-ra tehető. Ez ezer főre vetítve 0,35 értéket ad, ami Közép-Európában erős közepes értéknek számít (legalábbis az ismert egy-két éves adatokkal összevetve).

¹⁰ Közösségi Internet-hozzáférési Pontok. Külföldi tapasztalatok. A hazai pontok adatbázisának összeállítása, tipizálása, és térbeli megjelenítése. Egy döntéstámogató monitoring rendszer megalapozása (Kopint-Datorg, 2003, az IHM megbízásából).

3.2. Eloszlás

1000 lakosra jutó eMoP-ok száma

Az eMoP-ok területi eloszlását vizsgálva tulajdonképpen azt kutatjuk, hogy ez mennyire segíti elő a térségek közötti kohéziót? Felteendő a kérdés, hogy az eMoP programnak sikerült-e a legrászorultabb térségekbe összpontosítani a közösségi hozzáférési helyeket. A rászorultság mértékét jelző kistérségi konjunkturális indikátorok és az eMagyarország pontokkal való lefedettség (valamint a kihasználtság) összevetésében csupán a következő mutatók körében találtunk viszonylag jelentős – bár semmi esetre sem erős – korrelációkat (a $\pm 0,25$ -nél erősebb értékeket vastag szedés emeli ki):

A fejlettség és az eMoP-ellátottság összefüggéseinek Pearson-féle korrelációs együtthatói

	Egy eMoP-ra jutó lakosok száma (fő/db)	Heti látogatószám 1000 lakosra vetítve (fő/hét)	Heti látogatók száma a teljes támogatási összeg arányában (fő/hét/Ft)	Egy látogató által átlagosan eltöltött idő
Városi népesség aránya	0,60	-0,45	0,14	-0,00
A 120 feletti népsűrűségű településeken lakók százalékos aránya	0,53	-0,38	0,15	-0,09
A 60 éves és idősebb népesség százalékos aránya	-0,26	0,29	-0,01	0,02
A mezőgazdaságban és erdőgazdálkodásban foglalkoztatottak százalékos aránya	-0,24	0,29	-0,04	0,00
A munkanélküliek százalékos aránya	-0,44	0,16	-0,20	0,26

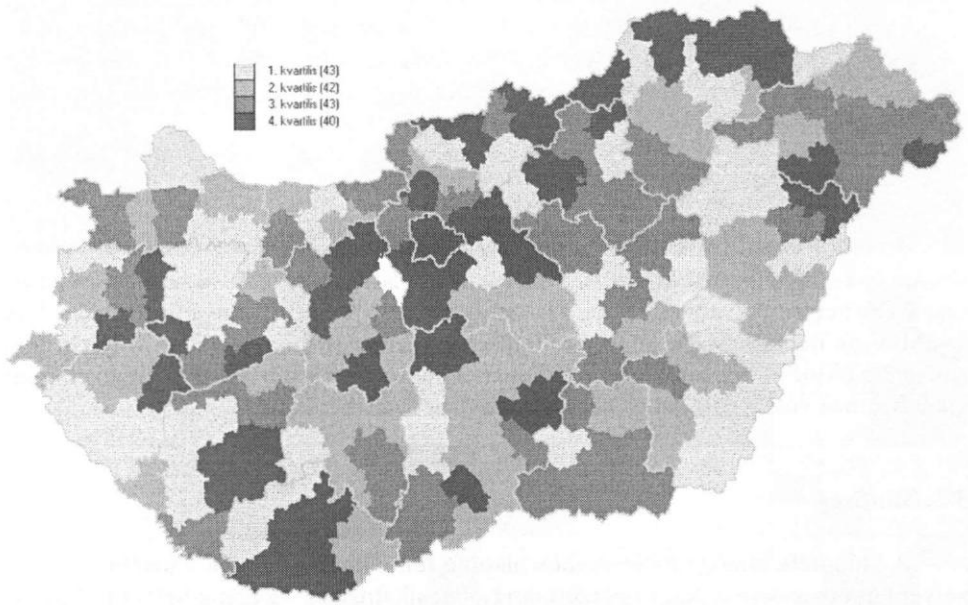
	Egy eMoP-ra jutó lakosok száma (fő/db)	Heti látogatószám 1000 lakosra vetítve (fő/hét)	Heti látogatók száma a teljes támogatási összeg arányában (fő/hét/Ft)	Egy látogató által átlagosan eltöltött idő
Az önkormányzatok által nyújtott „egyéb támogatások” esetei, 1000 lakosra vetítve	-0,15	-0,07	-0,15	0,17
Egy állandó lakosra jutó SZJA-alapot képező jövedelem	0,47	-0,24	0,20	-0,18
Átlagos végzettség, az elvégzett iskolai osztályok számával mérve	0,50	-0,28	0,26	-0,18
1000 lakosra jutó vállalkozások száma	0,29	-0,15	0,18	-0,16

1. Hamar észrevehető, hogy a leginkább meghatározó összefüggés a városi népesség aránya és az egy eMoP-ra jutó lakosok száma között áll fenn ($r=0,6$). Ez azt jelenti, hogy a városi lakosság arányának növekedésével párhuzamosan csökken az 1000 lakosra jutó eMoP-ok száma, ami nem meglepő, hiszen a városokban nagyobb a népsűrűség, s így ott az eMoP-ok azonos sugarú körzetben nagyobb tömegek elérésére képesek, mint a rosszabb közlekedési infrastruktúrájú és széttagoltabb települési környezetekben.
 2. Minél több városi lakos él egy-egy kistérségben, annál kisebb az 1000 lakosra jutó eMoP-látogatók száma ($r = -0,45$). Ez minden bizonnyal összefügg azzal, hogy az otthoni, illetve munkahelyi számítógép-elérés aránya magasabb a városi lakosság körében, s ráadásul a városok jobban ellátottak alternatív PIAP-okkal (pl. internetkávézőkkel) is.
 3. Minél képzetlenebb az adott kistérség lakossága, annál több lakosra jut egy eMoP ($r=0,5$). Ez nyilvánvalóan összefügg a városi lakosság magasabb átlagos képzettségi szintjével, s így módon összekapcsolható az 1. pontban foglalt megállapítással.
 4. Minél magasabb a lakosság képzettsége egy kistérségben, annál kisebb az eMoP-ok lakosság-arányos heti látogatottsága (korrelációs együttható: $-0,28$). Ez lényegében ugyanazt az összefüggést tükrözi, mint a 2. pont, noha a korreláció itt gyengébb.
 5. A magasabb átlagos képzettségi szint ugyanakkora mértékű támogatás esetén nagyobb heti látogatottsággal párosul (pozitív korreláció, $r=0,26$). Ez vélhetőleg arra vezethető vissza, hogy az alacsonyabb átlagos képzettséggel jellemezhető kistérségek eMoP-jai számottevően nagyobb támogatásban részesültek.
- Az a tény, hogy az alacsonyabb képzettségű kistérségek eMoP-jai relatíve több látogatót vonzanak (lásd 4. pont), arra utal, hogy e kistérségek bőkezűbb támogatása indokolt, még akkor is, ha a támogatás növekedése nem azonos arányban vezet a látogatók számának bővüléséhez.

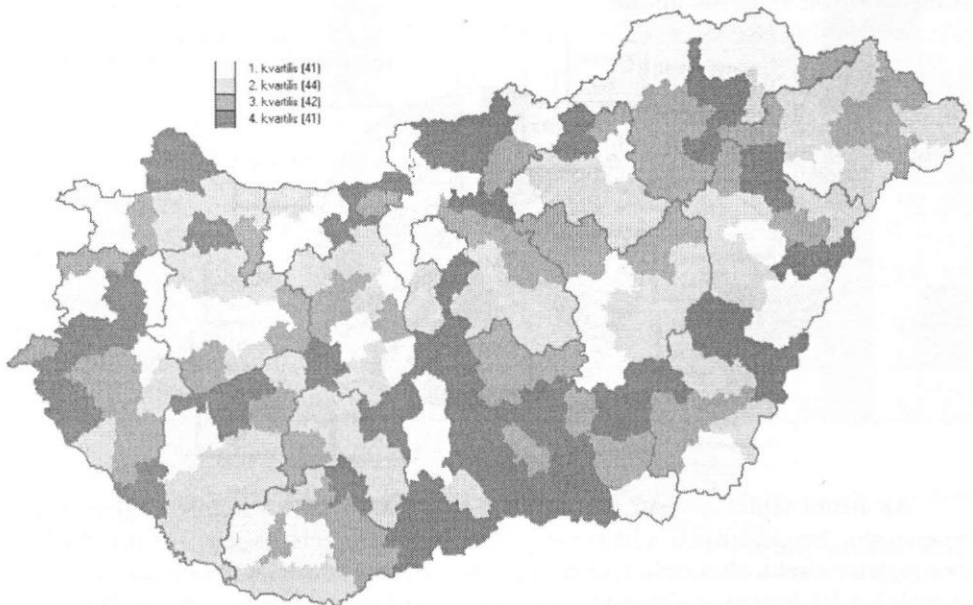
Fontos leszögezni, hogy a jelenlegi állapot – vagyis hogy a rászoruló kistérségek nagyobb támogatása rendszerint csak részben „térül meg” a látogatók magasabb számában – korántsem törvényszerű, hanem azon múlik, hogy az eMoP-ok telepítésére, illetve támogatására mennyiben valamely nagyobb, integrált terv részeként kerül sor, és ez a telepítés vagy támogatás mennyiben párosul a kistérségi lakosság képzésével, ismeretterjesztő kampányokkal stb.

6. Minél gazdagabb egy kistérség (az egy állandó lakosra jutó SzJA-alapot képező jövedelemmel mérve), annál több lakosra jut egy eMoP ($r=0,47$). A jómódúak egyrészt köztudottan inkább városokban laknak, ahol az 1000 lakosra jutó eMoP-ok száma kisebb (lásd 1. pont), másrészt a jobb jövedelmi helyzet miatt a lakosság magasabb aránya jut közvetlenül hozzá az internethez (otthoni előfizetés, munkahelyi hozzáférés), illetve hajlandó a nem limitált árú PIAP-ok szolgáltatásait megfizetni.
8. A munkanélküliek és a 60 éven felüli lakosság arányának növekedésével javul az eMoP-ellátottság, vagyis csökken az egy eMoP-ra eső lakosok száma (a korrelációs együttható $r=0,44$, illetve $r=0,26$). Ez részben visszavezethető két ismert összefüggésre:
- a falvak átlagos munkanélküliségi rátája magasabb, mint a városoké,
 - a falvak előregedése előrehaladottabb, mint a városoké.
- Ugyanakkor szerepet játszott ebben a tudatos támogatási politika, vagyis a pályázatok elbírálásánál alkalmazott pozitív diszkrimináció is – erre utalhat az ITP–16 pályázat célközönsége.
8. A kistérségi munkanélküliség növekedésével együtt nő az átlagos eMoP-látogatási idő (korrelációs együttható: 0,26). Ez talán összefüggésbe hozható azzal is, hogy a pályakezdő munkanélküliek számottevő része a hátrányos helyzetű kistérségekben is rendelkezik legalább alapfokú számítógépes tudással, és a munkakeresés során esetleg az internetet is használja. Ezzel a feltételezéssel azonban óatosan kell bánnunk, mivel az adatok szerint a magasabb munkanélküliségű kistérségekben az internethasználati szokások nem térnek el érzékelhetően az országos átlagtól. Így a több szabadidő hatásával is magyarázhatjuk a jelenséget.
9. Nincs egyértelmű összefüggés az egy lakos által eMoP-látogatásra fordított összegek és a kistérségi gazdasági-jövedelmi helyzet között. Talán egyedül a jellemzően tehetősebb budapestiek alacsony fizetési hajlandóságát ragadhatjuk ki, ami a PIAP-ok (és helyettesítő lehetőségeik) közötti versenyből eredhet.
10. Végül az alábbi két ábra az eMoP-ok használatáról árulkodik. Az első a legnépszerűbb *on-line* szolgáltatás, az elektronikus levelezés gyakoriságát mutatja be, a második pedig a válaszolók által jelzett *off-line* kínálat sokféleségét. Enyhe negatív korreláció lehetséges, azaz a tipikus webhasználat helye némiképp elkülönülne a sokféle kiegészítő szolgáltatás helyeitől.

Az elektronikus levelezés népszerűsége

Az interneteléssel biztosított lehetőségeken kívül nyújtott szolgáltatások átlagos száma

Bár települési szintű konjunkturális adatok híján a fenti elemzési módszer pontossága megkérdőjelezhető, nagy vonalakban mégis arra következtethetünk, hogy

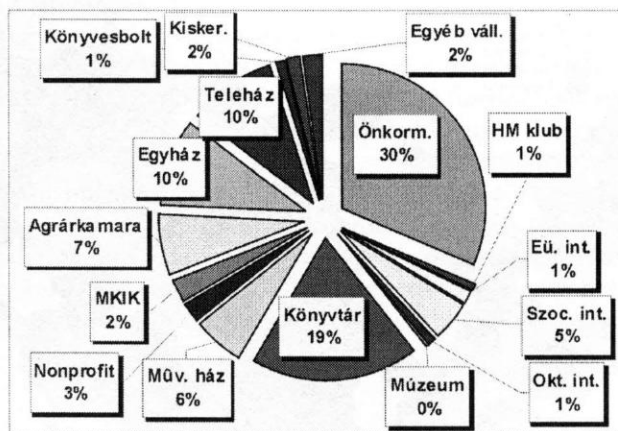
- o a kisebb és hátrányosabb helyzetű településeket magában foglaló kistérségek relatív eMoP-ellátottsága magasabb, mint a városiasabb és jobb módú kistérségeké;
- o ezekben az elmaradottabb kistérségekben az eMoP-ok fajlagos látogatottsága nagyobb, mint a jobb módú kistérségekben;
- o a hátrányosabb helyzetű kistérségek nagyobb mértékben részesedtek a támogatásokból.

Az eMoP-okkal kapcsolatos támogatáspolitikát tehát – fő irányát tekintve – a realitásokat és a szükségleteket tükrözi, hiszen a relatív látogatottságból kiderül, hogy a hátrányosabb helyzetű kistérségekben a lakosság használatban megnyilvánuló szüksége az eMoP-ok iránt nagyobb, mint a tehetősebb kistérségekben. Problémák tehát nem annyira az eMoP-okkal kapcsolatos támogatási politika irányában és súlyozásában, mint inkább annak volumenében és komplexitásában fedezhetők fel.

3.3. Minőség

A különféle támogatási formákon alapuló fenti áttekintés után a továbbiakban – helyenként összevonásokat vagy szétbontásokat alkalmazva – a nekik helyet adó intézmények szerint elemezzük az eMoP-ok különböző típusait.

A monitorozott eMoP-ok típusai

Az alábbi táblázatokban ezeknek a típusoknak a főbb jellemzőit igyekeztünk megragadni. Szürkeárnyalatú háttérben vastag betűs kiemelések jelzik az átlagértéktől való legjelentősebb eltéréseket, az eltérés irányát pedig a számok színe kódolja: a fekete pozitív, a fehér negatív eltérést mutat. Az ismérveket három csoportba soroltuk: 1. kénálati elemek, infrastrukturális adottságok és teljesítmények; 2. a kereslet jellemzői; 3. az eMoP fenntartását közvetlenül meghatározó ismérvek.

Kínálati és infrastrukturális tényezők

Típus*	Gazd.: kiskereskedelem															
	Együtt	Önk.	HM-klub	Eü. int.	Szoc. int.	Okt. int.	Könyvtár	Műv. ház	Nonprofit	MKK	Agrárkamara	Egyház	Teleház	Gazd.: kiskereskedelem	Gazd.: egyéb	
Db (n)	3053	955	27	42	149	26	574	170	80	75	200	303	301	58	64	
Település igazg. rangja (1: község... 6: főváros)	2,2	1,2	3,6	4,0	2,8	2,8	2,7	2,2	4,2	4,0	2,9	2,4	1,6	4,3	3,5	
Személyzet (fő)	0,7	0,6	0,8	0,9	0,9	0,8	0,8	0,8	0,6	0,5	0,5	0,5	0,9	1,0	1,2	
Heti nyitva tartás (h)	32	29	25	33	33	41	33	34	33	25	20	24	37	64	57	
Munkaidőn túli heti nyitva tartás (h)	14	10	12	14	14	20	15	17	16	6	2	8	22	52	47	
Teljesen nyilvános (%)	92	97	100	20	23	100	97	98	82	100	100	99	100	97	100	
Van internet (%)	87	86	86	95	79	96	89	90	90	100	88	80	89	94	96	
Sávszélesség (kbps)	1001	538	440	1093	530	1977	2601	549	680	875	610	732	381	672	848	
Nyomtatás	1,6	1,6	1,4	1,6	1,6	1,4	1,6	1,7	1,8	1,4	1,6	1,6	1,8	1,5	1,2	
Faxok küldése, fogadása	0,8	0,8	1,0	0,8	0,5	0,8	0,8	0,9	0,8	1,0	0,6	0,4	1,8	1,3	1,0	
Fénymásolás	1,7	1,7	1,6	1,6	1,7	1,8	1,8	1,7	1,9	1,6	1,0	1,7	2,0	1,8	1,2	
Szkennelés	1,6	1,6	1,6	1,6	1,4	1,0	1,7	1,5	1,7	0,7	1,4	1,5	1,9	2,1	1,2	
Adat-, információörögzítés (pl, CD-írás)	1,1	1,0	0,4	1,1	0,7	0,8	1,1	1,0	1,2	0,9	1,4	0,8	1,7	2,0	1,1	
Nyomtatványok kitöltése	1,3	1,3	0,8	1,2	1,3	1,2	1,3	1,3	1,6	1,3	1,6	1,2	1,7	1,2	1,2	
Pályázatfigyelés	1,3	1,3	0,9	1,0	1,0	1,2	1,2	1,3	1,5	1,5	1,5	1,1	1,7	1,0	1,3	
Levélfírás	1,1	1,1	0,7	1,1	1,2	1,1	1,1	1,1	1,2	1,1	1,1	1,1	1,3	1,1	1,1	
Gépelés	1,1	1,1	0,8	1,1	1,1	1,0	1,1	1,1	1,2	1,0	1,0	1,0	1,4	0,9	1,1	
Szövegszerkesztés	1,2	1,2	0,9	1,1	1,1	1,2	1,2	1,2	1,4	1,1	1,1	1,1	1,4	1,0	1,1	
Szórólap, névjegy, plakát, kiadványok, újságok stb. elkészítése	1,0	1,0	0,3	0,8	0,8	0,8	1,0	0,9	1,0	0,6	0,5	0,9	1,8	0,9	0,9	
Számítógépes tanfolyam	0,5	0,3	0,7	0,3	0,4	0,4	0,6	0,6	0,4	0,3	0,0	0,2	1,1	0,5	0,2	
Egyéb tanfolyam	0,2	0,1	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,1	0,0	0,1	0,5	0,1	0,0	
Kínált offline szolgáltatások száma**	8,9	8,8	8,0	8,5	8,0	8,8	9,0	8,9	9,0	8,3	7,7	8,5	10,9	9,4	8,1	

Megjegyzések:

* Sajátos típusként érdemes még azonosítani a múzeumokat és a könyvesboltokat is, de az elérhető adatpontok alacsony száma ($n \leq 6$, ill. 23) ezekről nem tesz lehetővé megállapításokat.

** A válaszadó eMoP-ok az alábbi offline szolgáltatásokat említették: tanácsadás; helyi információk közreadása; rendszeres oktatási feladatok; könyvek, dokumentumok, adatok közvetítése; rendezvények; játék; multimédia; irodai szolgáltatások; vendéglátás. Ezek nem jelennek meg elég gyakran ahhoz, hogy a tipizálásban önállóan felhasználhassuk őket.

Keresleti tényezők

Típus*	Keresleti tényezők															
	Együtt	Önk.	HM-klub	Eü. int.	Szoc. int.	Okt. int.	Könyvtár	Műv. h.	Nonprofit	MKIK	Agrárkamara	Egyház	Teleház	Gazd.: kiskereskedelem	Gazd.: egyéb	
Egy látogató által hetenként eltöltött órák száma (h)	1,7	1,7	1,3	1,0	1,8	0,3	1,3	1,2	2,4	3,8	5,3	2,3	0,8	2,9	6,2	
Heti látogatószám (fő)	50	41	19	32	34	167	77	57	46	13	15	27	65	62	108	
18 év alatti (%)	47	57	14	19	26	43	46	53	37	16	16	57	54	46	45	
18-40 év közötti (%)	36	32	33	54	36	45	38	34	46	64	51	29	31	42	42	
41-60 év közötti (%)	9	5	10	20	14	7	9	7	8	19	24	6	9	9	10	
>60 éves (%)	3	2	5	3	15	0	3	2	4	2	2	2	2	0	2	
Nők aránya (%)	40	40	24	50	43	48	44	40	43	39	27	36	39	32	41	
Vannak: hátrányos h. (%)	84	83	76	71	91	88	89	88	86	64	58	84	93	94	83	
Vannak: mozgáskorl.	18	13	5	22	39	12	24	22	12	6	4	14	29	9	23	
Vannak: egyéb fogy. élők	17	12	0	37	25	16	22	22	24	6	3	17	22	9	21	
Vannak: nagycsaládosok	53	54	19	27	41	52	58	58	39	19	17	61	73	47	48	
Vannak: romák	48	48	14	39	40	60	58	54	48	22	19	42	58	59	50	
Vannak: munkanélküliek	61	59	19	49	49	72	72	67	67	38	32	54	78	56	65	
Vannak: nyugdíjasok	31	22	24	37	51	16	39	30	39	25	23	28	42	25	38	
Vannak: más szempontból hátr. h.	5	4	0	0	7	16	5	6	12	7	1	6	8	0	6	
E-mailek fogadása, küldése	0,23	0,21	0,23	0,28	0,26	0,21	0,24	0,21	0,23	0,22	0,21	0,23	0,23	0,28	0,22	
Fórumok, chat	0,17	0,19	0,19	0,12	0,14	0,19	0,18	0,19	0,16	0,14	0,10	0,17	0,19	0,17	0,17	
E-ügyintézés	0,06	0,05	0,03	0,06	0,05	0,06	0,05	0,04	0,06	0,10	0,13	0,06	0,06	0,04	0,05	
Célzott inf. gyűjtés	0,20	0,19	0,27	0,26	0,21	0,21	0,19	0,18	0,22	0,25	0,32	0,21	0,19	0,18	0,18	
Kötetlen szörfölés (szórakoztató tartalmak)	0,15	0,15	0,13	0,16	0,19	0,15	0,15	0,16	0,17	0,18	0,12	0,15	0,16	0,15	0,17	
Szoftverek, zenei állományok, filmek stb. letöltése	0,07	0,08	0,06	0,05	0,05	0,06	0,07	0,08	0,07	0,05	0,06	0,07	0,07	0,07	0,07	
Online játék	0,11	0,13	0,09	0,06	0,11	0,12	0,12	0,13	0,10	0,06	0,04	0,11	0,11	0,09	0,13	

Finanszírozási tényezők

Típus*	Együtt	Önk.	HM-klub	Eü. int.	Szoc. int.	Okt. int.	Könyvtár	Műv. h.	Nonprofit	MKIK	Agrárkamara	Egyház	Teleház	Gazd.: kiskereskedelem	Gazd.: egyéb
Teljesen ingyenes (%)	59	60	0	85	74	68	53	52	67	88	77	76	31	28	48
Teljes támogatási összeg (E Ft)	1062	1082	0	1258	1186	1036	1104	1116	972	0	0	911	0	1 002	951
Óradíj (Ft)	88	76	149	58	31	70	82	88	102	26	83	47	145	198	200
eMoP heti bevétele az óradíjából (Ft)	1972	1502	6107	82	142	930	2285	1974	2848	148	0	1101	2 173	11 099	15 375

Az eMoP-ok derékhadát az önkormányzatok közvetlen fenntartásában működő pontok és a legsokoldalúbbnak (s ugyanakkor a leginkább átlagosnak) mutatózó művelődési házak adják. Az előbbi a legnagyobb csoport, és mint ilyen, egyben a tipikus eMoP-ra jellemző átlagértékek legerősebb meghatározója. Jelentőségét tovább fokozza, hogy ez a kisközségekbe leginkább behatoló csoport. Talán meglepő, de mindkét típus a fiatalokat is elég jól eléri, amit az online játékok iránt mért érdeklődés is megerősít.

Az állami fennhatóság alatt működő eMoP-ok körében a könyvtárak leginkább az ott biztosított nagy sáv szélességükkel tűnnek ki.

Az oktatási intézmények társadalmi hatása a látogatottságukból ítélve talán a legnagyobb lehet, továbbá ezek – az idős korosztályok kivételével – a leszakadó csoportok egyik legfontosabb felzárkóztatói. A gyors rotáció is szót érdemel: úgy látszik, az ide látogatók hamar megtalálják, amit keresnek. (Felmerülhet azonban az a kérdés, hogy helyes-e az adatközlés, ha a válaszadók egy része esetleg a tanórák alkalmából internetező diákokat is beleszámította a látogatók számába.)

Az egészségügyi és a szociális intézményekben (pl. idősothonokban) létesült eMoP-ok helyzete ellentmondásos, mivel csak töredékük számít teljesen nyilvánosnak. Bizonyos hátrányos helyzetű csoportokat ellátnak, miközben – a szociális ellátórendszerekre jellemző módon – viszonylag nagy beruházásokat igényeltek és a felhasználóktól befolyó bevételek nem sok fedezetet biztosítanak a fenntartásukra.

A honvédségi klubokban üzemelő néhány eMoP eléggé zárt mind a látogatóik összetételét (noha nyilvánosak, a legtöbb hátrányos helyzetű csoport alig fordul meg bennük), mind lehetőségeiket tekintve. Könnyen lehet, hogy ez nagyrészt a túl magas tartott használati díjak következménye. A sáv szélesség alacsony, a hozzáféréshez kapcsolódó egyéb (*offline*) szolgáltatások pedig ritkák. Egyedül a számítógépes tanfolyamok szervezésében járnak elől.

A különféle nonprofit szervezetek eMagyarország Pontjai jellemzően csak nagyvárosokban lelhetők fel. Egyes hátrányos helyzetű csoportok fontos kiszolgálói (talán éppen a speciális tevékenységükből adódóan), és az internetelérésen túli kínálatuk is sajátos elemekre (pl. nyomtatásra és szövegszerkesztésre) összpontosul.

A kamarai eMoP-ok nyitvatartási és személyzeti adatai lesújtóak, és az általuk kínált szolgáltatások választéka sem nagy. Úgy tűnik, hogy a hátrányos helyzetűek felzárkóztatása helyett – 100%-os nyilvánosságuk ellenére – csak egy szűk szakmabeli kör intenzív kiszolgálói. Különösen meglepő az agrárkamarák alulmotiváltsága, ha összevetjük a részben hasonló célcsoporttal rendelkező teleházak mutatóival. Ugyanakkor csekély (bár nyilvánvalóan nem zéró) bevételeik mellett is kiugró mértékben támogatják az egyik legfontosabb szolgáltatás igénybevételét, az e-ügyintézés megvalósulását.

A teleházak – noha a legkisebb sáv szélességgel rendelkeznek – átlag feletti számú látogatót vonzanak, akik között sok a fiatal és hátrányos helyzetű vendég. Óradíjuk inkább magas, de cserébe számos kiegészítő szolgáltatást nyújtanak az internetelés mellett, különösen tanfolyamokat és a helyi kiadványok terjesztését.

A gazdálkodó szervezetek által létesített eMoP-ok mind magas óradíjat kérnek, és ez az átlag feletti látogatószámmal együtt tisztes bevételt is jelent számukra. Versenyelőnyük nem a különlegesen nagy sáv szélességen, hanem a hosszú, gyakran a hétvégekre is kiterjedő nyitva tartáson és a megfelelő létszámú személyzeten alapul. Ezen túl a kiskereskedelmi (természetesen javarészt számítástechnikai profilú) egységek irodai szolgáltatásokkal és a gyors e-mail küldés lehetőségével is vonzzák ügyfeleiket. A valamilyen egyéb szolgáltatásra specializálódott helyek, köztük az internetkávézók is szűkebb kínálattal, kicsit nagyobb sáv szélességgel és online játékokkal várják a hosszú időt ott töltő vendégeket.

Végül, de nem utolsósorban az egyházi kezelésű eMoP-okat meglepő módon főképp a legfiatalabb generációk használják. A hátrányos helyzetű látogatók közül csak a nagycsaládosok reprezentációja kiemelkedő. Kihasználságuk valamelyest elmarad az elvárttól (ld.: tanfolyamok), bár ez azzal is magyarázható, hogy a felmérés idején az internetkapcsolat kiépítése, és ezzel a használatbavétel is sok esetben késést szenvedett náluk.

4. Következtetések

- *Ellenálló típusok*

A sokféle eMoP kínálatában és ügyfélköre igényeiben is igen változatos képet mutat, és ez önmagában nem baj. A támogató által előírt egységes arculati elemek hasznosak az arra járó turista számára, és ébren tarthatják az elvárt szolgáltatási szint teljesítésének követelményét. Mégis, sokkal fontosabb, hogy az eMoP előre gondolkodva megfeleljen a tartalommal szemben támasztott helyi igényeknek, mint ahogy ez a teleházaknál és a vállalkozások esetében teljesül is.

- Városi vs. községi dimenzió

- *online vs. offline* kínálat

A városi lakos a releváns honlaptartalmak, az egymással versenyző szolgáltatók versenyének kínálatözöne és a közösségi kapcsolatok terén a bőség zavarával küzd. A községi lakosnak ezzel szemben esetenként csak egyetlen közeli eMoP áll rendelkezésére, ha például nyomtatásra, tanácsadásra vagy csupán egy közösségi térre támad igénye.

- *infrastruktúra vs. helyi tartalom*

A városi lakóövezet könnyen behálózható szélessávval, itt a technológiák versenye zajlik. A lehetőségekben jó, ha egy internetszolgáltató megjelenik, de eleinte az is elég lehet, s csak a helyi tartalmak és ezek offline kiszolgálása jelenik meg igényként.

- *minőség vs. emberhiány*

A nagyvárosi környezet nagyobb forgalmat, bevételt, s ennek megfelelően minőségi szolgáltatást ígér. Vidéken nehézséget jelent megfizetni az állandó személyzetet.

- *mikroszintű vs. makroszintű gazdaságosság*

A városi eMoP-ok fenntartása olykor állami segítség nélkül is megoldható. A vidékieké aligha, viszont ezeknek a hosszú távú társadalmi haszna jóval nagyobb, s ilyen értelemben fenntartásuk közösségi szinten „gazdaságos”.

- *Kihasztnatlan kapacitások*

Egyes eMoP-típusok kínálati palettája és kihasználtsága – főképp az intézményi hálózatok esetében – elmarad a látens igényektől. Az előzetes adatok fényében úgy tűnik, hogy az egyházi pontok még nem karolták fel az idősebb generációkat; az agrárkamarák nem nőttek fel a teleházak profizmusához; a kamarák és a honvédségi eMoP-ok pedig mintha rejtőzködnének a „mezei” felhasználók elől. A szociális és egészségügyi intézmények kifejezetten zártak, ennek szintén nem kellene így lennie. Végül a profitorientáltan működő eMoP-ok felhasználhatnák viszonylag erős pénzügyi pozícióikat például tanfolyamok megszervezésére.

A nagyobb szinergia iránti igény felmerül a nagy ívű központi programok terén is. A kormányzat átfogó, ugyanakkor differenciált megközelítéssel célzottan, kampányszerűen megszólíthatná valamely lemaradó réteg tagjait (idősek, romák, munkanélküliek, mezőgazdaságból élők stb.). A felkínált tanfolyamok közvetetten is növelnék az érintett eMoP-ok ismertségét, társadalmi hasznát és kihasználtságát.

- *Fogékony romák több eMoP-típusban*

A roma lakosság felzárkóztatása – a sztereotípiáknak némiképp ellentmondva – a teleházakon kívül az oktatási intézményekben és a könyvtárakban ígérkezik leginkább perspektivikusnak.

Pándi Boglárka

Szociológus, a Kolozsvári Babes–Bolyai Tudományegyetemen végzett. Jelenleg a Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai karán a Gazdaságdiplomácia és Nemzetközi Menedzsment szak hallgatója. 2003 szeptemberétől a Kopint-Datorg Zrt. kutatója, számos szakmai jelentés és beszámoló szerzője, többek között az elektronikus kormányzat és a tudásalapú társadalom témájában. 2006-ban az alábbi kutatásokban vett részt: A Magyar Posta Zrt. egyedi ügyfeleinek körében telefonon végzett elégedettségi vizsgálat, „Az eMagyarország pontok jövője”, „Szélessávú internet kiépítése Hajdú-Bihar megyében”.

E-mail: pandib@kopdat.hu

Takács Gyula Péter

Közgazdász, először a Külkereskedelmi Főiskolán, majd a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Karán végezte tanulmányait. 2002-től Gyöngyös Város Polgármesteri Hivatalában dolgozott, jelenleg a Kopint-Datorg Zrt. kutatója. Számos szakmai jelentés és beszámoló kidolgozásában vett részt, többek között az elektronikus kormányzat és a tudásalapú társadalom témájában. Kutatási témái: szélessávú internet kiépítése Jász-Nagykun-Szolnok megyében, az eMagyarország Pontok jövője.

E-mail: takacsgy@kopdat.hu

Csótó Mihály

Az állatorvosi ló – kórisme és terápia

BReATH (Broadband e-Services and Access for the Home) Workshop

Athén, 2006. szeptember 4.

<http://www.ist-breath.net/index.html>

Görögországban szeptember elején rendezték meg az EU Hatodik Keretprogramjának *Information Society Technologies* témakörén belül életre hívott BReATH- (*Broadband e-Services and Access for the Home*) projekt ötödik műhelykonferenciáját. A BReATH célja, hogy az új tagállamokban elősegítse és támogassa a szélessávú internetelés terjedését a „know-how” és a „legjobb gyakorlatok” feltérképezésével, azok széles körben ismertté tételével. A projekt munkája során igyekeznek a célországokban egy asztalhoz ültetni a terület szereplőit, az alternatív és inkumbens távközlési cégeket, a szabályozásban dolgozókat és a tudomány képviselőit, hogy saját szempontjukból elemezzék az adott ország helyzetét, átfogó képet kialakítva a különböző gátló tényezőkről, illetve sikeres kezdeményezésekről. Az ötödik konferencián értelemszerűen Görögországra került a hangsúly, amely a legtöbb IKT-mutatóban sereghajtóként ki is érdemelte a ráirányuló figyelmet, ezért ismertetésünkben is erre fókuszálunk.

Az első szekciót Ioannis Tsiamis előadása nyitotta, aki a görög *Observatory for the Greek Information Society* képviselőtében vázolta a hellén szélessávú penetráció kérdéseit és jelentősebb trendjeit. Maga az *Observatory* igen figyelemreméltó, nonprofit intézmény, mely munkáját két minisztérium (a gazdasági és a belügyi tárca) felügyeletével végzi. Feladata Görögország információs társadalomválasztásának monitorozása, a területen mutakozó fejlődés értékelése, illetve közreműködés az információs társadalommal foglalkozó stratégiai célok és programok megalkotásában. Tsiamis elsőként bemutatta országának lemaradását az unió többi tagállamához képest, kiemelve, hogy Görögország a háztartások internetellátottságát tekintve mindössze Csehországot és Lettországot előzi meg a 25 tagállam közül. A becslések szerint a szélessávú penetráció 2006 végére mindössze 4%-ot fog elérni. Az adatok ráadásul azt mutatják, hogy a görögök a növekedés tekintetében is az utolsó helyen állnak, azaz nemhogy felzárkóznának, még inkább lemaradnak – miközben a különböző hozzáférési szolgáltatások árai az utóbbi két évben töredékükre csökkentek (bár így sem mondhatók kifejezetten olcsónak).

A kedvezőtlen helyzetkép után a fejlesztés lehetőségeiről Theodoros Mouroutis mutatta be európai szinten is szinte egyedülálló projektjét. Helyzetelemzésében Mouroutis rámutatott, hogy Görögországban mindössze 1,5%-os a 100 főre jutó szélessávú penetráció. A kapcsolatok döntő többsége Athénban és Thesszalonikiban található, a vidéki penetráció gyakorlatilag elhanyagolható mértékű. A fejlődést gátló tényezők közül a városokon kívüli infrastrukturális befektetések hosszú megtérülési idejét említette elsőként. A beruházások megtérülését a görögországi adottságok (az alacsony népsűrűség, a szigetek és a hegyek) még kétségesebbé teszik. A lakosság tudatossági szintje is alacsony, s ezt az oktatás hiányosságai még tovább súlyosbítják. Az említett projekt két fő célja, hogy ösztönözze az új távközlési infrastruktúra terén megvalósuló

befektetéseket, főleg azokon a területeken, ahol azok enélkül nem történének meg, illetve támogassa a felhasználókat a szélessáv elfogadásában és annak megfelelő kihasználásában. A projekt során elvégzett fejlesztések összértéke 210 millió euróra tehető, melynek fele EU-forrásból és a görög államtól származik majd (70–30%-os eloszlásban), a másik részt a piaci szféra biztosítaná. A költségek megosztását a két említett cél között 80–25 millióra tervezték.

George Papapavlou, az Unió „Információs Társadalom” főigazgatóságán a szabályozási keretrendszer bevezetéséért felelős egység vezetője a szabályozási kérdésekbe engedett bepillantást. Ő az alábbiakat sorolta fel a görögországi helyzetért felelős tényezőkként:

- „túl olcsó” *dial-up*,
- drága ADSL,
- szabályozási ösztönzők hiánya,
- technikai bizonytalanságok,
- alacsony PC-penetráció,
- egyéb szociológiai faktorok,
- alternatív infrastruktúrák hiánya.

A görög szakember elmondta, hogy a verseny nagy szolgálatot tehet a szélessáv terjedésében, de ez jelenleg még sok helyütt nem valósult meg Európában, ezért beavatkozásra van szükség a hírközlési hatóságok részéről. A legnagyobb penetrációval büszkélkedő országokban nemcsak a lefektetett kábelek mennyisége a döntő tényező, hanem a legtöbb helyen a fejlett és következetes hurokátengedési/bitfolyam politika alkalmazása is. Görögország ebből a szempontból komoly elmaradásban van, hiszen a tagállamok közül itt lépett életbe legutoljára a megfelelő EU-szabályozás idén januárban, a helyi NHH, az EETT a 12. piacot (nagykereskedelmi szélessávú piac, azaz a bitfolyam és az azzal megegyező egyéb hozzáférések) idén áprilisban határozta meg. A szabályozói eszköztár valamennyi eszközt bevezették, de az eredményeket korai lenne még értékelni. Az uniós állapotokról szólva Papapavlou hozzátette: a szélessávú kapcsolatok növekedése nagyobb ütemű, mint egy évvel ezelőtt volt. A domináns technológia továbbra is a DSL (a kapcsolatok 81%-a), miközben az inkumbensek piaci pozíciója romlott, a hálózati verseny növekedése mellett.

Látható tehát, hogy Görögországban szinte minden tényező jelen van, amit a szélessávú infrastruktúra és internethasználat terjedésének gátjaként emlegetnek. Ennek eredményeként a görögök még az új tagállamokhoz képest is le vannak szakadva, annak ellenére, hogy a gazdaság állapota ezt ilyen mértékben talán nem indokolná. A közeljövő választ adhat arra, hogy a szabályozás kialakítása, illetve az ambiciózus projektek vajon segítenek-e a helyzet javításában. Az mindenesetre biztató, hogy a *Point Topic* legújabb, két héttel a konferencia után nyilvánosságra hozott adatai szerint 2006 második negyedében Görögországban nőtt a legnagyobb mértékben (44,1%-kal) a DSL-kapcsolatok száma, s így jelenleg összesen 316 844 előfizetőt tartanak nyilván.

A műhelykonferenciát összességében értékelve elmondható, hogy igen hasznosnak bizonyult: kiválóan bebizonyította annak az alapkoncepciónak a helyességét, hogy a hangsúlyt a különböző szegmensek szereplői közötti párbeszéd fejlesztésére kell helyezni. Az egész rendezvényt konstruktív vita és értékes hozzászólások jellemezték.

Kollányi Bence

Médiaművészet az egyszerűség nevében

Ars Electronica 2006 – Simplicity
 Festival for Art, Technology and Society
 Linz, Ausztria
 2006. augusztus 31.–szeptember 5.
<http://www.aec.at/en/festival2006/>

Az *Ars Electronica* Európa legjelentősebb médiaművészeti fesztiválja, melyet több mint 25 éve, 1979 óta rendeznek meg Linz városában. A kiállított művek és a programok egy része az aktuális fesztivál témájához kapcsolódik, a többi alkotást az immáron hat kategóriában kiosztott „Arany Nica” elismeréssel díjazott művek adják. A szervezők minden évben igyekeznek sokakat foglalkoztató, aktuális témát választani. Az idei fesztivált az „egyszerűség” jegyében rendezték meg.

A fesztiválról készülő beszámoló kapcsán beszélgettem Gerfrid Stockerrel, a rendezvény művészeti vezetőjével, aki a linzi Ars Electronica Központ igazgatója. Véleménye szerint a technológia ma már nemcsak az ipar számára fontos, hanem a kultúra alakulásának is az egyik legfontosabb tényezője. A digitális eszközök elterjedése, az internet és a mobilkommunikáció a bennünket körülvevő társadalomra is hatással van, és alapjaiban változtatja meg kultúránkat. Stocker ezért évek óta igyekszik a fesztivál keretein belül együttes gondolkodásra sarkallni a technológiai iparág képviselőit, a művészeket és a társadalomtudósokat.

Médiaművészet az iparban

A médiaművészet egyik fő csapásiránya a kísérletezés, az új technológiákban rejlő lehetőségek kipróbálása. Sokan éppen ezért túlságosan is alkalmazott művészetként tekintenek rá. Az mindenesetre tény, hogy a technológián alapuló művészet, különösen a költséges, *high-tech* elképzelések megvalósítása sok esetben egybeforr az iparág érdekeivel. A számítástechnikai gyártók ugyanis évek óta szívesen foglalkoztatják a művészeket új területek megművelésére, kísérletezésre, nem utolsósorban azért, mert az elkészült alkotásoknak jelentős marketingértékük van. Amellett, hogy a művészet szponzorálása pozitív színben tünteti fel a vállalatot, kellőképpen kifejezi a technológia fejlődése iránti elkötelezettségüket, a fejlesztés során nyert tapasztalatok pedig sok esetben beépíthetők a piacra szánt alkalmazásokba.

Az *Ars Electronica* fesztiválon kiállított alkotások az elmúlt években egyre kevésbé tűnnek újszerű, revelációerejű munkáknak. Azt gondolom, hogy ebben nagyon erőteljesen közrejátszik két tényező: egyrészt az új fejlesztések nagyon gyorsan megjelennek a piacon, másrészt jelentősen megváltozott a szolgáltatások és a játékipar megközelítése. A *dot-com* válság után – többek között a web 2.0-val – ismét szabadabban kísérleteznek a fejlesztők, bátrabban kockáztatnak a befektetők. Az egyik idei munkában például videofelvételen rögzítették a New York-i Manhattan valamennyi utcáját, amelyeken

egy kiszuperált botkormány segítségével előre és hátrafelé haladhatunk, és befordulhatunk a kereszteződéseknél. Mindeközben a *Google Earth* alkalmazásban már háromdimenziós modellek között lehet haladni New York városában, míg más alkotások készítői az utcai portálokat fényképezték le módszeresen, vizuálisan támogatva a különféle szolgáltatások és üzletek megtalálását. Ám az sem véletlen, hogy a *Nokia* mozgás közben üzenetet kirajzoló telefonja nem valamilyen hasonló művészeti fesztiválon jelent meg, hanem a piacon.

A szervezők a művészi alkotások bemutatása mellett ezért egyre nagyobb teret engednek az iparhoz kötődő kutatóközpontok fejlesztéseinek. Ennek megfelelően a fesztiválhoz szorosan kapcsolódó konferencián az idén is szót kaptak nagy információs és kommunikációs cégek képviselői. A *Microsoft*, a *Vodafone* és a *Nokia* vállalatok kutatói az egyszerűség témáját elsősorban az új eszközök és szoftverek fejlesztése kapcsán vizsgálták. A résztvevők az egyszerűség fogalmából kiindulva az aktív felhasználókat és a komplex rendszerek jelentésteliségét emelték ki.

Médiaművészet az utcákon

A *Fraffiti Research Lab* az utcai terek valódi és virtuális birtoklásával és az önki-fejezéssel foglalkozik. Az intézmény tudományosan hangzó neve mögött néhány fiatal graffiti és más műfajokban alkotó képzőművész, valamint egy *open-source* művészeti kezdeményezéseket felkaroló szabadszellelű szervezet áll. A New York-i székhelyű csapat extenzíven használja a digitális és elektronikus eszközöket, neonból készült Krisztusokat installálnak városi oszlopokra, ledekből, elemekből és ragasztószalagból álló apró eldobható fényforrásokkal borítanak be épületeket, vagy éppen virtuálisan előállított, óriási interaktív falfrákákat vetítenek házfalakra projektorokkal.

A csoport két tagja Linzben saját tevékenységén túl más hasonló projekteket is bemutatott. Beszámoltak például a brit *Banksy* tevékenységéről, aki bizarr, háborúellenes motívumokkal kiegészített klasszikus portréképeivel vagy térfigyelő kamerával rögzített, részletesen kidolgozott tájképével vált ismertté. A képeket ugyanis nagy múzeumok állandó tárlatain helyezte el, s műveit ráadásul az intézmények fenntartói rendre csak napokkal később fedezték fel. A művészeti tárlatok „hekkelését” videóval dokumentálta, a felvételeket pedig az interneten tette közzé. Az amerikai előadók *Mark Jenkins* munkáiból is szemezgettek. Jenkins installációiban kitömött ruhákból összeálló, arc nélküli, merev alakokkal sokkolta az utcán elhaladó embereket. Az arcát kapucnival eltakaró koldust azonban sok esetben a valódi kéregetőkhöz hasonlóan kerülték el a járókelők, észre sem vették az arc hiányát. Más alkalommal nyakától a falban folytatódó embert vagy a szemetesből kiálló, cipőben végződő két nadrágszárát helyezett el különféle városi terekben. Jenkins a reakciókat *Banksy*hoz hasonlóan videóval dokumentálta és honlapján tette közzé. A ragasztószalagból és neonfényforrásokból összeeszkábált Jézus-alakokat a *Graffiti Resarch Lab* tagjaival közösen készítette el.

Médiaművészet és a technikatörténet

Paul De Marinis amerikai médiaművész több alkalommal is merített munkáinak megtervezésekor a technika fejlődése során bejárt, mára elfeledett vakvágányok bizarr elképzeléseiből. Az *Ars Electronica* fesztiválon műveit a finn médiatörténész, Erkki Huhtamo mutatta be, aki előadásában új angol szót alkotva „*thinkener*”-ként, gondolati barkácsolóként jellemezte De Marinist (*thinkener* = *thinker* + *tinkerer*). Munkáit szerinte egyfajta edisoni tudományosság, a szigorú módszertan hiánya, a folytonos kísérletezés jellemzi.

De Marinis az idén megnyerte az *Ars Electronica* fesztivál egyik fődíját. Projektjének alapötlete ezúttal Don Francisco Salva y Campillo 18–19. századi katalán fizikustól származott. Salva 1795-ben mutatta be az elektroakusztikus telegráf terveit a barcelonai Nemzeti Tudományos Akadémiának. Találmánya 26 (az ábécé betűinek megfelelő) vezeték segítségével továbbította az üzenetek egyes karaktereit: Salva többek között Madrid és Aranjuez között végzett sikeres kísérleteket.

A katalán feltaláló emlékének szánt „*Messenger*” című alkotás egy internetalapú *low-tech* alkalmazás, amely három különleges audiovizuális megoldással eleveníti meg a De Marinis e-mail címére érkező üzeneteket. Az első, leglátványosabb megoldás 26 zöldes neonfényben úszó antik befőttesüveg segítségével jeleníti meg a szöveges üzeneteket. Az üvegekben a művész két fémből készült lapos elektródát helyezett el, amelyek közül az egyik az ábécé megfelelő betűit formázza. A beérkező üzenet egyes karakterei megváltoztatják az üvegekben lévő folyadék színét, és a megfelelő betűhöz kapcsolódó apró hidrogénbuborékokat hoznak létre. (Az üzenetek dekódolásához hasonló megoldást választott Salva is). A második változat az ábécé betűin lógó csontvázak mozgásának segítségével mutatja be az üzenetet, a harmadik ábrázolás pedig 26 egyforma széken, 26 egyforma zománcozott fürdőszobai lavór mögé rejtett hangszórókból, 26-féle eltérő hangon olvassa fel a levél karaktereit. Ehhez hasonló megoldás a telegráf egykori elképzelései között is szerepelt, az üzenetek egyes karaktereit akkor élő emberek olvasták volna fel. De Marinis a technikatörténet felelevenítésével izgalmas módon kapcsolja össze a mai kor alkalmazásait egy minden szempontból letűnt kor ideáival.

Pintér Róbert

Társadalmi informatika – információs társadalom mindenkinek?

Social Informatics: An Information Society for All? – An International Conference in remembrance of Rob Kling

IFIP-TC9 Human Choice and Computers-7

Maribor, Habakuk Kongresszusi Központ (Szlovénia)

2006. szeptember 21–23.

<http://www.hcc7.org/>

A társadalmi informatika alapítója

Az *International Federation for Information Processing (IFIP)* a *Human Choice and Computers (HCC)* című, rendszerint négyévente megrendezett konferenciasorozatának idei, hetedik rendezvényét a társadalmi informatika (*social informatics*) alapítója, Rob Kling emlékének szentelte. Az indianai professzor, Rob Kling küldetése – ahogy az egyik előadásban elhangzott – az volt, hogy intézményesítse az informatika társadalmi hatásainak kutatását, és hívja életre a társadalmi informatikát. A konferencia résztvevői ezt az intézményesítési folyamatot vitték előre előadásaikkal, bemutatva a terület sokszínűségét és kijelölve a jövőbeli kutatás frontvonalait. A konferencia hivatalos oldala így fogalmaz: „Munkatársunk, Rob Kling fáradhatatlanul dolgozott azokon a témákon, amelyek a HCC-konferenciák középpontjában állnak. Az IFIP-TC9 alapító atyái közé tartozott. Sajnos 2003. május 15-én 58 éves korában itthagyt minket. A HCC hetedik konferenciájának fókuszában – az ő barátságára és szakterületünk iránti elkötelezettségére emlékezve – a »társadalmi informatika« fog állni, elsősorban nem abban az értelemben, hogy tisztázni kívánjuk a Rob által meghatározott terület határait, hanem mindannak az összegyűjtésével, amit ő tett azért, hogy előre láthassuk, amit a jövőben tennünk kell az ő felfogásának jegyében, olyan előre mutató kutatások felkarolásával, amelyek lehetővé teszik egy »mindenki számára elérhető«, humánus információs társadalom létrehozását, amelyben valóban »az ember az első« (*people first*).”

A háromnapos konferencia nyitó előadásai meglehetősen személyes, bensőséges módon ismertették meg Klinget a közönséggel, és lehetőséget adtak az emlékezésnek mindazok számára, akiknek Kling a kollégája, kutatótársa, példaképe volt az elmúlt néhány évtizedben.

Chrisanthi Avgerou például, aki az IFIP-nek a számítógépek és a társadalom viszonyával foglalkozó munkacsoportját (*TC9 – Relationship between Computers and Society*) jelenleg vezeti (ezt a tisztelet egykoron maga Kling is betöltötte), az 1980-as években ismerkedett meg Kling munkásságával, amikor a doktori értekezését készítette. Ekkor került a kezébe a második HCC-konferencia kiadványa, és ez volt az első eset, amikor az informatikai fejlődés társadalmi kritikájával találkozott, ami nagyban meghatározta

későbbi gondolkodását. Ebben a kötetben olvasott életében először valamit Rob Kling írásai közül.¹ A mostani konferencián tartandó beszédére készülve újra előkereste a cikket, és arra a következtetésre jutott, hogy miközben a témák (pl. a demokrácia, a *privacy* vagy az etika kérdései) változatlanul megmaradtak, a kutatások relevanciája és mélysége megnőtt. Ennek megfelelően a kapcsolódó kérdéseket is egyre tisztábban próbálják látni és láttatni, segítve a felmerülő társadalmi problémák megoldását. Időközben kialakult egy kifejezetten a társadalmi informatikát kutató réteg is: ma már javarészt nem mérnökök beszélnek a témákról, hanem a téma avatott szakértői, akik fő kutatási területüként foglalkoznak a társadalmi informatika kérdéseivel. A tudományos háttér persze továbbra is sokféle, megtalálhatók benne a szociológia, a politikatudomány és az antropológia mellett a már említett mérnöktudományok is...

A megnyitót követően az első szekcióban John L. King, a Michigani Egyetem kutatója „*A társadalmi informatika társadalmi konstrukciója*” címmel Kling életútján, személyes érdeklődésének alakulásán és egyéni szocializációján keresztül mutatta be az alapító munkásságát. King a diákja volt Rob Klingnek, majd együtt dolgozott vele az Irvine iskolában, ahol az 1970-es években kezdődött meg a társadalmi informatika kutatása.

Kling személyes indíttatása és fő kutatási témái az 1960-as évek végéről datálódhatnak. Akkoriban sok könyv foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy vajon a technológiai fejlődésnek csak előnyei vannak-e, mint ahogy azt akkor (is) előszeretettel hangoztatták. Ugyanekkor indult el hódító diadalútján a *mikrochip*, megszületett a Moore-törvény és megjelentek az első számítástechnikai termékek. Nem sokkal később alakultak meg az első, ma már világhírű cégek, köztük a *Microsoft* is. Nagyon gyorsan születtek új termékek, amelyeket az emberek azonnal használni is kezdtek, pedig nem sokkal korábban a legtöbben még úgy hitték, hogy az ilyen eszközök csak a gyermekeik számára lesznek hozzáférhetőek. Fontos adalék az is, hogy ezeket az új eszközöket leggyakrabban olyan fiatalok hozták létre, akik egyfajta ellenkultúrát képviseltek a társadalmon belül: elsősorban morálisan közelítettek a világhoz, mert jobbra akarták tenni azt, és nem a meggazdagodáson töreként a fejüket.

Rob Kling első tudományos cikke *Analogy and Representation* címmel 1966-ban jelent meg.² Ezután Kling 1974-ig több írásában foglalkozott a *technológiai fejlődéssel*, egy 1974-ben készült tanulmányát (*Fuzzy Planner*) azóta is változatlan kedvvel idézik világszerte.³ Még eközben elkezdett a *komputerizáció társadalmi hatásaival* is foglalkozni, 1973-ban és 1974-ben több cikket is írt ebben a témában.⁴ 1974 után munkásságában már a társadalmi vonulat volt a legerősebb, három cikket is írt azokról a *politikai hatásokról*,⁵ amelyeket a számítógépek alkalmazása a társadalmi és politikai programokra

¹ Kling, R. (1979). Social issues and impacts of computing: From arena to discipline. Paper presented at the 2nd Conference on Computers and Human Choice (HCC-2). Baden (Austria).

² Kling, R. (1966). *Analogy and representation*: Artificial Intelligence Center. Stanford Research Institute.

³ Kling, R. (1974). Fuzzy planner. *Journal of Cybernetics*, 4(2), 105–122.

⁴ Kling, R. (1973). Towards a person-centered computer technology. Paper presented at the ACM National Conference. Atlanta, Georgia.

Kling, R. (1973, October). Notes on the social impacts of ai. *SIGART Newsletter*, 42, 35–40.

Kling, R. (1974). Computers and social power. *Computers and Society*, 5(3), 6–11.

⁵ Például Kling, R. (1978). Information systems in public policy making: Computer technology and organizational arrangements. *Telecommunications Policy*, 2(1), 22–32.

gyakorol. Ezt követően kb. 1978-tól az elméleti munka felé fordult és hozzájárított a *társadalmi informatika elméleti alapjainak* lefektetéséhez.⁶ Ezzel párhuzamosan számos szakmai egyesület és társaság tagja is lett, 1976-tól vezette például az IFIP-TC9 munkacsoportját. Az 1980-as években már szinte kizárólag az elméleti kérdésekkel foglalkozott.⁷ Ekkor indult el igazán az egyetemi karrierje is. Haláláig számos helyen dolgozott, és több terület is hatással volt munkásságára:

- Társadalmi informatika (Indiana University)
- A számítástechnika társadalmi analízise (University of California)
- Mesterséges intelligencia (University of Wisconsin – Madison)
- Elektrotechnika, számítástechnika és mesterséges intelligencia (Stanford University)

Meghatározó szerepe volt az indianai *Center for Social Informatics* létrehozásában, amely ma már az ő nevét viseli.⁸ Rob Kling öröksége, hogy a társadalmi informatika oktatása intézményesült, elismerték mint önálló kutatási irányt, és új kutatási koncepciók születtek a terület szisztematikus feltárására.

Fókuszban a társadalmi informatika kutatása

A konferencián persze nemcsak Rob Kling munkásságával foglalkoztak az előadók, hanem magukkal a társadalmi informatikai kutatási kérdésekkel is, sőt, tulajdonképpen – a nyitó napi visszaemlékezés és a záróban elhangzott meleg szavak kivételével, amelyek mintegy keretbe fogták a rendezvényt – leginkább az általuk felvetett témákkal adóztak Kling emlékének.

A háromnapos szakmai program részben plenáris üléseken zajlott:

1. az információs és kommunikációs technológiák (ICT) a gyógyászatban és az egészségügyi rendszerben: a társadalmi, etikai és jogi kérdések vizsgálata;
2. a társadalmi informatika oktatása.⁹

A plenáris eseményeken túl azonban javarészt két egymással párhuzamosan működő szekcióban folyt a munka, amelyek a következő témákkal foglalkoztak:

1. etika és kultúra,
2. politika és törvény,
3. információs társadalom és ICT-politika,
4. módszerek és koncepciók,
5. gazdasági, szervezeti és technikai kérdések.

⁶ Például Kling, R. (1978). Six models for the social accountability of computing. *Information Privacy*, 1(2), 62–70.

⁷ Kling részletes bibliográfiáját lásd <http://rkcsi.indiana.edu/index.php/rob-kling-bibliography>

⁸ Rob Kling Center for Social Informatics: <http://rkcsi.indiana.edu/>

⁹ Ebben a szekcióban mutatták be a műegyetemi gyakorlatot is, a panel nyitó előadásaként: Z. Karvalics László és Juhász Lilla: *Teaching Social Informatics for Engineering Students*.

Ez az írás műfajánál és terjedelmi korlátainál fogva nem alkalmas az elhangzottak sokszínűségének teljes visszaadására, de a rendezvény idejére megjelent konferencia-kiadvány (*Proceedings*)¹⁰ kárpótolhatja a távolmaradókat is. A továbbiakban ezért csupán két érdekes előadás és egy panel gondolataiból szemezgetünk röviden, nem törekedve a teljességre.¹¹

A gyermekek képe az információs társadalomról

Izgalmas előadást tartott *Jacques Berleur*, a TC9 korábbi energikus vezetője, aki az információs társadalommal foglalkozó világ-csúcsstalálkozó (*World Summit on the Information Society, WSIS*) alkalmából meghirdetett gyermekrajzverseny díjazottjainak pályamunkáiból mutatott be néhányat a közönségnek, hogy a mai kor gyermekeinek az információs és kommunikációs technológiákkal kapcsolatos naiv, néhol utópikus világképét elemezze. A WSIS 2003-as genfi fordulójára meghirdetett rajzversenyre 1600 alkotás érkezett be mintegy 38 országból. Mit ábrázoltak ezek a képek? Az alkotások tükrében az információs és kommunikációs technológiák

- segítik az embereknek megismerni a világot,
- kézzelfoghatóvá teszik a kulturális sokszínűséget,
- fejlesztik az életminőséget,
- egyszerűbbé teszik a részvételt a helyi kormányzásban,
- elősegítik az információcserét,
- segítenek kommunikálni a különböző kérdésekről,
- de hozzájárulnak a digitális szakadék kialakulásához is.

A fentiekén kívül több rajz témájában megjelentek olyan más kérdések is, mint például az emberi jogok, az értékek megosztása, a szabadság stb..

A rajzok nagy többsége technológiabarátnak mondható, de kritikus ábrázolások is akadnak közöttük. Fókuszukban egyfajta technológiai utópizmus és antiutópizmus, a remény és a „borzalom” áll.

Az előadásnak szándékoltnak nem volt konklúziója, mivel kicsi volt a minta és intuitív az elemzés, de az előadó felhívta a figyelmet bizonyos kitapintható trendekre:

- Az ábrázolás témája a legtöbb esetben a kommunikáció, azon belül is a telefon, tehát a gyermekek figyelmét nem elsősorban az új eszközök ragadják meg.
- A középpontban az értékek állnak (béke, egység, egyetemes hozzáférés, multi-kulturalizmus, emberi jogok, a másság tolerálása).
- Hangsúlyosan jelenik meg az életminőség és annak javítása.
- A kulturális sokszínűség fontossága meghatározó elem.
- Cél a digitális szakadék csökkentése.

¹⁰ Social Informatics: An Information Society for All?, Human Choice and Computers–7. Jacques Berleur, Markku Nurminen, and John Impagliazzo, Eds. IFIP–TC9 International Conference in remembrance of Rob Kling. Maribor (Slovenia), 21–23 September 2006. Springer Science & Business Media, 2006, Series: IFIP vol. 223.

¹¹ A konferenciáról ennél részletesebb beszámoló olvasható a Konferencia Tudásbankban, lásd <http://www.konferencia-tudasbank.hu>

Jacques Berleur előadásának végszavában a résztvevők segítségét kérte ahhoz, hogy a jövő nemzedék álmai és vágyai ne maradjanak álmok és vágyak csupán – ezt az informatika társadalmi hatásaival kritikusan foglalkozó szakmai rendezvények (köztük a HCC-7) is nagyban támogathatják.

A mindenhol jelen lévő számítástechnika mint a tudományos elemzés eszköze és tárgya

Roberta Lamb (University of Hawaii, Honolulu; University of California, Irvine, USA) egy meglehetősen elméleti jellegű és helyenként nehezen követhető, de annál izgalmasabb előadást tartott a számítástechnika mindenhol jelenlétéről és – ezt példázandó – a tudományos kutatásba való beágyazódásáról.

A legújabb kutatásokban nem választják el élesen egymástól az embereket és a technológiát. Az ember és a technológia egységben való kezelését az indokolja, hogy ma egyik sem létezik a másik nélkül. Ha ezt metaforákban képzeljük el, akkor a *Star Trek* sorozatból megismert *borgok*, a *Terminátor* és egyéb hollywoodi képek jelenhetnek meg előttünk. Ezek persze a jelenlegi trendek negatív felfokozásai, de jól jelzik, hogy az ember ma már több mint egyszerű biológiai lény, az új (információs és kommunikációs) eszközök elválaszthatatlanok tőlünk. Kérdés persze, hogy hol van az interfész ember és technikai eszköz vagy ember és ember között. Hol húzódnak a társadalmi szereplők közötti határok?

A legtöbb tudományos érvelés minden kritika ellenére mind a mai napig az ember és a technológia, a társadalom és a természet dualizmusában gondolkodik. A közgazdaságtanban például az ember és a technológia együttese áll szemben a természettel. Bruno Latour szerint viszont az emberiség (az ő meghatározásában a „techno-humanitás” mint munkaerő, technikai tudás és technológia) egységben kezelendő a természettel, mivel kölcsönös kapcsolatban állnak egymással (reciprocitás, szimmetrikus kapcsolatok).

Az ember viszont nem tudja egész környezetét egységben kezelni, hanem kisebb alegységekre bontja vagy leszűkíti azt (ismét hollywoodi képpel élve: a „*Bubble boy*” című, 2001-ben készült amerikai film juthat az eszünkbe).¹² Ez a leszűkítés azonban olyan leegyszerűsítés, amely nem a megfelelő helyén kezeli a technológiát. A másokkal való együttműködés a különböző nagy szervezetekben (pl. a hadseregben, a tudományos intézményrendszerben stb.) ugyanis több alrendszerből álló összetett technológiai struktúrák felépítését és használatát igényli.

Az előadó kézzelfogható példákat is hozott, hogy fejtegetése ne legyen túl elvont. Ezek szerint például a mindenütt jelen lévő számítástechnikának köszönhetően a tudósok is „új módon” művelik a tudományt. Az oceanográfia például korábban alapvetően a tengeri felfedezésekre épült, a terepmunka azonban – elsősorban az időjárás szélsőségei miatt – kiszámíthatatlan és nagyon veszélyes. A veszélyek kiküszöbölésére az elmúlt másfél évtizedben új eszközöket fejlesztettek ki, amelyekkel egyrészt a felszínről, másrészt akár távolról is elvégezhető a kutatás: szenzorokat helyeznek ki, amelyek fo-

¹² *Bubble Boy*, rendezte Blair Hayes (2001).

lyamatosan kommunikálnak az otthoni intézettel, tehát akár rögtön, már a felfedezés folyamatában is közzétehetőek az eredmények. Mindezt az 1990-es évek technológiája tette lehetővé. Ezek az eszközök mára meghatározó tudományos technológiákká váltak, amelyek beágyazódnak a kutatásba, és mindenütt jelen vannak, más tudományos területeken is.

Az előadó egy másik példája egy csillagászati projekt (Canada–France–Hawaii Telescope Legacy Survey, CFHLS) volt: az ebben dolgozó nemzetközi tudományos közösség tagjai állandóan ellenőrzik bolygónk időjárását, hogy előre jelezhessék, éjszánkánként az éppen futó kutatások mely részei hol végezhetőek el. Az a bonyolult folyamat, melynek során az adatokat begyűjtik, ellenőrzik, rendszerezik és feldolgozzák, majd terítik, elemzik és kommunikálják az eredményeket, javarészt automatizált, mégis az emberek tartják össze, hiszen nem egyetlen varratmentesen összefüggő, egységes rendszerről van szó, hanem nehezen koordinálható és törekeny folyamatok sokaságáról.

Mindent összevetve hatalmas szolgáltatási infrastruktúra áll a tudósok rendelkezésére, legalábbis az ún. „nagy tudomány” (*big science*) kutatási területein. A hagyományos kutatás átalakul, az ICT ugyanis lehetővé teszi olyan jelenségek valós idejű, „esemény-válasz” jellegű megfigyelését is, amelyek előre megjósolhatatlanok, s mindez átalakítja nemcsak a tudományos megfigyelés és az elemzés módszereit, hanem az idő és a temporalitás fogalmát is.

Az előadás végén – tisztázó kérdésre adott válaszként – elhangzott az is, hogy ez a modell a társadalomtudományokban persze csak nehezen, vagy egyáltalán nem követhető, hiszen az emberek folyamatos megfigyelésével kapcsolatban a *privacy* sérthetetlenségéből adódó etikai kérdések merülnek fel. Ennek ellenére a társadalomtudományi kutatások terén is vannak próbálkozások különféle szenzorok (pl. RFID-csipek, kamerák stb.) alkalmazására, ezek azonban egyelőre még nem alkotnak olyan szisztematikusan felépített egységes rendszereket, mint például a csillagászatban vagy az oceanográfiában.

Diákfórum a „tiszteséges” globalizációért¹³

Az úgynevezett *fair globalization* fogalmát 2004 februárjában definiálta a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (*International Labour Organization, ILO*), s később az ENSZ közgyűlése is elfogadta ezt a meghatározást, melynek a legfontosabb tartalmi elemei a következők:

- demokratikus és effektív állam,
- fenntartható fejlődés,
- produktív és egyenlő piacok,
- tisztességes és méltányos szabályok,
- szolidaritás,
- nagyobb felelősség az emberek iránt,
- szorosabb partneri viszonyok,
- emberközpontúság.

¹³ Mivel a konferenciát szervező IFIP maga is az ENSZ szervezete (alapítói között van az UNESCO), ezért „kézenfekvő” volt a témaválasztás a diákfórum számára.

A konferenciával párhuzamosan sor került egy nemzetközi diákfórum megrendezésére is, melynek szervezői a tisztességes globalizáció és az ICT viszonyát tűzték napirendre. Előre meghatározott elvek alapján 12 témát választottak ki, amelyeket a résztvevők kisebb csoportokban tárgyaltak meg.

A fórum eredményei a következő állításokban foglalhatók össze:

- A globalizáció folyamatában az ICT-nek elő kellene segítenie az átláthatóságot és a szabad választást. Ennek hatása van az öntudatosságra, valamint a spirituális fejlődésre is.
- Az ICT alkalmazása segítheti az önkritikát és a nemzeti identitás védelmét. Mindenkit integrálni kell, de csakis a saját érdekeit és érdeklődését figyelembe véve.
- A tisztességes globalizációt az szolgálja, ha a „törvényes” egyúttal azonos lenne a „jó” fogalmával, ha a tudás keresésének és megszerzésének a lehetősége mindenki számára megadható. Ehhez az ICT-vel (is) támogatott kétirányú kommunikációra van szükség, ami hatékonyan hozzájárulhat mindenki lehetőségeinek és képességeinek a gyarapításához (*empowerment*).

A diákok – eltérve az eredeti célkitűzéstől – nemcsak az ICT és a globalizáció viszonyát vizsgálták, hanem a globalizációt általában is, így viszont nem tudtak minden aspektusra kitérni, és úgy döntöttek, hogy folytatják a fórumon megkezdett munkát: legközelebb 2006 novemberében az *Internet Governance Forum* kapcsán gyűlnek össze, Athénban.

Befejezés: merre tovább?

A konferencia zárásaként a plenáris előadók közül *Roberta Lamb* elmondta, hogy a konferencia helyszíne jelzésértékű, mert javarészt itt, Szlovéniában kezdődött el a társadalmi informatika kutatásának nemzetközivé válása és szakmai közösségének kialakulása egy IFIP konferenciával. Európában Kling nagyon sok támogatást kapott: kutatásainak irányát itt sokkal inkább elfogadták, mint bárhol másutt a világon.

Zárszavában Jacques Berleur, a konferencia egyik szervezője fontos tanulságként emelte ki, hogy a területen hosszabb távra előre tekintve számos új téma fog felmerülni a globalizációval és az új technológiákkal összefüggésben. Ez azonban oda vezet, hogy ma már nem lehet többé *generalista* szemlélettel közelíteni a kérdésekhez, ami húsz évvel ezelőtt még lehetséges, sőt szükséges is volt. Részben ennek is köszönhető, hogy az egész kutatási terület ugyan korántsem konzisztens, viszont megmaradt a „mozgalmi” jellege. A konferencia egyik célja ezért a vizsgált területek pontosabb behatárolása és az elméletek tisztázása volt. Szükségessé vált a megfontolt előrelépés a kutatott terület kereteinek további meghatározásában, melynek során el kell döntenie, hogy mi tartozik ide, milyen elméletek, kutatási módszerek stb. tartoznak a társadalmi informatika „illetékességi köréhez”. Sok kérdés nyitva maradt, ez pedig alapot ad hasonló konferenciák megrendezéséhez a jövőben is.

A jelen beszámoló befejezésként fontos hangsúlyozni „az emberek elsőbbségének” (*people first*) a konferencia berekesztésekor is kiemelt alapelvét, ami a társadalmi

informatika egyik legfontosabb szervező elve, s így a konferencia egészét áthatotta. A további fejlődéshez azonban meg kell erősíteni az ICT használatával kapcsolatos kritikai látásmódot – állította Lamb. Mindeközben azonban nem lehet elválasztani egymástól az elméletet és a gyakorlatot: olyan módszerekre van szükség, amelyek az elméletből táplálkoznak, és olyan elméletekre, amelyekbe beágyazódnak az empirikus kutatások eredményei. A társadalmi informatikusok akkor végzik jól a munkájukat, ha az eredményeiket mások is felhasználják, s így azok eljutnak az emberekhez, és segítenek nekik. Ehhez viszont olyan tudományos közösségre van szükség, mint amilyennek a kiformalódásához ez a konferencia is hathatósan hozzájárult.

SZEMLE

Korea valóban erős internethasználó nemzet?

Pyungho Kim: Is Korea a Strong Internet Nation?

The Information Society, XXII. évfolyam, 1. szám

<http://www.indiana.edu/~tisj/22/index.html>

Dél-Korea régóta az információs társadalom fejlettségét mutató rangsorok élmezőnyének prominens szereplője. Sőt, nemcsak a különféle indikátorok és penetrációs adatok mutatják az információs társadalom jellemző vonásainak nagymérvű beágyazódottságát, hanem az ország kulturális jelenségei is: az IKT-eszközök és a digitális kultúra a Koreai Köztársaságban ma már a mindennapok részét alkotja. A cikk az előbbi „közhely” kritikai vizsgálatát adja ritka publikációk összegyűjtésével, arra bátorítva az olvasókat, hogy igyekezzenek továbbgondolni Korea helyzetét a világban.

Elektronikus kormányzat Szingapúrban – esettanulmány

Krishnamurthy Sriramesh – Milagros Rivera-Sánchez: E-government in a corporatist, communitarian society: the case of Singapore

New Media & Society, VIII. évfolyam, 4. szám

URL: <http://nms.sagepub.com/>

Szingapúr nemcsak általában az információs társadalom, hanem szűkebben az e-kormányzat fejlődése terén is az egyik vezető állam (az első ilyen alkalmazás fejlesztése a nyolcvanas években kezdődött). Mintaállam az elektronikus kormányzás terén, annak ellenére is, hogy demokráciájának fejlettségét sok kritika éri. A szerzőpáros a sikeres elektronikus kormányzat négy kulcselemét különbözteti meg: a képzett és tudatos polgár, a megfelelő technikai környezet, az e-szolgáltatások és a program sikere irányában elkötelezett politikai vezetők.

Vizsgálatok az internethasználat felszíne alatt: belépési szándék az internetet nem használó szingapúriak körében

Stella C. Chia – Hairong Li – Benjamin Detenber – Waipeng Lee: Mining the internet plateau: an exploration of the adoption intention of non-users in Singapore

New Media & Society, VIII. évfolyam, 4. szám

URL: <http://nms.sagepub.com/>

Szingapúrban az internethasználat mértéke a telítettségi határhoz közelít, az innovációk terjedését jellemző S görbe utolsó szakaszában a növekedés lelassult. A cikk szerzői többek között a szociálpszichológia hagyományaira építve igyekeznek feltárni azokat a tényezőket, amelyek meghatározhatják azoknak az internethez való viszonyát, jövőbeli viselkedését és belépési hajlandóságát, akik a még nem tartoznak a felhasználók körébe. Az empirikus kutatás eredményei alapján az internettől való távolmaradást gazdasági megfontolások mellett demográfiai és attitűdinális okok magyarázzák.

Japán bezárkózott fiataljai és időérzékelésük

Sachiko Kaneko: Japan's „Socially Withdrawn Youths” and Time Constraints in Japanese Society. Management and conceptualization of time in a support group for „hikikomori”

Time & Society, XV. évfolyam, 2–3. szám

URL: <http://tas.sagepub.com>

A hikikomorik olyan japánok, akik teljesen eltávolodva a társadalomtól, egy szobába bezárkózva élik le életüket. Kevés barátjuk van, vagy egyetlen egy sincs, napjaik java részében alszanak, tévéznek vagy játszanak. Számítógép segítségével tartják a kapcsolatot környezetükkel, szinte minden bejövő inger digitálisan, monitoron vagy tévékészüléken keresztül érkezik hozzájuk. Ma Japánban közel egymillió hikikomori él. A tanulmány szerzői ennek az érdekes csoportnak az időérzékelését állítják vizsgálódásuk középpontjába.

A személyes adatvédelem paradoxona: kapcsolatépítés az Egyesült Államokban

Susan B. Barnes: A privacy paradox: Social networking in the United States

First Monday, XI. évfolyam, 9. szám

URL: http://www.firstmonday.org/issues/issue11_9/barnes/index.html

A cikk középpontjában az amerikai fiatalok adatkezelési szokásai állnak. Ezek a fiatalok kapcsolatépítései során minden előzetes megfontolás nélkül osztják meg adataikat és személyes dolgukat *online* is, később pedig ennek a legkülönbözőbb hátrányos hatásaival szembesülhetnek. Bár a fiatalok védelmére már léteznek törvényi szabályozások, a szerző kiemeli, hogy maga a jelenség és hatásai jóval szélesebbek a törvényben szabályozottnál. Ahhoz, hogy a címben említett paradoxont feloldhassuk, a társadalom tudatosságának növekedésére van szükség.

Elektronikus információszolgáltatások használhatósági vizsgálata

Giannis Tsakonas: Analysing and evaluating usefulness and usability in electronic information services

Journal of Information Science, XXXII. évfolyam, 5. szám

URL: <http://jis.sagepub.com>

A digitális könyvtárak, elektronikus újságok, honlapok és egyéb online információs rendszerek értékes használata komplex kihívást jelent. E szolgáltatások három legfontosabb eleme maga a felhasználó, a tartalom és a közvetítő rendszer. A szerző a digitális közvetítő csatornák használhatóságát elemzi. Véleménye szerint a közvetítő csatorna a felhasználók szemszögéből nézve majdnem ugyanolyan fontos, mint maga a tartalom.

A digitális megosztottság formái: az Egyesült Államok és az Európai Unió megközelítései

Concetta M. Stewart – Gisela Gil-Egui – Yan Tian – Mairi Innes Pileggi: Framing the digital divide: a comparison of US and EU policy approaches

New Media & Society, VIII. évfolyam, 4. szám

URL: <http://nms.sagepub.com/>

A szerzők nyolc stratégiai dokumentum vizsgálatával a mögöttük megbújó elképzelések és elvárások különbözőségeit és hasonlóságait igyekeznek megragadni. A stratégiai dokumentumokat szövegelemzésnek vetették alá, vizsgálva a leggyakrabban használt szavakat és környezetüket is. A szövegelemzés többek között azt mutatta ki, hogy az Egyesült Államok stratégiai dokumentumaiban – és az alapkoncepció szerint így a szakértők fejében is – a digitális megosztottság megszüntetéséhez a legfontosabb feladat a technikai felszereltség és az infrastruktúra biztosítása egyes kiemelt társadalmi csoportok számára, míg az Európai Unió ezen a téren sokkal inkább az információk elérhetővé tételére és a nyilvánosság biztosítására helyezi a hangsúlyt.

Lépések a kultúráközpontú design irányába

Siu-Tsen Shen – Martin Woolley – Stephen Prior: Towards culture-centred design

Interacting with Computers, XVIII. évfolyam, 4. szám

URL: <http://www.elsevier.com/locate/issn/09535438>

A személyi számítógépek világszerte elterjedt szoftverei sok esetben egyáltalán nincsenek tekintettel a programok vizuális világának eltérő kulturális értelmezéseire. A navigációt megkönnyítő előre és hátra mutató kezek értelmezése jelentősen elétérhet: egy idézett kutatás szerint a japán felhasználók számára az ártatlannak tűnő ikonok levágott testrészeket szimbolizálnak. A cikk először áttekintést nyújt a témával foglalkozó elméleti irodalomról, majd bemutatja a lokalizáció, a kultúraalapú megközelítés fontosságát a felhasználói felületek tervezésében. A szerzők beszámolnak a témában elvégzett izgalmas kísérletükről, melynek keretében a keleti kultúrához közelebb álló „kert” metaforájával váltották fel az „irodai programsomag” és a „munkafelület” merev fogalmait.

Szélsőjobboldali média az interneten: kultúra, diskurzus és hatalom

Far-right media on the internet: culture, discourse and power

New Media & Society, VIII. évfolyam, 4. szám

URL: <http://nms.sagepub.com/>

A szélsőjobboldali pártok támogatottságának növekedésével egyre több szimpatizáns használja az internetet politikai, közösségi kommunikációs felületként. A formálódó szubkultúrák a társadalmi nyilvánosság új színtereit hozzák létre. A cikk szerzői a Brit Nemzeti Párt (BNP) honlapján található tartalmakat vizsgálták meg, elsősorban tartomelemzési módszerek segítségével. Ennek során a rasszizmus és az idegengyűlölet diskurzív konstrukcióját elemezték, kiemelve a „Mi” és az „Ők” csoportjai közötti megkülönböztetést. A vizsgálat tanulsága szerint a BNP honlapja meglehetősen nyitott a progresszív alternatív média nem hierarchikusan felépülő tartalom-előállítási gyakorlatára.

Állampolgárság az internet korában

Joke Hermes: Citizenship in the Age of the Internet
European Journal of Communication, XXI. évfolyam, 3. szám
URL: <http://ejc.sagepub.com/>

A tanulmány az állampolgárság és a közvélemény közötti szoros kapcsolat meglétéből indul ki. A hagyományos keretek között a sajtó elsősorban a közös értékrendet meghatározó diskurzuson keresztül gyakorolt hatást. Az IKT elterjedésével azonban a médiafogyasztás is jelentősen megváltozott, s ebből kiindulva a szerző azt a kérdést vizsgálja, hogy az állampolgárság intézménye mennyiben alakult át. A kultúrakutatásra építő tanulmány a médiában és a populáris kultúrában megjelenő értékrend, a kötődések és az új közösségek kialakulását tekinti át az állampolgári viselkedés alakulása szempontjából. A szerző véleménye szerint a technológiai fejlődés az állampolgársághoz kapcsolódó gyakorlatok merőben új formáit teszi lehetővé.

A nemzetközi technológiatranszfer információs technológiai gyakorlatának sikertényezői: a szakértői konszenzus

Nazmun Nahar – Kalle Lyytinen – Najmul Huda – Sergey V. Muravyov: Success factors for information technology supported international technology transfer: Finding expert consensus
Information & Management, XLIII. évfolyam, 5. szám
URL: <http://www.brint.com/journals.htm>

Miközben a vállalatok egyre nagyobb összegeket fektetnek a kutatásba és a fejlesztésbe, a technológiák életciklusa rohamosan rövidül. Az információs és kommunikációs technológiák a multinacionális vállalatok számára lehetőségeket nyitottak a termelés és a működés összehangolására. Az erősödő globális versenyben kiemelt szerephez jut a technológiai fejlesztések gyors elterjesztése, ez a legtöbb *high-tech* vállalat számára a túlélés egyik legfontosabb alapja. A cikk szerzői az IKT szerepét vizsgálják a folyamatok alakulásában, négy esettanulmány segítségével, és az innovációk diffúziójának elméletéből kiindulva meghatározzák a nemzetközi technológiatranszfer legfontosabb sikertényezőit.

Kik támogatják az internetes cenzúrát?

Craig A. Depken, II : Who supports Internet censorship?
First Monday, XI. évfolyam, 9. szám
URL: http://firstmonday.org/issues/issue11_9/depken/index.html

A tanulmány az internet ellenőrzésének és egyes „károsnak” ítélt tartalmak tiltásának társadalmi megítélését járja körül. A cikk szerzői arra tesznek kísérletet, hogy empirikus adatokra építve bemutassák az internet cenzúráját pártolók és ellenzők csoportjait. Cenzúra alatt az egyén véleménykifejtésének, cselekedetének korlátozását értik, ami jellemzően a társadalmi normákra hivatkozva valósul meg. A vizsgálat során elsősorban a pornográf tartalmak megítélésére, valamint a kormányzati beavatkozás értékelésére összpontosítottak, mivel a szerzők véleménye szerint a közvélemény leginkább ezen a két területen oszlik meg.

LECTORI SALUTEM

CONSERVATISM IN THE AGE OF INFORMATION

Kristóf Nyíri

Being Conservative in the Internet Age

If it is to mean more than just an instinctive aversion to innovation, or nostalgia for an epoch we have never personally experienced, indeed for an epoch that never existed, conservatism should amount to a functional theory of preservation amidst spontaneous or controlled social changes. This paper argues for the indispensability of, and hence the need for preserving, certain elements of to-day's lifeworld which are endangered by the rise of global computer networks, that is, by the rise of a new communications technology, even though in the long run the new technology cannot do without these elements either. However, in the strict sense of the word, traditions today are neither possible nor desirable. As an alternative, the author proposes a frame of reference, not of traditions, but of specific *stabilities*, articulated in contrast to the specific fluidities/virtualities of networked communication: real locations, unchanging documents, and personal relationships.

Keywords: conservatism, tradition, communication technologies, secondary orality, Internet, stabilities

András Karácsony

**Conservative Persuasion in the Age of Information
(facilities as opportunities)**

In our age it can be readily stated that due to recent changes in communication technologies and habits new situations have emerged in society. The paper examines the place and the role of conservatism in this new social context. The analysis does not focus on conservatism from a political perspective, but it attempts to describe it as a specific behaviour in everyday life, in respect to the ethos behind actions. In conservatism, relation to the past is of primary importance, and, in this respect, an obvious contradiction can be detected in our age. On the one hand, new communication technologies provide wonderful opportunities to preserve the past, while, on the other hand, there is a lack of interest in the past today. In such a case, there is nothing left for the Conservatives but to oppose the spirit of the age and to underline the obligation of remembrance, because evoking the past in the present helps to obtain a clearer vision of our world.

Keywords: conservatism, memory, forgetting, communication, information, time, tradition

Péter Szepessy

The postmodern and the information society – from a conservative perspective**Speculation on whether informational conservatism can exist in the postmodern era?**

The paper takes into consideration three possible interpretations of postmodern thought, that is, a new utopia, an anti-utopia and a new version of modernity. Depending on interpretation, different possible emphases are placed on the hypothesis of an information society. The paper

seeks to outline the roles conservatism may play in various postmodern world-views. Conservatism as an organizing idea of fragmented information can play a decisive role in postmodernism understood as either a new utopia or a corrected narrative of modernity.

Keywords: postmodern, utopia, information society, narrative, legitimation, conservatism

László Ropolyi

Extensive use of the internet and the construction of on-line existence

For describing the complex nature of the Internet, an Aristotelian approach is suggested. This perspective allows for understanding the Internet not only as technological system but also as communication channel, cultural medium, and autonomous organism. As a consequence of extended exertion on the Internet, artificially constructed, self-empowering, pluralistic, and free human communities develop a virtual "online existence" built upon societal life. This third sphere of human existence (supplementing the natural and societal ones) inherits numerous features from the value systems of traditional spheres of human life.

Keywords: internet, philosophy of the internet, on-line existence, cyberculture, self-constructed worlds

Zoltán Balázs

Conservatism and the information society

The author's claim is that the information society has not raised wholly new problems, since questions typical of the information society discourse are practically as old as Western civilization itself. These classical questions are well-known to conservative thinking, therefore, it is by no means true that for conservatives the information society poses new theoretical challenges. The paper analyzes four sets of problems, generally of particular importance for conservatives: tradition, order, function, and knowledge (science). True conservative thinking is by no means hostile to, or suspicious of, the development and spread of information technologies. Since essential social changes do *not* seem to be under way, the author comes to the conclusion that the classical questions remain with us, and the classical answers to them are still valid.

Keywords: conservatism, information society, tradition, order, function, knowledge

Ferenc Horkay Hörcher

Prudence, *kairos*, *decorum*

On the time conception of conservatism

Our age preoccupied with information challenges the basic human instincts regarding the relevance of the temporal axis and its vectors for the human being and her society. This challenge is expressed in the realm of political philosophy by a misconceived opposition between a past-oriented Conservatism and a future-oriented Leftism. This paper aims at rethinking the time conception of conservatism along the lines of ancient Greco-Roman philosophy as represented in the ideas of Aristotle and Cicero. This alternative understanding of the relevance of time for humanity is based on the notions of *kairos* (the right time to act), *prudence* (practical cleverness to make the right judgement and to act it out) and *decorum*

(propriety). Relying on an analysis of Titian's painting "The Allegory of Prudence", the author argues that this view of the relationship between mankind and her time supports a more balanced view of the relevance of the temporal dimensions of the past, the present and the future, and offers a more elaborate picture of the "sense of time" in the conservative perspective, as opposed to the simplified version of past-fetishism, which is commonly associated with the conservative political attitude.

Keywords: conservatism, time, political philosophy, prudence, kairos, decorum, practical wisdom, Titian

READING

Péter Faragó
Seeking a Grand Theory

Maren Hartmann
Mobile Understanding

Kristóf Nyíri (editor): *Mobile Understanding: The Epistemology of Ubiquitous Communication*, Vienna, Passagen, 2006.

Gabor Benedetti
Enchanted by the information explosion

Thomas L. Friedman: *The World is Flat (A brief history of the 21st century)*.

RESEARCH REPORT

Boglárka Pándi – Gyula Takács
Quantity, dispersion and quality – a snapshot on eHungary Points in the spring of the year 2006.

In 2006 Kopint-Datorg Ltd., commissioned by the Ministry of Informatics and Telecommunications, conducted a survey on eHungary Points (eHP). Such "public Internet access points" (PIAPs) have remained a priority in EU guidelines as multi-function vehicles of cohesion. In developing an information society, it is important to improve not only its infrastructure but its knowledge base as well. Foreign experience (like those in Estonia or Slovenia) suggests that the greatest advances can be gained from comprehensive policies emphasizing the development of computer literacy and on-line available content. The coverage with eHPs achieved so far across the country is remarkable, and their distribution, by and large, sufficiently favours backward areas. Nevertheless, the existing network of eHPs, which is depending on various host organisations, is rather heterogenous regarding infrastructure, economy, and available services to meet local demand. While reducing the gap between urban and rural districts will also require major efforts, the real problem lies in poor utilization of existing facilities.

Keywords: digital divide, cohesion, public internet access, PIAP, information society, eHungary Points

CONFERENCES

Mihály Csótó

The elephant and the blind scientists: diagnosis and therapy

Bence Kollányi

Media art in the name of simplicity

Róbert Pintér

Social informatics – an information society for all?

REVIEW

English summaries of the original Hungarian studies

„Mai világunk bizonyos olyan elemeinek funkcionalitása és ezáltal megőrzésre méltó volta mellett szeretnék itt érvelni, amelyeket a globális számítógépes hálózottság, vagyis egy új kommunikációs technológia uralkodóvá válása fenyeget – miközben ezeket az elemeket hosszabb távon voltaképpen az új technológia sem tudja nélkülözni.”

(Nyíri Kristóf)

„Egyfelől az újféle kommunikációs technológiák a múlt megőrzésének nagyszerű lehetőségét nyújtják, másfelől viszont a korszellem egyáltalán nem érdeklődik a múlt iránt. Ebben a helyzetben a konzervatív nem tehet mást, mint hogy a korszellemmel, az uralkodó világképpel szemben az emlékezőskultúra ápolásának kötelezettségét hangsúlyozza. Nem feltétlenül azért kell készen állni a múlt újbóli előhívására, mert közvetlen cselekvésorientációt a múltból nyerhetünk, hanem mert a múlt jelen idejűvé tétele ahhoz segít, hogy tisztábban lássuk jelenünket.”

(Karácsony András)

„A mítosztalanul és kultúra nélkül szocializálódott ego azonban a fontosnak tűnő információval sem tud mit kezdeni, mert nincsenek használható szempontjai, sem arra nézve, hogy kiválassza, ami fontos, sem pedig arra, hogy strukturálja az információkat és adekvát világértelmezéssé rendezze őket.”

(Szepessy Péter)